

Dæt læses mæd Æ

*En komparativ undersøkelse av norsk og dansk danna
talemål 1750–1850*

Andreas Drolsum Haraldsrud

Masteroppgave i nordisk språkvitenskap

Institutt for lingvistiske og nordiske studier

Det humanistiske fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

Høst 2012

Dæt læses mæd Æ

En komparativ undersøkelse av norsk og dansk danna
talemål 1750–1850

© Andreas Drolsum Haraldsrud

2012

Dæt læses mæd Æ

Andreas Drolsum Haraldsrud

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Oppgava er støtta av Osloforskning

Sammendrag

En har tidligere ofte antatt at det norske danna talemålet i Kristiania har vært «dansk skrift lest i norsk munn», det vil si at dansk talemål har hatt svært lite, eller ingenting, å si for utviklinga av norsk danna talemål. I denne oppgava drøfter jeg forholdet mellom dansk og norsk danna talemål hovedsakelig i tidsrommet 1750–1850, men med noen perspektiver både lenger bakover og lenger framover i tid.

I første del av oppgava drøfter jeg noen av de sosiale og historiske språkforholda i Danmark og Norge fra om lag 1500 til 1850, her også med noen perspektiver lenger fram i tid. I denne delen blir det klart at det finnes to typer danna talemål: En høgtidstale som bare brukes innafor formelle domener, og en danna dagligtale som brukes i alle andre situasjoner av den sosiale eliten.

Danmark begynner å få et standardisert skriftspråk, i likhet med England, på 1500-tallet, og dette skriftspråket baserer seg på talemålet til en sosial elite i og omkring hovedstaden København. Rundt 1700 blir høgtidstalen så uniform at vi kan kalle det en egen varietet. I andre halvdel av 1800-tallet konvergerer høgtidstalen og den danna dagligtalen, og vi får et dansk standardtalemål omkring 1900.

I Norge får vi til å begynne med en høgtidstale omkring 1700 basert på det danske skriftspråket, det danske danna talemålet og Kristiania-dialekten. På slutten av 1700-tallet oppstår så den danna dagligtalen som ei ytterligere blanding av dansk og norsk talespråk. Vi får altså først en høgtidstale i Norge som er basert på et ikke-nasjonalt språk, i motsetning til den mer normale situasjonen i Danmark, der den danna dagligtalen oppstår først. Alle disse varietetene påvirker hverandre på forskjellige måter og i ulik grad gjennom tidene.

I andre del av oppgava gjør jeg rede for språkstrukturen i den danske og norske høgtidstalen og i hvilken grad de forskjellige varietetene har påvirket hverandre. Høgtidstalen er svært skriftnær, men vi øyner noen få folkemålelementer fra Kristiania-dialekten og en del talemålelementer fra dansk. Særlig er uttalen av grafemene <æ> og <e> påfallende like i norsk høgtidstale og dansk høgtidstale. Systemene med runda bakre vokaler viser også en del likheter.

Norsk danna dagligtale er også en del av drøftinga i siste del av oppgava, og her viser jeg at det finnes noen tilsynelatende åpenbare påvirkninger fra dansk talemål. I tillegg finnes det enkelte former som tidligere er antatt å være fra Kristiania-dialekten, men som også viser seg å sammenfalle med dansk uttale. Alt i alt viser undersøkelsene mine at danna talemål i Kristiania inneholder en del danske talemålelementer og er ikke bare basert på dansk skrift.

Førtale

Denne Appgave haver jæy haft stor Morskab mæd. Dog ikke så meget lidet Stræv ækså. Dæt haver været svært færnøvelig, men et stort Stykke Arbæyde, at lede æfter de gamle Kjilder æk søge jænnem disse ærværdige Skrifter: Beder, saa skal eder gives; leder, saa skal I finde, Mat.7,7.

Ligeså haver dæt været udfordrende at skaffe sig dæn Åversigt, dær kræves av et slikt Prosjekt. Alt fra dæn danske Spræghistorie til Teori om Bogstaver æk Lyder haver måttet blive mæd, fæ at jøre Fremstillingen så god sàm mueligt.

Nogle Pæroner vil jæy takke spesielt. Tak til de to Proffesorer Geirr Wiggen æk Eskil Hanssen fæ deres Hjelp mæd Kjilder til både Vulgærspræget æk dæt dannede Talemæl i Kristiania, æk fæ deres Interesse fæ æk gode Ord om mit Prosjekt. En stor Tak jiver jæy ækså til de aller ædleste Venner dær haver jort mit Åphæld på Blinderen til en minneværdig Åplevelse æk Ræyse – dæt haver været en Glæde. Tak ækså til min Familie, dær haver hælt ud mæd mig æk min Avhandling i lang Tid.

Men først æk fræmst Tak til de to Høybærne Hærrer, Præffesorene Arne Tærp æk Rælf Theil, dær haver væyledet mig æfter alle Kunstens Regler, æk mæd meget i Tillægg. Jæy haver bevidnet, æk til Dels været Deltager i, alt fra Diskusjoner æm Spræg fra færvættede Lande, sàm kjinæsk æk japansk, til mere jemlige Æmner sàm Lukkelyder i islandsk æk færvøysk, Kjædeforsjyvningen av lange, bagre Sælvlyder i nærske, æk ulige Grader av Laryngal Indstilling – mæsje ikke alt lige relevant fæ min Tesis, mæn alt ligeså relevant fæ min Interesse æk mit Driv. Disse to kunnskapsrige, hyggelige æk inspirerende Hærrer kunde jæy ikke været foruden.

Dæt haver været en lang Ræyse, sàm nu er ved Væys Ende. Jæy hæber denne Avhandling vil være til Glæde for dæns Læsere, til Træds for min radikale Årtografi: *laudatur ab his, culpatur ab illis*. Mæd dætte Prosjekt ær hæller ikke jort alt på dætte Æmne, æk i flere Tilfælde kan jæy have taget Fæyl. Jæy siger sàm dæn gode Kristian Kølle: «Vad jæy i en æller anden Begivenhed imod min Villie æk Vidende mæsjeer haver taget Fæyl, æller æy udført mæd dæn Klygt, sàm kunde udfordres, beder jæy, dæn færværdige Læser vil unsjylde, vel vidende: Non omnia possumus omnes». Næy, vi kan ikke alle jøre alt.

Innholdsfortegnelse

1 Innledning.....	1
1.1 Formålet med oppgava	2
1.2 Oppgavas struktur	3
2 Metode og kilder	5
2.1 Kilder.....	5
2.1.1 Danna talemål i Kristiania.....	6
2.1.2 Kristiania-dialekten	8
2.1.3 Dansk danna talemål	9
2.2 Kvalitative vs. kvantitative metoder.....	10
2.3 Deskriptive og normative kilder.....	11
2.4 Å lese tale fra skrift	12
2.4.1 Skriftspråkshistorie.....	12
2.4.2 Forskjellen på skrift og tale	13
3 Teori	15
3.1 Allmenne språkmodeller?	15
3.2 Idealiseringer og forenklinger	16
3.3 Synkroni og diakroni	18
3.4 Fonemer og allofoner	19
3.4.1 Fordelen med fonembegrepet.....	20
3.4.2 Er fonemet mentalt, bruksbasert eller autonomt?.....	21
3.4.3 Fonemer og skriftspråk.....	23
3.5 Grafemer.....	24
3.6 Bøyingsmorfologi og ordklasser	26
3.7 Tidligere forskning	26
3.7.1 Språkstrukturell forskning.....	26
3.7.2 Sosiolingvistisk forskning	27

4 Historisk og sosiokulturell utvikling	29
4.1 Den danna klassen	29
4.2 Begrepet <i>danna talemål</i>	31
4.3 Engelsk standardtalemål	32
4.4 Standardtalemål eller danna talemål?	34
4.4.1 Kriterier for standardtalemål	34
4.4.2 Definisjon	36
4.5 Det danna talemålets historie i Danmark	37
4.5.1 Etableringa av det danske skriftspråket	38
4.5.2 Eksoglossiske skriftspråksstandarder	39
4.5.3 Det danske danna talemålet 1500–1800	40
4.5.4 Den danske høgtidstalen	41
4.5.5 Det danske danna talemålet 1800–2000	43
4.6 Det danna talemålets historie i Norge	46
4.6.1 Presteskapet og prekenspråket	47
4.6.2 Høgekøbenhavnsk i Norge	48
4.6.3 Kristian Kølle og høgtidstalen	50
4.6.4 Den danna dagligtalen	54
4.6.5 Nasjonale konflikter	56
4.6.6 Jamførende oppsummering	57
5 Dansk danna talemål	59
5.1 Det fonologiske systemet	59
5.1.1 Vokaler	60
5.1.2 Konsonanter	62
5.1.3 Det fonologiske systemet	65
5.2 Fonetisk distribusjon og kvalitet	67
5.2.1 Fonemet /ɛ(:)/	67

5.2.2 Ø-fonemene	68
5.2.3 Runda bakre vokaler.....	70
5.2.4 V-fonemet.....	71
5.3 Uttale og bøyning	72
5.3.1 Pronomen	72
5.3.2 Determinativer.....	73
5.3.3 Adjektiv og adverb	74
5.3.4 Preposisjoner, konjunksjoner og subjunksjoner.....	74
5.3.5 Substantiv	75
5.3.6 Verb.....	76
6 Norsk danna talemål.....	79
6.1 Fonologien.....	79
6.1.1 Runda bakre vokaler.....	80
6.1.2 Ø-fonemene	85
6.1.3 V-fonemet.....	86
6.1.4 Frikative velarer, frikative dentaler og ustemte og stemte plosiver	87
6.1.5 Postvokalisk <g>	88
6.1.6 Palatalisering av /k/ og /g/ foran fremre vokaler	89
6.2 Distribusjon av [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)]	91
6.2.1 Generell jamføring	93
6.2.2 Kildekritiske bemerkninger	95
6.2.3 Historisk utvikling.....	96
6.2.4 Sammenfall og fonemsplitt	98
6.3 Uttale og bøyning	100
6.3.1 Pronomen	101
6.3.2 Determinativer.....	105
6.3.3 Adjektiv og adverb	107

6.3.4 Preposisjoner, konjunksjoner og subjunksjoner	107
6.3.5 Substantiv	108
6.3.6 Verb	110
6.4 Danske, svenske og norske trekk i den danna dagligtalen	111
6.4.1 Danske trekk	111
6.4.2 Svenske trekk	112
6.4.3 Norske trekk	112
7 Oppsummering og konklusjon	115
7.1 Sosial påvirkning	115
7.1.1 Dansk danna talemål i København	115
7.1.2 Norsk danna talemål i Kristiania	116
7.1.3 Standardtalemål	116
7.2 Språkstrukturell påvirkning	117
7.2.1 Trekk fra Kristiania-dialekten	117
7.2.2 Trekk fra det danske skriftspråket	118
7.2.3 Trekk fra dansk talemål	119
7.3 Feilkilder	120
7.4 Konklusjon	120
7.5 Videre forskning	121
Litteraturliste	123
Vedlegg	129
Vedlegg 1: Kart over Kristiania 1790	130
Vedlegg 2: Utdrag fra Kristian Kølles sjølbibliografi	131
Vedlegg 3: Debattinnlegg mellom Kristian Kølle og J.J. Vangenstein	132
A. Kritikk fra Vangenstein	132
B. Svar fra Kølle	132
C. Svar fra Vangenstein	134

Vedlegg 4: Debattinnlegg mellom Kristian Kølle og J.K. Høst.....	135
A. Kritikk av J.K. Høst.....	135
B. Svar fra Kølle.....	136
Vedlegg 5: Bredsdorffs eventyr på dansk høgtidstale.....	141
Vedlegg 6: Bredsdorffs utdrag av samtale med dansk danna dagligtale og københavnsk dialekt	144

Tabeller og figurer

Figur 1A: Påvirkning mellom språkvarietetsgrupper i København 1750–1850.....	45
Figur 1B: Påvirkning mellom språkvarietetsgrupper i København og Kristiania 1850–1900	46
Tabell 4.1: Noen forskjeller mellom norsk danna dagligtale og høgtidstale	56
Tabell 4.2: Etableringa av danna talemål i England, Danmark og Norge	58
Tabell 5.1: Vokalsystemet i dansk høgtidstale omkring 1800.....	62
Tabell 5.2: Konsonantsystemet i dansk høgtidstale omkring 1800.....	65
Tabell 5.3: Det fonologiske systemet i dansk høgtidstale omkring 1800.....	66
Tabell 5.4: Bøying av substantiv i dansk høgtidstale omkring 1800.....	75
Tabell 5.5.1: Bøying av svake verb i dansk høgtidstale omkring 1800.....	76
Tabell 5.5.2: Bøying av sterke verb i dansk høgtidstale omkring 1800	77
Tabell 6.1: Runda bakre vokaler i dansk og norsk høgtidstale omkring 1800	81
Tabell 6.2.1: Fremre vokaler i norsk danna dagligtale 1800 og rikssvensk 2000	92
Tabell 6.2.2: Fremre vokaler i danna talemål i Oslo i første halvdel av 1900-tallet	92
Tabel 6.3: Jamførende distribusjon av [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)] i danna talemål omkring 1800	94
Tabell 6.4.1 Bøyingsmønster for pronomen, nominativ i danna talemål omkring 1800.....	104
Tabell 6.4.2 Bøyingsmønster for pronomen, akkusativ i danna talemål omkring 1800.....	104
Tabell 6.5: Bøying av substantiv i norsk høgtidstale omkring 1800	109
Tabell 6.6.1: Bøying av svake verb i norsk høgtidstale omkring 1800	110
Tabell 6.6.2: Bøying av sterke verb i norsk høgtidstale omkring 1800.....	110

Naar Sproget skrives ligefrem, da kan Børn (hvor mange fattige og ordinære Folk, saa vel Voxne som Børn, kan ey ret læse i Bog?) saa meget lettere og snarere lære at bogstavere, læse og skrive rigtig, Fremmede hastigere forstaae Sproget, og ustuderede Folk ey saa meget tage Feyl i Skrivningen [...]

Kristian Kølle (1794: 131)

1 Innledning

Tittelen på denne oppgava, *Dæt læses mæd Æ*, gjenspeiler det fenomenet at leseuttale ikke nødvendigvis samsvarer med mer naturlig omgangsspråk. Trulig helt siden boktrykkerkunsten blei tatt i bruk, har skriftspråket fungert som språklig rettesnor og korrekthetsideal for et folk der skriftkyndigheten stadig øker. Forestillinga om at skriften representerer «det korrekte» er ei forestilling som har stått sterkt gjennom tidene, og som lever den dag i dag.

Et skriftspråk er igjen basert på ett eller flere talemål som ofte på en eller annen måte har fått stor prestisje, gjerne gjennom at brukerne av disse talemåla har vært sett på som landets kulturelle og sosiale elite. Norge har derimot hatt en litt spesiell situasjon vedrørende dette sosiolingvistiske fenomenet – her har skriftspråket gjennom flere hundre år vært basert på et talemål fra et annet land, nemlig Danmark. Det danske skriftspråket blei derfor norm for godt språk i et land der det innfødte talespråket ikke var dansk. Dette har fått store konsekvenser for talespråka her til lands.

Men, som tittelen også antyder, kommer ikke all nødvendig uttaleinformasjon fram i skriftbildet. Hva vil det egentlig si å lese substantivet *hjerne* på moderne norsk? Hvilken informasjon får vi i skriften om at bokstaven <e> skal leses som bokstaven <æ>? Hvordan kan vi se at <h> ikke skal uttales overhodet? Hvordan kan vi vite at kombinasjonen <r> + <n> uttales som én retroflekslyd i de fleste norske dialekter, mens den i enkelte andre norske dialekter uttales som skarre-r etterfulgt av det vi kan kalle den gjengse norske n-lyden? At <e> uttales ganske annerledes i slutten av dette ordet enn i slutten av verbet *se*, får vi heller ingen informasjon om. Vi må kunne det norske *lydsystemet*, eller i hvert fall ha hørt ordet før, for å kunne svare på disse spørsmåla, og for å uttale dette og alle andre ord i det norske språket. Skole- og språkreformatoren Knud Knudsen er også såre klar over dette:

Når vi nu sammesteds læser lyden æ, der boken skriver e, læser j, der boken har g (gj, hj) o. s. v., hvem eller hvad er det da, som får os til i talen at avvike således fra det foreliggende skrevne, til hvert øjeblik at gå vår egen vej, uten at bry os om, hvad boken siger eller like som lægger os i munnen? Jo, det er noget, som ligger utenfor boken, og som vi fører med os til den, idet vi gir os ifærd med at læse (Knudsen 1876: 10).

Mye tidligere forskning på det norske danna talemålet har konkludert med at det har vært nesten utelukkende basert på dansk skrift. Men hvilket *lydsystem* har dette danske skriftspråket vært uttalt med? Det er blant annet det jeg skal undersøke i denne oppgava.

1.1 Formålet med oppgava

Formålet med denne oppgava er å beskrive og drøfte forholdet mellom talemålet til den danna klassen i Kristiania¹ og det danske danna talemålet, hovedsakelig i tidsrommet 1750–1850. Jeg vil legge vekt på å drøfte hvorvidt forskjellige språklige trekk i det norske danna talemålet kommer fra dansk danna talespråk, norsk dialekt eller dansk skriftspråk. Vekselvirkningene mellom det norske og det danske språket vil altså stå sentralt.

Fokuset for oppgava vil være beskrivelsen av språkssystemene i norsk og dansk danna talemål, men jeg vil også belyse varietetenes historiske opphav, status og sosiale betydning. Dette gjør jeg fordi jeg mener at sammenhengen mellom språk og samfunn og kultur er både viktig og interessant. Ved å studere denne sammenhengen håper jeg å finne fram til forklaringer på og årsaker til hvorfor og hvordan de danna talemåla er blitt som de har blitt.

Jeg har valgt å formulere ei problemstilling og tre forskningsspørsmål som skal belyse problemstillinga. Problemstillinga lyder som følger: *Var norsk danna talemål påvirket av dansk danna talemål?* Som jeg nevnte tidligere i innledninga, har det vært antatt at det danna talemålet i Norge i veldig stor grad var basert på det danske skriftspråket, mens det danna talemålet i Danmark har vært tilskrevet lite eller ingen betydning for denne varietetene (se for eksempel Seip 1916 og 1959). I tillegg til den reint språkstrukturelle påvirkninga vil jeg også undersøke den sosiale og historiske påvirkninga disse varietetene hadde på hverandre.

Jeg vil teste en hypotese om at en del av utgangspunktet for det danna talemålet i Kristiania har vært det danna talemålet i Danmark. Jeg skal undersøke om det er sosiokulturelle og språkstrukturelle årsaker til å kunne anta dette.

Forskningsspørsmåla som skal belyse denne problemstillinga, er disse:

1. Hvordan oppstod det danna talemålet i Norge, hvordan utvikla det seg, og hvilken rolle spilte kontakten med dansk danna talemål og skriftspråk i disse prosessene?
2. Hvordan var språkstrukturen i det danske og det norske danna talemålet?
3. Hvilke språklige trekk i det danna talemålet i Kristiania omkring 1800 tok utgangspunkt i det danske skriftspråket, i det danske danna talemålet og i den norske dialekten i Kristiania?

---

¹ Jeg velger skrivemåten *Kristiania* framfor *Christiania*, sjøl om navnet på byen blei skrevet med *Ch* under store deler av den perioden jeg vil undersøke. Jeg bruker derimot skrivemåten som er angitt i litteraturen i sitater og i litteraturlista.

1.2 Oppgavas struktur

Den innledende delen av oppgava er delt inn i tre kapitler, inkludert innledningskapitlet. I kapittel 2 redegjør jeg for og drøfter kildene mine. I tillegg diskuterer jeg her de metodene jeg har brukt for å tolke og analysere kildetekstene. Kapittel 3 inneholder ei drøfting av det teoretiske utgangspunktet som jeg har basert meg på, og jeg drøfter her i tillegg noe av den tidligere forskninga som er gjort på emnet.

Hoveddelen av oppgava består av kapittel 4, 5 og 6. I kapittel 4 tar jeg for meg forskningsspørsmål 1 ved å undersøke de sosiale sidene ved det norske og det danske danna talemålet fra de oppstod og til omkring 1900, med fokus på perioden 1750–1850.

Hovedpoenget med kapitlet er å få et overblikk over den sosiale og historiske utviklinga av de danna talemåla i Norge og Danmark, samt å gjøre rede for de begrepene jeg bruker i oppgava mi på et kontrastivt og diakront grunnlag. Dette kapitlet tjener også som grunnlag for de språkstrukturelle drøftingene i kapittel 5 og 6. Filologisk tradisjon tro prøver jeg å knytte historiske og kulturelle sider ved språket til språkstrukturen. Et slikt grunnlag mener jeg er nødvendig for å kunne forklare språkstrukturelle endringer og språkvariasjon.

Kapittel 5 og 6 omhandler språkstrukturen i norsk og dansk danna talemål omkring 1800, med noen perspektiver både bakover og framover i tid. Kapittel 5 er en redegjørelse av det danske danna talemålet omkring 1800, mens kapittel 6 tar for seg det norske danna talemålet. Forskningsspørsmål 2 vil altså bli besvart i disse to kapitlene. Kapittel 6 vil også inneholde en komparativ analyse av dansk og norsk danna talemål basert på funna i kapittel 5, og det er her jeg prøver å svare på forskningsspørsmål 3. Utvalgte sentrale språktrekk vil bli drøfta i disse kapitlene, særlig segmentalfonologi og noe bøyingsmorfologi. Kapittel 5 og 6 vil i hovedsak ha et synkront grunnlag, men diakrone perspektiver vil bli brukt for å belyse den synkrone strukturen. I kapittel 8 konkluderer jeg funna mine og kommenterer videre forskning på emnet.

Dersom jeg henviser til et hovedkapittel (1–7), bruker jeg termen *kapittel*. Når jeg henviser til deler av disse kapitlene på første nivå (for eksempel 6.1 eller 5.2), bruker jeg termen *delkapittel*. Ved henvisning til deler av kapitlene på andre nivå (for eksempel 6.3.1 eller 4.5.3), bruker jeg termen *seksjon*. Feil i sitater eller transkripsjoner er retta i klammer.

2 Metode og kilder

Det kan være en utfordring å skaffe store mengder data når en verken har tilgang til informanter eller transkriberte samtaler fra den tida varieteten en skal undersøke, blei brukt. Men en kan likevel lage en oversikt over de språkvariantene en har mulighet til å si noe om. I mitt tilfelle har jeg ikke et like stort kildemateriale som for eksempel norrønfilologene har. Dette kommer blant annet av at tekster som blei skrevet i Danmark-Norge på 1700- og 1800-tallet, hadde en mye mer ensarta ortografi enn tekstene som er skrevet på norrønt. Derfor kan en ikke abstrahere talemålstrekk fra en tekst fra 1700-tallet på samme måte som fra en tekst fra 1200-tallet.

Med et begrensa kildemateriale og ingen nålevende informanter er det derfor nødvendig at det som avgjør hvilke språklige trekk jeg skal undersøke, er kildene, og ikke omvendt. Av den grunn vil det være naturlig at segmentalfonologi og høgfrekvente ord som pronomen og determinativer vil oppta en vesentlig del av den språkstrukturelle drøftinga, mens for eksempel suprasegmentalfonologi ikke vil bli berørt i særlig stor grad.

I dette kapitlet vil jeg redegjøre for hovedkildene mine og problematisere dem. Først vil jeg greie ut om kildene mine til det norske danna talemålet og Kristiania-dialekten, og så vil jeg ta for meg kildene til det danske danna talemålet. Deretter vil jeg drøfte fordelene og ulempene med kvalitative og kvantitative metoder, og diskutere i korte trekk forholdet mellom normative og deskriptive kilder. Til slutt vil jeg problematisere det å lese tale ut fra skrift, og drøfte hvilke utfordringer dette byr på.

2.1 Kilder

Jeg har benytta meg av både primær- og sekundærkilder i dette arbeidet, men hovedfokuset er ment å være på primærkildene. I de fleste tilfeller der det i sekundærkildene brukes en primærkilde, har jeg i størst mulig grad prøvd å få tak i og granske disse. Dette har jeg i hovedsak gjort for å kunne trekke egne slutninger, for deretter å eventuelt jamføre resultatene mine med sekundærkildene. Dette sørger for mer kvalitetssikra data og større grad av kildekritikk og er et prinsipp jeg har prøvd å gjennomføre gjennom hele prosjektet.

Oppgavas fokus på kildekritisk gransking og drøfting av samfunn, kultur og språkstruktur i samspill er med på å gjøre denne oppgava til en del av den filologiske tradisjonen. Odd Einar Haugen mener at det fremste kjennetegnet på filologi er «det kjeldenære studiet av tekstar frå farne tider eller fjerne kulturar» (Haugen 2004: 15). En kan vel kanskje ikke si at kulturen jeg studerer (ca. 1750–1850), er så veldig fjern, men det er helt sikkert at samfunnet var ganske annerledes, og mentaliteten likeså. Et filologisk studium tar

ifølge Haugen hensyn til at «det alltid vil vere språklege og kulturelle skilnader, sjølv i det heilt nære» (Haugen 2004: 15), og det er nettopp slike forskjeller jeg prøver å avdekke ved å legge så stor vekt på primærkilder.

Ifølge Haugen tar filologien for seg den historiske og kulturelle bakgrunnen for både språket og litteraturen, og han peker på at det er mange som har hevda at filologien er for brei og ikke kan holde tritt med en økende spesialisering innafor vitenskapen (Haugen 2004: 15). Likevel mener han, og jeg med han, at det også er behov for å studere språklige, litterære og kulturelle fenomener i sammenheng. Så på steder i oppgava der det kan synes å mangle dybde, har jeg prøvd å kompensere for det ved å få fram sammenhengen mellom flere fenomener.

2.1.1 Danna talemål i Kristiania

Av kilder til det danna talemålet i Kristiania på slutten av 1700-tallet finnes det naturlig nok ikke mye. Å rekonstruere uttale og struktur i en varietet der alle informantene er døde, kan derfor by på ei rekke problemer. Verken opptak eller fonetisk transkriberte samtaler finnes fra Kristiania på slutten av 1700-tallet eller begynnelsen av 1800-tallet. Derfor må en nøye seg med mindre nøyaktige metoder.

Til tross for disse begrensningene finnes det empirisk grunnlag for å beskrive det danna talemålet i Kristiania på slutten av 1700-tallet. Skolemannen Kristian Kølle² (1736–1814) skreiv to bøker, ei i 1792 og ei i 1794, der han skriver (påstått) ortofont etter det danna talemålet i Kristiania. Av P.A. Munch har han blitt hedra som «den eneste fuldkommen konsekvente dansk-norske Orthofonist, der nogensinde har existeret» (Munch 1875: 358).

Kølle skriver bøkene som et forsøk på å innføre ei ny rettskriving, der det danske språket skal skrives etter den sedvanlige uttalen hos danna mennesker i Norge og Danmark. Det faglige innholdet er sekundært, og målet hans er å vise den nye rettskrivingas dugelighet: «[...] dæne sæ³ vælsam færriige liden Avhandling æfter første Anlæg fræmkammer får at vise dæn færhæn fåreslagne lættene æk rigtigere (æfter min Mening) Skrive- æk Stave-Møde» (Kølle 1794: V). Den uttalen han baserer seg på, omtaler han som «[...] dæn almindelige rigtige Udtale» (Kølle 1794: VII).

I tillegg har Kølle skrevet ei kort innføring i latin der han jamfører enkelte språktrekk i latin med dansk og norsk (Kølle 1785). Han har også skrevet ei innføringsbok i tysk der han

² Han skreiv navnet sitt som *Kristian* i seinere verker, men var døpt *Christian*. Jeg har valgt å bruke skrivemåten *Kristian* gjennom oppgava. I litteraturlista vil jeg derimot skrive navnet hans slik det er skrevet i de respektive verkene.

³ Gjennomstreka <a>, <æ>, brukes av Kølle for å betegne den norske eller den danske å-lyden (se kapittel 6). Tilde (~) over <n> brukes for å markere lang kvantitet i dette tilfellet, men blir ellers lite brukt.

på slutten av boka har skrevet ei ordliste der han har merka de orda som han mente var særnorske, med *N* (Kølle 1774). Han brukte også ortografien sin ved flere anledninger i *Norske Intelligens-Sedler* (se vedlegg 3). Seinere skreiv han også en sjølbioografi der han blei ved rettskrivinga si (Kølle 1805, se utdrag i vedlegg 2).

Kølle var født i Kristiania 15/8/1736. Foreldrene hans var kanselliråd og Zahlkasserer Jens Kølle og Catharine Hermine Juell. Han gikk på Kristiania Katedralskole, studerte ei kort stund i København, og tok teologisk embetseksamen der i 1760. Han slo seg ned på Snarøen gård i Bærum, og dreiv en vel ansett pensjonatskole der. Alt dette tyder på at Kølle var regna som en danna mann med høg sosial status. I tillegg var faren hans opprinnelig fra Helsingør (Kølle 1805), en by øst på Sjælland, og kunne nok derfor tale flytende dansk. Dermed er det ikke usannsynlig å anta at Kristian Kølle hadde god kjennskap til de kondisjonertes tale, både i Kristiania og i København.

Disse ortofone tekstene er sannsynligvis mer basert på en dansk-norsk *høgtidstale* enn en danna *dagligtale*, som vi skal se både i kapittel fire og seks. Kølle nevner nemlig i hvilke situasjoner et slikt språk blei brukt, og det var «på Prædikkestolen, eller [æller] i andre æffentlige Taler, æller af [av] fårnæmme æk studerede Følk, når de taler mæd Beskjedentlighed [Besjedentlighed]» (Kølle 1796). Formuleringa «mæd Beskjedentlighed» kan vel tolkes dit hen at det gjelder ved omstendigheter der høflighet, dyd og dannelses bør vises overfor samtalepartneren ifølge sosiale normer. Et eksempel kan være dersom en student skulle snakke med en professor, for da var det et betydelig sosialt asymmetrisk forhold mellom samtaledeltakerne.

Dette betyr at det er den mer formelle uttalen i Kristiania som blir hovedgrunnlaget for drøftinga om forholdet mellom dansk danna talemål og dansk skriftspråk i den norske uttalen av det danske skriftspråket. Den mer utvungne dagligtalen vil likevel være en viktig del av drøftinga om hvorvidt norsk danna talemål har blitt påverka av dansk danna talemål.

Til drøftinga av den norske danna dagligtalen vil jeg bruke blant annet en parlør for engelskspråklige turister av Thomas Bennett (1874), som er utgitt som revidert utgave av Johan Storm (se Hanssen 2012). Denne parløren beskriver norske gloser og uttrykk for turister som ikke kjenner til det norske språket, og uttalen som blir beskrevet, er både høgtidstalen og Kristianias danna dagligtale (se kapittel 4 for ei nærmere drøfting av disse begrepene). I tillegg har filologen Clara Holst transkribert eventyret «De tre bukkene Bruse» i 1894 med datidas IPA-lydskrift der hun tar utgangspunkt i sitt eget talemål, nemlig Kristianias danna dagligtale (gjengitt i sin helhet i Jahr 2006: 52–53).

Uttaleordbøker fra starten av 1900-tallet er også et godt utgangspunkt for ei slik

drøfting, blant annet Alnæs (1925, første utgave 1910). I tillegg kan både språkstrukturer og språksituasjonen belyses ved Knud Knudsens beretninger om de språklige forholda i hans samtid (se for eksempel Knudsen 1856, 1862, 1864 og 1876). En annen systematisk og pålitelig kilde er Knud Brekkes (1881) beskrivelse av fonologien i den danna dagligtalen i andre halvdel av 1800-tallet. Denne sistnevnte kilden gir uttaleopplysninger som er lette å følge, og som i enkelte tilfeller er jamført med Kristiania-dialekten.

Sosiale aspekter ved det danna talemålet kan også leses ut av Kølles tekster, men en annen uvurderlig kilde til dette er memoarene til Conradine Dunker (1780–1866, født Hansteen), *Gamle Dage*, som var skrevet som brev til broren hennes fra 1852–1855 om språk og samfunn i Kristiania (se Wiggen 2004). Den danskfødte presten Jacob Nicolai Wilses (1736–1801) reiseberetninger fra Norge kan også si oss noe om språket og språkkulturen i Kristiania i andre halvdel av 1700-tallet (se Wilses kart over Kristiania i 1790 i vedlegg 1).

2.1.2 Kristiania-dialekten

Den varieteten som blei snakka av innfødte nordmenn i lavere samfunnslag på 1700- og 1800-tallet, kaller jeg Kristiania-dialekten, eller Kristiania-målet. Det bør nevnes at jeg i kapittel fire drøfter hvorvidt det kun var folk fra lavere klasser som brukte denne dialekten. Derfor vil jeg i denne seksjonen konsentrere meg om kildene til dette talemålet, uten å drøfte hvem som brukte det.

Den mest utfyllende kilden til Kristiania-målet er Amund B. Larsens redegjørelse fra 1907. Han bruker også Storms lydskrift, og beskrivelsen er derfor av fonetisk karakter og er dermed ganske nøyaktig. I tillegg har Larsen noen sosiolingvistiske bemerkninger som kan være nyttige for å avdekke de sosiale forholda mellom dialekt og danna talemål i Kristiania i andre halvdel av 1800-tallet.

Det er sjølsagt et åpenbart problem å bruke Larsens studium til å sammenlikne med det danna talemålet til Kølle – det er nemlig over 100 år mellom kildene. Dialekten kan på disse 100 åra ha blitt påvirket av det danna talemålet, noe som kan føre til sammenfalte eller tilnærma former. I enkelte tilfeller er det lett å se at dette ikke er tilfellet, særlig når formene avviker sterkt fra hverandre. Når det har vært tvil om språknormenes gyldighet 100 år tidligere, har jeg prøvd å støtte meg til andre kilder, men til tider kan det være vanskelig å komme fram til noe klart svar. Jeg har prøvd å kommentere usikkerheten der den er betydelig. En god oversikt over andre kilder til Kristiania-dialekten finnes for øvrig i Geirr Wiggens oslomålsbiografi (Wiggen 1983).

2.1.3 Dansk danna talemål

Det danske danna talemålet i København er mye bedre belagt enn det norske i Kristiania. Derfor har jeg et godt sammenlikningsgrunnlag i disse kildene. Først og fremst er den danske språk- og naturviteren Jacob Hornemann Bredsdorffs «Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning» fra 1817 en uvurderlig kilde til det danske danna talemålet. Bredsdorff operer også med en del egne fonetiske tegn og beskriver således danna talemål i København på starten av 1800-tallet med ganske god presisjon.

Teksten til Bredsdorff inneholder først en fonetisk oversikt over de lydene han oppfatter som vesentlige for å kunne uttale det danske danna talemålet. Deretter følger et eventyr som han har oversatt fra tysk med sin nye lydskrift (se vedlegg 5). Språket som brukes her, er dansk høgtidstale, altså det språket «som den cultiverede Danske bruger i Taler og det højtidelige Foredrag» (Bredsdorff 1817: 8).

Etter eventyret har Bredsdorff skrevet ned en samtale mellom to personer (se vedlegg 6). Begge personene bruker et hverdagsspråk, men det er likevel en forskjell mellom talemålene de bruker. Den første personen (markert som A i teksten) bruker det vi kan kalle høgkøbenhavnsk, altså dansk danna dagligtale, det Bredsdorff kaller et språk som er «frit for alle Idiotismer» (i betydninga særegenheter). Den andre personen (markert som B i teksten) bruker den lavkøbenhavnske dialekten, altså «den sædvanlige kjøbenhavnske Udtale» (Bredsdorff 1817: 8).

En annen svært interessant kilde til det danske danna talemålet er et anonymt manuskript fra 1727. Manuskriptet har fått navnet *Gl. Kgl. Saml. 789 fol.*. Forfatteren vil jeg kalle DG (dansk grammatiker), slik det er gjort i en nyere utgivelse av manuskriptet med kommentarer (Henriksen 1976).

DG foreskriver en ortografi som står nærmere uttalen av det danske språket som brukes av «de lærde», altså et prestisjetungt rikstalemål. Manuskriptet blei skrevet som et forsøk på å redde det danske språket, og for å gjøre det danske språket til et språk som kunne brukes innafor flere domener. Ortofoni blir også tillagt en verdi i seg sjøl: «I Sandhed er det en eddel ting at bruge de bøgstaver i skriften som sprøget høres med i udtalen» (Henriksen 1976: 388).

DG bruker tre typer rettskrivinger i dokumentet. For det første blir tradisjonelt dansk skriftspråk brukt når manuskriptet henvender seg til kongen (gjørne gjennom en personifikasjon av det danske språket). Dette er antakelig et grep for å skjule radikalismen i manuskriptet slik at det ikke skulle møte så stor motstand (kongen måtte en jo skrive skikkelig dansk til).

To modifiserte danske rettskrivinger blir også brukt: en radikal og en «halvradikal». DGs radikale ortografi blir dessverre kun brukt i noen utvalgte eksempler, og resten av dokumentet er skrevet med den modifiserte «halvradikale» rettskrivinga. Sistnevnte rettskriving er ikke gjennomført ortofon, men heller en mellomting mellom et ortofont og et tradisjonelt skriftspråk. Det er den gjennomførte radikale ortografien som er mest interessant, men den mellomradikale kan også belyse enkelte språktrekk.

Andre relevante kilder er *Ordbog over det danske Sprog* (2005), forkorta ODS. ODS er ei ordbok over det danske språket fra 1700–1950 basert på uttaleangivelser i Otto Jespersens *Modersmålets Fonetik* (1966, revidert utgave av førsteutgave i 1906) og en stor mengde gamle kilder. Noen av disse eldre kildene vil jeg også bruke sjøl for å kvalitetssikre søka i ODS. Spesielt vil jeg bruke grammatikkene til en av Danmarks første betydelige grammatikere, Jens Pedersen Høysgaard (1743, 1747 og 1769).

Nyere dansk uttale er henta fra *Den Danske Ordbog* (2005), forkorta DDO. Denne ordboka beskriver det danske språket fra ca. 1955 fram til i dag og tjener som et godt jamføringsgrunnlag og er en sikker og pålitelig kilde til moderne dansk.

2.2 Kvalitative vs. kvantitative metoder

Tilnærminga til problemstillinga vil være kvalitativt orientert. Dette kommer av at jeg ikke har et stort kildegrunnlag, og at jeg derfor ikke kan studere flere informaners språkbruk. Jeg vil heller fokusere på å undersøke kontekstuelle betingelser rundt de tekstene jeg har til rådighet. Dette begrenser sjølsagt generaliseringsmulighetene. Jeg har altså ikke nok data til at jeg kan fastslå med en høg grad av sannsynlighet at forholda virkelig var slik de kan se ut til å ha vært, men jeg kan *sannsynliggjøre* dem.

En kvantitativ metode, i form av bruk av flere informanter, hadde kanskje vært mest formålstjenlig for å kartlegge språkstrukturene i de danna talemåla. Ved å bruke en slik metode kunne en sagt mer om hva som var vanlig og hva som var den reelle praksisen i språksamfunnet. Bruk av kvantitative metoder kunne også vært formålstjenlig for å korrigere for feilkilder som bunner i uvitenhet, slurv og normative tendenser hos informantene (se delkapittel 2.3 nedafor).

Når jeg likevel bruker ei kvalitativ tilnærming, har dette flere årsaker. For det første er det på grunn av manglende kilder. Ei kvalitativ behandling av de få kildene jeg har, kan i hvert fall belyse forholda i språksamfunnet ved å vise *tendenser* i språkbruken. Resultatene kan kanskje også brukes til ei viss generalisering av de *ideelle normene*, for det er disse som kommer mest til uttrykk gjennom slike kilder som jeg har tilgjengelig. De reint operative

normene er det uansett vanskelig å si noe om, for vi har ikke talespråklige opptak av forskjellige mennesker i ulike kommunikasjonssituasjoner på den tida. Ei kvalitativ tilnærming er således den beste metoden vi har tilgjengelig på grunn av manglende kildegrunnlag. I tillegg vil ei kvalitativ tilnærming kunne si noe mer om forholdet mellom språk og samfunn, og det er jo ei verdifull opplysning i seg sjøl.

2.3 Deskriptive og normative kilder

Et individ vil i de fleste kontekster sannsynligvis prøve å rette seg etter gjeldende språkkonvensjoner. På ei annen side finnes det mange situasjoner der enkelte vil prøve å heve seg over språknormene og således gjøre et forsøk på å forbedre dem. Problemet med sistnevnte situasjon, der språkbrukeren prøver å være normativ, er at en ikke får tilgang til den *faktiske* språkbruken, men en *ønska* språkbruk.

Tekstene til Kristian Kølle og DG er begge normative på et vis; de prøver nemlig å legge fram et forslag til hvordan språket bør skrives. Men problemet med dette er kanskje ikke så stort som det kan framstå som. Både Kølle og DG prøver nemlig å normere *skriftspråket*, og ikke talemålet. Hadde det motsatte vært tilfelle, ville kildene egna seg dårlig til å undersøke faktisk språkbruk.

Men til tross for at de prøver å normere skriftspråket, kan slike tekster være problematiske som kilder til talespråk. En kan tenke seg at forfatterne samtidig prøvde å gi én spesiell uttale, som de sjøl mente var den mest korrekte uttalen, autoritet ved å normere den i skriften. Det er lite trulig at det var en helt allmenn konsensus om hvilke språknormer som var gjeldende, for språket varierte også på den tida trulig mye både i forhold til sosial kontekst og mellom og innad i forskjellige språksamfunn. Variasjon fantes altså mest sannsynlig da som nå, og det er en risiko for at kildene kan inneholde elementer av normativ språkføring.

På ei annen side ville nok forfatterne av tekstene unngå slik talemålsnormering i for sterk grad fordi målet deres var å forbedre rettskrivinga. Ved å innføre for mange forstyrrende elementer av talemålsnormering ville sjansene for at en slik rettskriving skulle bli godt mottatt, blitt betraktelig mindre. Derfor vil jeg anta at de gjorde sitt beste med å følge gjeldende talemålsnormer. Likevel er motsetninga mellom normativ og deskriptiv språkbruk viktig å ha i mente, og jeg vil derfor peke på denne problematikken dersom det er grunnlag for å peke på uregelmessigheter eller påfallende avvik mellom kildene.

2.4 Å lese tale fra skrift

I filologiske arbeider, for eksempel innafor norrønfilologien, er det vanlig å prøve å si noe om tidligere talemål på grunnlag av skriftspråket. Dette er mulig dersom ortografien ikke er for konvensjonell, slik at individuelle og kollektive talemålstrekk kommer til uttrykk i tekst. I kildene mine er det derimot ikke et stort problem at ortografien er relativt ensarta i det alminnelige danske skriftspråket på den tida. Kølle og DG prøver jo å reformere skriftspråket slik at det skal avspeile talemålet, og Bredsdorff søker å gjengi uttale ved bruk av et eget fonetisk alfabet.

Men de fleste skriftlige kilder gir ingen god fonetisk beskrivelse av uttale, og de gir heller ingen informasjon om aspekter ved uttalen som prosodi og trykk. I tillegg avviker skriftlig syntaks fra muntlig syntaks i ganske stor grad. Mange andre kommunikative sider ved det muntlige språket går også tapt når en overfører det til et skriftlig medium. Det er derfor viktig å være obs på dette når en studerer skriftlige tekster som kilder til talemål. I sosialemiotikken sier en at de semiotiske systemene skrift og tale har forskjellig *modal affordans*, altså at de er egna til å uttrykke forskjellige ting på forskjellige måter (Kress 2003).

Til tross for at skriften i kildene mine er laga for å avspeile talemålet, er de to semiotiske systemene tale og skrift så vidt forskjellige at mange problemer kan oppstå når vi skal lese det ene fra det andre. Vi skal se på noen av problemene her, men først skal jeg kort gå igjennom noen sentrale sider ved skriftspråkshistoria.

2.4.1 Skriftspråkshistorie

Sjøl om skriftspråket ses på av mange som det «korrekte» språket, er det viktig å forstå at det egentlig er sekundært til talen. Skriftlige symboler korresponderer, i hvert fall til en viss grad, til fonologiske eller grammatiske elementer i talespråket (Allen 1965: 7). Men disse symbolene endrer seg ikke like raskt som talespråket, så det blir etter hvert større og større avvik mellom skrift og tale, sjøl om vi kan få skriftspråksrestitusjoner. Dette skal vi se på seinere.

Skriftspråk har oppstått i første omgang som piktogrammer, altså som billedlige etterligninger av fenomener, seint i det fjerde årtusenet før Kristus i Mesopotamia (nåværende Irak) (Robinson 2007: 11). En forløper til dette fra ca. 8000 f.Kr. var leiresymboler i forskjellige fasonger som blei brukt til blant annet økonomiske, rituelle og administrative anliggender (Schmandt-Besserat 1996). Det har også blitt funnet kommunikative symboler fra om lag 30 000 år sia, blant annet innrissa streker i bein og dyrelignende symboler. Funksjonen til disse symbolene er ukjent, men det er et klart tegn på en oversettelse mellom konkrete

fenomener og abstrakte representasjoner (Schmandt-Besserat 1996: 90-92). Ei videreføring av dette finner vi i helleristningene.

Fra Mesopotamia spredte skrivekunsten seg til Egypt, der hieroglyfene fikk en litt annen karakter. Hieroglyfene var både piktogrammer med direkte betydning relatert til det som var avbilda, men også logogrammer og til og med fonogrammer (Robinson 2007: 34). Logogrammer står for ord og ideer, og representerer ei litt mer abstrakt overføring enn konkrete piktogrammer. Et fonogram ligner gjerne på noe konkret, altså er det et slags piktogram, men det representerer gjerne en lyd som forbindes med eller betegner det som er avbilda (Robinson 2007: 34). Konteksten avgjorde gjerne hvordan en hieroglyf skulle bli tolka: som piktogram, logogram eller fonogram. Det som er sentralt å få ut av dette, er at skriftsystemene med og etter hieroglyfene, inkludert vårt latinske alfabet, etter hvert utvikla seg til å basere seg på lyder, noe jeg vil komme tilbake til under drøftinga av fonemet i delkapittel 3.4.

Det bør nevnes at det fortsatt finnes skriftspråkssystemer som ikke direkte baserer seg på lyder. Det kinesiske skriftspråket kan sies å være overveiende logografisk, men det er likevel ikke hele sannheten; til og med kinesisk er til en viss grad basert på språklyder. Det finnes nemlig flere grupper med tegn i kinesisk, og ei gruppe er såkalt *semantisk-fonetiske*. Slike tegn baserer seg på en kombinasjon av komponenter som indikerer et ords betydning, med tegn som indikerer uttalen. Det kan dermed tyde på at kinesisk også er et skriftspråk der fonetiske elementer spiller en vesentlig rolle (Robinson 2007: 186). Det samme gjelder for øvrig for japansk også, som er basert på det kinesiske skriftspråket (Robinson 2007: 199).

2.4.2 Forskjellen på skrift og tale

Det er flere åpenbare forskjeller mellom skrift og tale. Den viktigste forskjellen er kanskje at mens skriftspråk alltid koker ned til noen minste enheter, det som ofte kalles *grafemer* (se delkapittel 3.5), har ikke talespråket egentlig tilsvarende identifiserbare enheter. Skriftspråket er basert på de elementene i talen som språkbrukere har identifisert som de viktigste, mens talespråket er lydbølger i nærmest uendelig antall variasjoner. Språkvitere har prøvd å dele talen inn i minste enheter (foner) og i ordskillende segmenter (fonemer), men uansett hvordan dette gjøres, er segmenteringa alltid kunstig.

Dette betyr at det kun er visse aspekter ved uttale som en kan lese ut fra skriftspråket. Bredsdorff peker også på dette når han drøfter hvorvidt han burde lagd flere fonetiske tegn til å representere det danske danna talemålet:

Ved disse Tegn er endnu ikke Alt, hvad der findes i Talen udtrykt. Endnu er Stavelsernes Qvantitet og Accent tilbage. For at tilkjendegive disse kunde man bruge visse Tegn, som sattes oven og neden for Bogstaverne. Men da det vilde medføre for mange Omstændigheder at udføre disse i Tryk, saa har jeg her forbigaaet dem (Bredsdorff 1817).

Skriftene til Kølle er det enda vanskeligere å lese tale ut fra, for her brukes nesten bare tegn som ellers også brukes til vanlig i det danske skriftspråket. I tillegg til det faktum at det latinske alfabetet i liten grad er tilpassa skandinavisk uttale, er mange elementer ved talespråket som språkbrukerne ikke føler behov for å markere i skrift, utelatt.

I tillegg er det viktig å være klar over at språkbruk og uttale varierer fra kontekst til kontekst. Både fonetiske og sosiokulturelle kontekster er av betydning for hvordan et ord blir uttalt. Et eksempel på dette er at en antakelig vil snakke til dels ganske fort når en er i en uformell kontekst, som i en vennesamtale om trivielle temaer. Da uttaler en kanskje færre lyder enn i en formell kontekst, og overgangene mellom ord og setninger kan bli utydelige. I formelle samtaler kan graden av klarhet og tydelighet i talen være mye høyere, spesielt i monologiske situasjoner som i ei forelesning, på prekestolen eller når en holder en tale. Dette skal vi se på seinere når jeg redegjør for språkstrukturelle trekk i høgtidstalen.

Som en konklusjon vil jeg påpeke at alle lesninger av tale fra skrift innebærer forenklinger. Men visse språkstrukturelle trekk kan alltid oppdages ved bruk av en slik metode, sjøl om forenklingene øker i takt med skriftens manglende overensstemmelse med talemålet. Det må likevel være bedre å få sagt at for eksempel en uttale av <t> i visse omgivelser var [d], sjøl om uttalen egentlig var mer lik [dʰ] (til tross for at dette også er ei forenkling). Vi har lagd en modell av uttalen som i større eller mindre grad representerer virkeligheten korrekt. Vi veit også at denne uttalen varierer med konteksten, men dersom vi ikke har kilder som kan si oss noe om dette, må vi godta at dette er enda ei forenkling ved modellen vår.

3 Teori

Som et utgangspunkt for å studere språkstrukturen i det danna talemålet i Danmark-Norge på slutten av 1800-tallet vil jeg bruke modeller og begreper som særlig gjennom strukturalistisk lingvistikk har fått godt rotfeste innafor språkvitenskapen. Det betyr derimot ikke at oppgava er strukturalistisk i hele sitt teorigrunnlag, men at jeg bruker mange begreper, modeller og teorier som blei utvikla i strukturalismens gullalder fra 1930 til slutten av 1950 (Matthews 2001: 142). Disse modellene, som fonemmodellen, blir gjerne brukt av de fleste lingvister i dag, uavhengig av om de er strukturalister eller ikke. Det avviker også fra tradisjonell strukturalisme at jeg knytter språket til språkbruken i kontekst og prøver å si noe om språksituasjonen og språkbruken i språksamfunnet (parole med Saussures begrep).

Som nevnt i kapittel 2 må en gjøre visse forutsetninger og forenklinger for å kunne beskrive et språkssystem. I dette kapitlet skal jeg forsøke å analysere noen av disse forutsetningene, slik at det kommer klart fram hvilke teoretiske grunnantakelser jeg, og mange andre lingvister, gjør når de beskriver et språkssystem. Til slutt vil jeg også gjøre rede for noe av forskninga som er gjort på danna talemål.

3.1 Allmenne språkmodeller?

En kan lett få ei oppfatning av at de modellene som mer eller mindre allment blir brukt for å studere språk, og som har blitt brukt i lang tid, er naturlige og sjølsagte, og at en derfor arbeider uten en spesiell teori. I *Norsk referansegrammatikk* står det blant annet at «vi [har] ikke bundet oss til en bestemt teori eller modell, men det overordnede målet er å bygge inn nyere forskningsresultater om norsk språk i en mest mulig konsekvent og enhetlig framstilling» (Faarlund, Lie og Vannebo 1997: 5).

Men alle modeller og begreper er en del av en tradisjon og et teoretisk rammeverk som har blitt utvikla for å beskrive og forklare noe. Dersom en for eksempel deler opp et ord i fonemer, tar en i bruk en modell for å beskrive enkeltlydene i ordet. Denne oppdelinga i fonemer er altså en teoretisk konstruksjon og er én bestemt måte å beskrive virkeligheten på. Likeledes er det med begreper som morfemer innafor morfologien og adverbialer innafor syntaksen, og til og med så godt etablerte begreper som substantiv og verb.

Å beskrive virkeligheten som den «virkelig er» er ikke mulig, for en beskrivelse av virkeligheten vil alltid forbli en beskrivelse, mens virkeligheten kun er slik den er i seg sjøl. Derfor må vi alltid gjøre metodiske og teoretiske forutsetninger for å lage modeller av denne virkeligheten. Videre har jeg derfor først valgt å problematisere bruken av idealiseringer og forenklinger i språkvitenskapen, der jeg legger vekt på bruk av modeller og motsetningene og

likhetene mellom synkroni og diakroni. Etter dette vil jeg drøfte de mest sentrale begrepene jeg kommer til å bruke i oppgava, spesielt fonem- og grafembegrepet.

3.2 Idealiseringer og forenklinger

Det er én ting som i hvert fall er helt sikkert i denne oppgava, og det er at modellene som jeg bruker i dette forskningsarbeidet, på langt nær kan beskrive et språk på en komplett måte – de åpner bare for én av mange måter å utforske språk på. Valg av metode og teoretisk utgangspunkt må ta utgangspunkt i hvilken side av språket en ønsker å studere. Kontekstuelle betingelser og diskursive praksiser må studeres nøye dersom en vil avdekke maktpolitiske forhold i en tekst, mens dersom en vil prøve å beskrive for eksempel bøyingsmorfologien i en bestemt språkvarietet, må en i større grad fokusere på det strukturelle ved hjelp av modeller som idealiserer dette. I begge tilfellene er forenklinger nødvendig, men hvis en skal si noe allment om en språkstruktur som deles av medlemmene i et språksamfunn, er flere forenklinger nødvendig for å kunne beskrive språkssystemet som (mer eller mindre) én enhet.

Et spørsmål en kan stille seg når en gransker et språkssystem, er *hvor* språkssystemet egentlig befinner seg. Er det et autonomt system i seg sjøl, er det i den enkelte språkbrukerens hjerne, eller er det ytringer som formes av en kollektiv og sosial samhandlingsprosess? Jeg mener det er mest hensiktsmessig å tolke det som et samspill mellom de to siste påstandene.

Språket er under konstant forhandling og under konstant regulering av språkbrukerne i fellesskap, noe som er opphavet til operative språknormer. Minnene fra denne samhandlingsprosessen lagrer seg i den enkelte språkbrukerens hjerne, slik at alle språkbrukerne får et mentalt bilde av språknormene som noe felles. Jeg mener altså at språket er et sosialt og kognitivt fenomen. Kulturelle og sosiale betingelser legger grunnlaget for hvordan språket utvikler seg, og språkbrukerne forhandler om konvensjonene, både de strukturelle og diskursive, i en dynamisk og endeløs prosess.

Men det er ikke denne *prosessen* jeg skal studere. Fokuset mitt ligger på å avdekke hvordan det norske og det danske danna talemålet hørtes ut omkring 1800, og på å drøfte hvilke varieteter de enkelte språktrekka har opphav i. Og for å studere dette må en gjøre ganske mange forenklinger og idealiseringer.

De forenklingene jeg gjør for å svare på dette spørsmålet, må en likevel være kritisk til. De bestemmer nemlig hvordan resultatene kan tolkes. Forenklingene har jeg gjort av blant annet praktiske hensyn, ikke minst med hensyn til hvilke kilder som er tilgjengelige. Jeg har satt opp ei liste over forenklinger som følger en tradisjon innafor deskriptiv lingvistikk (Cheshire 1994: 26–27, min oversettelse):

1. Studieobjektet er idealiserte tilfeller.
2. Språkstrukturen kan ses på som internt koherent og hierarkisk.
3. Det språklige uttrykket er den eneste, eller viktigste, mekanismen for meningsskaping.
4. Samfunnet er homogent, og det er en konsensus om lingvistiske normer.
5. Språkbrukerne er rasjonelle og autonome vesener.

Punkt 1 har jeg allerede diskutert litt ovafor. De idealiserte beskrivingsmodellene setter blant annet komplekse kulturelle og ideologiske sider ved språket i skyggen av språkstrukturen. Men en kommer altså ikke utenom modeller og forenklinger. Uten en ganske stor grad av idealisering kan en vanskelig sammenlikne forskjellige språkssystemer, og en kan heller ikke generalisere over språkssystemet som et kollektivt produkt. Forenkla modeller er en måte å systematisere og klassifisere fenomener i verden på.

I naturvitenskapen blir det også brukt generaliseringer og modeller for å kunne klassifisere systemer, og i språkvitenskapen gjør vi det samme med språket. En altfor kompleks og nøyaktig beskrivelse av noe kan fort bli ei kaotisk framstilling, om det i det hele tatt er mulig å finne fram til en slik beskrivelse. Når vi gjennom tusener av år har brukt modeller, tilnærminger og forenklinger for å beskrive fenomener, er det fordi det er tjenlig for det målet vi har for øye. Og for å kunne beskrive et språkssystem må en altså bruke modeller som får fram de sidene ved språkssystemet vi ønsker å studere. Derfor bruker jeg idealiserte modeller som gjennom en lang forskningstradisjon har fått anerkjennelse som gode og hensiktsmessige måter å beskrive et språk med.

Men et annet problem med å bruke for idealiserte beskrivelser er at en ikke får overblikk over språket som et dynamisk og heterogent fenomen. Påstanden i punkt 4 er jo et stykke fra sannheten. Resultatene jeg kommer fram til, vil altså ikke si spesielt mye om språkvariasjon og psykologiske sider ved språket. En kan derimot bruke resultatene mine som et grunnlag for slike studier. Dersom det vil være grunnlag for å peke på en variasjon i språkbruken ut fra kildene mine, vil jeg likevel prøve å påpeke dette.

Historisk språkvitenskap må også nødvendigvis ha preg av mer strukturelle studier enn språkbruksstudier, rett og slett fordi kildene som regel ikke gir de nødvendige opplysningene om kontekstuelle forhold. Sjølsagt er språkbruksstudier mulig i historisk språkvitenskap, det er bare begrensa av kildematerialet fordi det ikke er mulig å observere språksituasjoner direkte. At det er mulig å studere også språksamfunnet historisk, ser vi for eksempel av at det finnes disipliner som historisk sociolingvistik.

Så lenge jeg studerer et språkssystem og ikke kommunikasjon, ser jeg det som

unødvendig å forholde meg til punkt 3 som ei forutsetning for prosjektet. Ikke er jeg på noen måte enig i antakelsen heller. Det finnes mange semiotiske systemer som bidrar til meningsskaping i en kommunikasjonsprosess, det er bare det at jeg har valgt å studere ett av dem, nemlig verbalspråket.

I punkt 2 er det viktig å legge merke til at forutsetninga er uttrykt ved hjelpeverbet *kan*, noe som også har vært et av mine poenger i denne drøftinga: Språkssystemet *kan* ses på som mer systematisk enn det egentlig er, men da må en også huske på hvilke begrensninger dette medfører.

Punkt 5 er heller ikke så nærme sannheten som en kanskje skulle ønske. Langt fra alle språkbrukerne i et samfunn er fornuftige og selvstendige. Men det er likevel ei nødvendig forutsetning, for jeg må jo anta at informantene mine ikke var ravende gale og bare produserte det reineste galimatias. Derimot er det viktig å være oppmerksom på at ikke alle observasjoner de har gjort og skrevet ned, nødvendigvis må være representative for alle språkbrukerne i det samme språksamfunnet, slik jeg påpekte i delkapittel 2.3.

3.3 Synkroni og diakroni

Enkelte innføringsverker i språkvitenskap lager et skille mellom historisk lingvistikk og deskriptiv lingvistikk (for eksempel i Langacker 1973: 6). Dette kan en tolke som et forsøk på å skille historisk, diakron lingvistikk fra deskriptiv, synkron lingvistikk. Jeg mener derimot at dette er en dårlig inndeling av begrepene. Historisk lingvistikk kan likeså godt være synkron som diakron – en kan velge et tidspunkt i historia og prøve å beskrive språkssystemet på denne tida, eller en kan velge to tidspunkter og beskrive forandringa i språkssystemet mellom dem. Synkroni *kan* altså være en historisk beskrivelse i stedet for å være moderne. Diakroni, på si side, *må* derimot være historisk.

Synkroni er i seg sjøl ei forenkling, for språket er alltid i forandring, og dermed kan en vanskelig beskrive et homogent språkssystem på ett bestemt tidspunkt (jamfør diskusjonen om homogene språkssystemer i 3.2). Men den synkrone beskrivelsen kan gi en oversikt over de mest brukte eller mest godtatte normene og kan således gi et godt bilde av hva de fleste språkbrukerne så på som korrekt språk. Synkrone studier gir altså et innblikk i *språkkonvensjoner* i større grad enn faktisk språkbruk. En kan riktignok studere språkvariasjon synkront også, men da må kildene inneholde informasjon om dette.

3.4 Fonemer og allofoner

Fonemet som begrep oppstod tidlig på 1870-tallet (Matthews 2001: 31). Det betyr derimot ikke at det ikke fantes betraktninger om de enkelte lydene i et språk før dette. Fonetikk hadde eksistert som disiplin allerede i det gamle India (Cheshire 1994: 28). I tillegg har vi jo i nordisk sammenheng *Den første grammatiske avhandling* fra midten av 1100-tallet, der lydsystemet til det gammelislandske språket beskrives (jf. Haugen 1972). *Den første grammatikeren*, som forfatteren av denne avhandlinga kalles, legger fram et forslag til ei rettskriving som passer bedre med det gammelislandske språket. Ei av de mest interessante sidene ved denne avhandlinga i denne sammenheng, er at en faktisk finner tilløp til en beskrivelse av *fonologisk distinksjon* ved hjelp av minimale par (Haugen 1972: 6):

<i>Sar</i> veitti maðr mér eitt, <i>sqr</i> mǫrg	En mann ga meg et sår (sar), jeg ga
veitta ek honum. [...] <i>Sor</i> goðinn <i>sør</i>	han mange sår (sqr). [...] Presten
ein særin. <i>Sur</i> eru augu <i>syr</i> , slík duga	sverga kun (sor) de hederlige (sør)
betr en spryngi ýr (Haugen 1972: 16).	edene. Sure (sur) er purkas (syr) øyne,
	men det er bedre enn om de spratt ut
	(min oversettelse av Haugens utgave).

Her ser vi ei av de første systematiske framstillingene av ordskillende lyder. De orda som kan skilles fra hverandre med ett lydsegment, kalles for *minimale par* og legger grunnlaget for det moderne fonembegrepet. Fonemet kan nettopp defineres som et slikt ordskillende segment (jf. Odden 2005: 44). Fonemer eksisterer altså kun i opposisjon til hverandre.

Det er imidlertid viktig å presisere at fonemet ikke bør ses på som én enkel lyd, men heller som ei samling av lyder som ikke er ordskillende. Disse lydene som ikke er ordskillende, kalles *allofoner* og er varianter av fonemer. Allofoner kan stå i ikke-distinktiv posisjon (fakultative allofoner), og da representerer de bare forskjellige uttalemåter som kan forekommer i samme fonetiske omgivelser (Endresen, Hovdhaugen og Simonsen 1988: 47). Allofoner kan også stå i *komplementær distribusjon*, det vil si at de ikke er ordskillende, og at de normalt ikke opptrer i de samme fonetiske omgivelsene (Odden 2005: 44).

Dersom [le:sə] og [lɛ:sə] er to forskjellige ord med forskjellige betydninger i en varietet, sier vi at [e:] og [ɛ:] er allofoner av *forskjellige* fonemer, henholdsvis /e:/ og /ɛ:/. Men dersom det kan hete [lɛ:sə], men [læ:rə], kan en si at [ɛ:] og [æ:] er allofoner av samme fonem /ɛ:/ dersom [æ:] for eksempel er ei realisering av /ɛ:/ foran /r/. Dette forutsetter at [æ:] aldri kan danne minimale par med [ɛ:].

På samme måte er /t^h/ og /t/ to ordskillende fonemer i vietnamesisk, mens det i norsk er to allofoner, [t^h] og [t], av samme fonem /t/ (Kulbrandstad, 2005: 41). I norsk uttales for eksempel «tak» som [t^ha:k], mens «late» uttales [la:tə], altså uten aspirert *t*. Vi kan derimot tenke oss en uttale [ta:k] og [la:t^hə] uten at ordene får andre betydninger – sjøl om vi får en litt avvikende uttale, oppfatter alle nordmenn den ustemte alveolare plosiven som /t/, enten den er aspirert eller ikke. Disse to fonene kan altså ikke danne minimale par og står i komplementær distribusjon med hverandre – de er således allofoner av samme fonem.

Det er viktig å huske på at allofoner bare er et funksjonelt utvalg av lydsegmenter fra det fonetiske kontinuumet som et fonem består av. En lydskrift kan altså være mer eller mindre grov, og jeg vil stort sett benytte en ganske grov lydskrift (markert med klammergeparenteser) i eksemplene mine. Jeg vil benytte IPA til dette, men noen ganger vil jeg også trekke paralleller til de originale lydskriftsystemene som har blitt brukt i kildene mine. Når jeg skriver (:) etter en fon eller et fonem, betyr det at jeg henviser til både den korte og den lange varianten. /a(:)/ står altså for både kort /a/ og lang /a:/.

3.4.1 Fordelen med fonembegrepet

Ulempen med fonetiske beskrivelser var at desto nøyere en skilte mellom enkelte lyder, desto vanskeligere blei det å beskrive forskjeller i lydmønstre som språkbrukerne sjøl oppfatta og skilte mellom (Matthews 2001: 33). Rett før fonemet blei innført som en grunnleggende enhet i språkstrukturen, oppfatta mange termen «språklyd» som tvetydig; den kunne likeså godt referere til en lyd som tilsvarte en bokstav, som til alle mulige lyder en kan produsere med våre fysiologiske forutsetninger (Matthews 2001: 33).

Innføringa av fonembegrepet betyr derimot ikke at fonetikken blei overflødig og unyttig i språkvitenskapen. Fonetikkens studieobjekt er litt forskjellig fra fonologiens. Fonetikk er studiet av de fysiske egenskapene ved tale, mens fonologi er studiet av språklydenes funksjonelle sider (Silverman 2006: 3). En fonetisk beskrivelse av et ord gir mer informasjon om uttalen enn en fonemisk, sjøl om også fonetiske beskrivelser er basert på forenklinger. Men hva var da så appellerende med fonembegrepet?

Fonemet gjør oss i stand til å blant annet beskrive sammenhengen mellom språklydene og ortografien, og til å vise på en praktisk måte hvilke ord som skiller seg fra hverandre (Matthews 2001: 34). Fonemer er modeller som hjelper oss å analysere språklyder som en serie segmenter med konstante, funksjonelle egenskaper (Odden 2005: 14–15).

Fonemet er altså en praktisk term som med fonetikerens Henry Sweets ord er *grov* (broad) (Henderson 1971: 241). Ved å kalle fonemisk skrift for *en grov notasjon*, mener

Sweet at det er et verktøy for å skille de nødvendigste (distinktive) lydene fra hverandre (Henderson 1971: 242). De distinktive lydene kan tolkes som de lydene *språkbrukerne sjøl* skiller fra hverandre og oppfatter som ulike, og som således tilsvarer den mentale forestillinga språkbrukeren har om de lydene (Matthews 2001: 37).

Denne definisjonen blei først brukt av den polske lingvisten Jan Baudouin de Courtenay og innebærer at hver språkbruker knytter et bestemt spekter av lyder til én og samme lyd. Fonemer og allofoner kan altså ses på som mentale representasjoner, og ikke konkrete fysiske enheter (Matthews 2001: 37).

3.4.2 Er fonemet mentalt, bruksbasert eller autonomt?

Ikke alle er enige i definisjonen ovafor, og det finnes i hovedsak to andre alternativer ved sida av synet på fonemet som en mental enhet:

1. Fonemet er autonomt, altså bare et strukturelt, analytisk verktøy i grammatikken som er konstruert for å beskrive språk, og det tilsvarer ingen enhet som kan relateres direkte til virkeligheten.
2. Fonemet er bruksbasert, altså en enhet vi har lært å kjenne igjen som ei samling lyder, hovedsaklig ved hjelp av å høre tale og relatere det til ortografien i skriftspråket.

Alternativ én er særlig utbredt innafor formalismen, for eksempel i generativ grammatikk, der språkstrukturer utforskes mer eller mindre uavhengig av språkbruk⁴. Jeg vil si at alle modeller har en viss grad av autonomi fordi de aldri er relatert til virkeligheten i et en-til-en-forhold. Likevel mener jeg at en modell må være relatert til virkeligheten på en eller annen måte, slik at fonemet bør tilsvare et eller annet konkret fenomen.

Noen mener også at fonemet rett og slett er et dårlig begrep å bruke for å beskrive et språks fonologi. Dette kan være en av konsekvensene av alternativ to ovafor. Fonologen Daniel Silverman mener dette. Han peker på at vår evne til å gjøre lydsubstitusjoner (veksle mellom minimale par) springer ut av vår erfaring med og kjennskap til ord fra talespråket og deres relasjon til ortografien, og er ikke relatert til ei mental liste med lyder og lydkombinasjonsregler (Silverman 2006: 9). Han forkaster fonembegrepet og mener at det er et resultat av det han kaller *alfabetisme*. Det betyr at siden lingvister er godt trent i å bruke et alfabet, forestiller de seg at fonologien er organisert etter lignende prinsipper (Silverman 2006: 193). Fonemet er altså ikke en psykologisk realitet, men et kulturelt konstruert begrep

---

⁴ Det bør riktignok nevnes at det innafor generativ fonologi er uenigheter om fonemets psykologiske status (Nathan 2006: 176).

(Silverman 2006: 208).

Silverman mener at det må skilles mellom språkbrukernes *intensjoner* og deres *egentlige språkbruk*: «[...] we can't determine the structural properties of linguistic sound systems based on how people feel about the sounds they use» (Silverman 2006: 6). Og siden fonemet er en følelse av sammenhengen mellom lydene i talespråket og ortografien i skriftspråket, må fonemet forkastes som vitenskapelig begrep. Han mener at fonologi best kan beskrives som et sjølorganiserende system av sosiale konvensjoner som utvikler seg passivt gjennom generasjoner av språkbrukere (Silverman 2006: 194).

Silverman viser også gjennom fonetisk analyse at det ofte er i *overgangen* mellom de segmentene vi vanligvis klassifiserer som viktige at den viktigste fonologiske informasjonen finnes (Silverman 2006: 54–55). I tillegg viser han til studier av analfabeter og kinesere og konkluderer med at disse ikke har de samme evnene til å gjøre lydsubstitusjoner som dem som er trent i bruken av et alfabet (Silverman 2006: 12). Av disse grunnene opererer derfor Silverman bare med enkeltlyder (det vi gjerne kaller *foner*) og unngår fonembegrepet fullstendig. Slik jeg forstår han, mener han at fonemet er en slags bruksbasert intuitiv forbindelse som oppdages av språkbrukeren mellom skriftspråket og talespråket, og at siden talerens intuisjoner ikke er et gyldig forskningsobjekt for lingvister, bør fonemet heller ikke være en del av lingvistens beskrivelsesverktøy.

Et argument mot det som Silverman kaller *alfabetisering*, hovedargumentet hans om at fonemet bør forkastes, ligger i skriftspråkshistoria. Som jeg allerede har vist i seksjon 2.4.1, har de fleste skriftspråk på en eller annen måte et fonetisk element. Reine alfabetskriftspråk, som er basert på distinktive enkeltlyder, er de mest brukte skriftspråka i verden. Og ei etablering av slike skriftspråk må, mener jeg, bety at forestillinga om distinktive lyder (fonemer) har vært til stede hos språkbrukere som ei *forutsetning* for at alfabetskrift kunne oppstå. Språkbrukerne som etablerte alfabetskriftspråka, må ha hatt ei forestilling om hvilke lyder i talespråket som var viktigst å representere i skrift, altså hvilke lyder som skilte ord fra hverandre (derav opphavet til minimale par). Dette argumentet taler ikke mot et bruksbasert fonembegrep i seg sjøl, men mot Silvermans konklusjon om at fonemet bør forkastes.

Dersom dette argumentet holder, må fonemet på en eller annen måte være en mental størrelse. Jeg mener imidlertid ikke at et bruksbasert og et mentalt syn på fonemet nødvendigvis står i motsetning til hverandre, men at de utfyller hverandre. Et mentalt fonem må være ei generalisering av de viktigste lydene en oppfatter i tale, og dermed har det mentale fenomenet et bruksbasert opphav.

Dette stemmer også overens med det som mange kognitive lingvister mener (Nathan

2006), for en mental struktur må jo komme fra et sted (dersom vi ikke har en medfødt universalgrammatikk, slik som en antar i generativ grammatikk). Det kan virke som om Silverman også mener dette på et vis, men han mener altså at vi bør studere språket uten å ta i betraktning språkbrukernes eventuelle forestillinger om fonemer. Det hele ser ut til å koke ned til hva som kom først – alfabetet eller fonemet. Dersom alfabetet kom først, støtter dette oppunder Silvermans argumenter, men dersom forestillinga om fonemet kom først, er fonemet en mental representasjon som kommer forut for skriftbildet.

3.4.3 Fonemer og skriftspråk

Et godt eksempel på at språkbrukernes intuisjoner om språklydene ikke alltid stemmer, er denne påstanden: «I don't say 'pho[ŋ]e', I say 'pho[n]e', like in 'pho[ŋ]e call or pho[m]e book' I always say it with an 'n'!» (Silverman 2006: 14). Likeså godt kan det være at Kølle og Bredsdorff tar feil når de tillegger en lyd en bestemt bokstav. I oppgava mi har jeg likevel ikke muligheten, i motsetning til Silverman, som skildrer moderne språk, til å gjøre opptak av språkbrukerne på 1700- og 1800-tallet. Det er ikke mulig for meg å unngå språkbrukernes intuisjoner om språk. Dersom Kølle skriver <i> i stedet for <e>, er det på grunn av at han oppfatter uttalen av denne lyden som tilhørende kategorien (fonemet) /i(:)/. I denne oppgava er det derfor et nyttig verktøy å se på sammenhengen mellom fonem og grafem.

Jeg er på sett og vis litt enig med Silverman, for jeg mener at vår oppfatning av fonemet er sterkt *påvirket* av skriften. Jeg mener likevel ikke at fonemet er fullstendig avhengig av skriftspråket, noe jeg har prøvd å vise ved å drøfte etableringa av skriftspråk ovafor.

Kølle, og andre skriftkyndige med han, har sjølsagt vært begrensa av skriftspråket, både ubevisst og av intensjonelt praktiske årsaker. Bredsdorff, som lager en del nye tegn, viser flere fonetiske distinksjoner og er således en mer nøyaktig kilde. Begge har de ei formening om hvilke lyder som kan knyttes til bestemte bokstaver, noe som betyr at en må ta hensyn til forestillinga av forholdet mellom fonem og grafem (se neste delkapittel) når en skal komme fram til en hypotetisk uttale ut fra skriftbildet.

En konklusjon av drøftinga ovafor kan være at fonemet i denne oppgava er et nyttig verktøy for å lese tale ut fra skrift, uavhengig av om fonemet er en reell mental representasjon eller ikke. Språkbrukernes forestilling om korrespondanser mellom fonem og grafem gjør fonembegrepet til et hendig analyseverktøy når det er slike forestillinger som skal undersøkes. Vi får riktignok bare vite hvordan språkbrukerne sjøl oppfatta lydene, men det er den beste tilnærminga vi kan gjøre ut fra det kildegrunnlaget som finnes.

Det er imidlertid viktig å være klar over at allofonenes kvalitet er avhengig av for eksempel de fonetiske og fonologiske omgivelsene i ei ytring, den sosiale konteksten, stilen og språkbrukerens fysiske tilstand (Dixon 2010: 264), og at dette til tider kan være vanskelig å si noe om. Vi får ikke sagt noe om alt dette så lenge vi ikke har direkte tilgang til levende informanter, og derfor må mye leses ut av forholdet mellom tale og skrift. Begreper knytta til dette vil jeg diskutere nedafor.

3.5 Grafemer

Grafembegrepet henger sammen med fonembegrepet, og det var en av foregangsmennene for den moderne fonemteorien, Jan Badouin de Courtenay, som først definerte grafemet (Spurkland 1991: 22). Han talte i hovedsak for et relasjonelt grafembegrep, altså et begrep som var avhengig av at det kunne assosieres med fonemer, som for de Courtenay var en mental størrelse. Alternativet til dette er å kalle grafembegrepet for autonomt, jamfør drøftinga av fonemet i 3.4.2.

Dersom vi antar at grafemet eksisterer relasjonelt til fonemet, fungerer fonem- og grafembegrepet som mentale forestillinger om relasjonen mellom tale og skrift (sjøl om fonembegrepet ikke trenger å være totalt avhengig av denne relasjonen). Grafemet blir da en bokstav som relateres til et bestemt fonem, notert med hakeparenteser. For eksempel er <a> et grafem som kan relateres til fonemet /a(:)/ i moderne norsk.

I utgangspunktet er det trulig tenkt for de fleste alfabeter at de skal ha ett grafem for hvert fonem (Dixon 2010: 265). Dette hadde også den første grammatikeren som mål. Men som han sier innledningsvis: «Hveriga tungu maðr skal ríta annarar tungu stöfum, þá verður sumra stafa vant, af því [...] at eigi finnsk þat hljóð i tungunni, sem stafirnir hafa, þeir er af ganga» (Haugen 1972: 12). Løst oversatt mener han at for alle språk som skrives med et annet språks bokstaver, vil enkelte bokstaver mangle (og noen være overflødige) fordi lydene i de forskjellige språka ikke svarer direkte til hverandre.

I tillegg er skriftspråk mer konservative enn talespråk og tilpasser seg ikke alltid slik at nye lyder får nye bokstaver, og gamle bokstaver som ikke lenger tilsvare lyder, blir ikke alltid fjerna. Stavemåter holder seg mye lenger enn uttalemåter – skriftspråket fjerner seg mer og mer fra utgangspunktet (talen) og blir mer autonomt over tid. Disse årsakene til at grafem og fonem kan avvike en del fra hverandre, er et problem som alle filologiske studier møter, og vi må være klar over at dette svekker plausibiliteten til de hypotetiske talemålsvariantene som vi abstraherer via grafem-fonemkorrelasjoner.

Dette sistnevnte problemet er heldigvis ikke særlig framtrædende i oppgava mi, for

kildene mine er jo forsøkt skrevet etter et prinsipp om at hvert grafem tilsvare et fonem. Det at det er det latinske alfabetet som brukes hos Kølle og DG (og sjølsagt som basis hos Bredsdorff), forblir imidlertid dessverre en feilkilde.

Grafemer kan også brukes til å analysere skrift ved substitusjonstester og etableringa av minimale par på grafemnivå, sjøl uten å se på forholdet mellom skrift og lyd. Da kan vi operere med grafemer, allografer og grafer på samme måte som fonemer, allofoner og foner (Spurkland 1991: 31). I denne oppgava er det derimot mer fruktbart å se på sammenhengene mellom skrift og lyd, og derfor blir det ikke nødvendig med ei slik nivådeling.

Noen begreper som derimot kan være ganske nyttig i dette prosjektet, er *fonografem* og *grafofonem*. Et fonografem er ei samling av grafemer som tilsvare samme fonem. Eksempler på dette er fonografemet </f/> i moderne norsk med allofonografene <sk>, <skj>, <sj> og <rs> (Spurkland 1991: 39). Et grafonem er tilsvarende ei samling av fonemer som svarer til ett bestemt grafem. Et eksempel er grafonemet /<k>/ i moderne norsk med allografonene /k/ og /ç/ som i katt og kino. Grafonem-begrepet vil jeg bruke videre når jeg gjør *grafonologiske* analyser, altså leser tale fra skrift (jf. Spurkland 1991: 40).

Grafonologiske korrespondanseregler er altså modeller for samsvaret mellom skrift og tale. Et eksempel på dette er:

$$\langle k \rangle \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} /k/ \\ /ç/ \end{array} \right\}$$

Dette eksemplet (Spurkland 1991: 41) viser at grafemet <k> tilsvare enten fonemet /k/ eller fonemet /ç/. Dersom vi vil spesifisere fonetiske kontekstuelle betingelser for et grafonologiske samsvar, kan vi benytte skråstrek (/) for deretter å markere kontekst:

$$\langle k \rangle \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} /k/ \\ /ç/ \_ \langle i \rangle, \langle y \rangle \end{array} \right\}$$

Dette eksemplet (Spurkland 1991: 42) viser at grafemet <k> tilsvare fonemet /ç/ foran grafemene <i> og <y>, og fonemet /k/ i alle andre kontekster. Understrek før betingelsen betyr altså *foran*, og understrek etter betyr *etter*. Dersom understrek er utelatt, betyr det at regelen gjelder både foran og bak den gjeldende betingelsen. # brukes for å markere posisjon, og #_ betyr i framlyd og _# i utlyd. I tillegg vil jeg bruke #_# for innlydsposisjon.

Slik notasjoner er vanlige i moderne fonologi (jf. Odden 2005), men der brukes ofte ikke grafonologiske korrespondanser siden en ofte har lydopptak eller transkripsjoner av virkelig språkbruk. Det som derfor er vanlig, er å formulere modellene etter allofoniske

korrespondanseregler. Her vil jeg altså i hovedsak se på grafofonologiske korrespondanseregler, altså fra grafem til fonem til allofon. I tillegg vil det til tider være mer systematisk å se det andre veien, det vil si *fonografematisk*, altså fra fonem til grafem.

3.6 Bøyingsmorfologi og ordklasser

Jeg sier mest om fonologien i det norske og det danske danna talemålet i denne avhandlingen. Likevel kommenterer jeg også hovedtrekk ved morfologien i disse varietetene. Uten å diskutere begreper som morfemer og allomorfer gjør jeg det klart at jeg følger tradisjonelle bøyingsmodeller ved å operere med ordgrenser som følger inndelingene i *Norsk referansegrammatikk*, forkorta NRG (Faarlund, Lie og Vannebo 1997).

Ordklasseinndeling er enda en modell for å klassifisere språkstruktur og følger i hovedsak et prinsipp om at ord som er funksjonelt like, skal grupperes sammen.

Ordklasseinndelingen i norsk har tradisjonelt vært basert på latinsk grammatikk, men blei endra til en viss grad i NRG i 1997. Det er denne modifiserte inndelingen jeg vil følge. Det er ikke noe stort poeng i å problematisere denne inndelingen her, for jeg bruker den kun til systematisering og ikke til å kommentere semantiske eller syntaktiske funksjoner.

3.7 Tidligere forskning

Det er skrevet forbløffende lite om Norges kanskje viktigste og mest betydningsfulle varietet, nemlig det danna talemålet. Til dels trur jeg dette har med å gjøre at det i nasjonalromantikken på 1800-tallet blei sett på som mer legitimt å beskrive dette landets mangfoldige dialekter. Aversjonen mot dansk språk og kultur har nok derfor satt tydelige spor etter seg i academia. Anerkjennelsen av et norsk riksspråk eller standardtalemål er i tillegg fortsatt omstridt i Norge.

3.7.1 Språkstrukturell forskning

En kort notis om Kølles språkformer finnes i Indrebø (1951: 376–377). Men den som tilsynelatende har skrevet mest om språkstrukturen til det danna talemålet omkring 1800, er Didrik Arup Seip. Han har også brukt Kølles som kilde og kommentert en del av de språkformene han har brukt (se Seip 1913, 1916, 1938 og 1959). Når jeg drøfter språkstrukturen seinere i oppgava, vil jeg, der det faller seg naturlig, henvise til og sammenlikne med Seip. Sjøl om Seip har kommentert mange av Kølles språktrekk, vil jeg prøve å gjøre det på et mer jamførende grunnlag ved å bruke beskrivelser av det danske danna talemålet. Og mens Seip i hovedsak prøver å finne *norske* talemålselementer i Kølles rettskriving (jf. Seip 1913 og 1916), vil jeg prøve å finne *danske* talemålselementer i det

samme materialet.

Seip drøfter nemlig ikke i særlig stor grad mulighetene for påvirkning fra dansk talemål, han bare nevner det så vidt: «Dansk talesprog hadde næsten ingen indflytelse hat» (Seip 1916: 145). Til tross for dette åpner han for at det var en «[...] mulighet for påvirkning fra dansk tale gjennom danske embetsmenn [...]» (Seip 1959: 154). Jeg vil undersøke dette grundigere og teste hypotesen om at det danna talemålet i Norge har vært utsatt for dansk talemålpåvirkning.

Av seinere språkstrukturell forskning rundt 1800-tallets språkbruk er det skrevet lite. Finn Erik Vinje (1984) har derimot skrevet en fyldig artikkel om den danna dagligtalen omkring 1900 i et festskrift til Einar Lundeby.

Det danna talemålet, eller riksspråket, i Danmark er både bedre dokumentert i samtida, og mer forska på i seinere tider. Peter Skautrup skriver mye om det danske riksspråket i firebindsverket sitt om dansk språkhistorie (1944, 1947, 1953 og 1968). Innafor forskning på det danske danna talemålet etter midten av 1800-tallet, som ikke kommer til å være tema i særlig grad i denne oppgava, har Lars Brink og Jørn Lund skrevet et svært grundig verk om lydutviklingene i dansk riksspråk siden 1840 (Brink og Lund 1975).

3.7.2 Sosiolingvistisk forskning

Innafor historisk sosiolingvistikk har det vært forska lite på det danna talemålet i Norge. Noen spredte iakttagelser er gjort av Seip, men ofte er kildegrunnlaget litt vel tynt til å uten videre godta alt som fakta. De sosiale sidene ved det danna talemålet i Danmark har blitt granska av blant andre Inge Lise Pedersen (1997) og av Peter Skautrup (1944, 1947, 1953 og 1968).

Av internasjonal forskning har det vært økende interesse av å utforske de sosiale sidene ved det som av mange ses på som det mest korrekte språket, nemlig standardtalemålet. Lynda Mugglestone (2007) gir en fyldig beskrivelse av det britisk-engelske standardtalemålets opprinnelse (og fall?), et standardtalemål som tradisjonelt har stått svært sterkt. Et standardtalemål som antakelig har stått, og står, enda sterkere enn det britisk-engelske standardtalemålet, er det franske. R. Anthony Lodge (1993 og 2004) har skrevet en del om dette høgstatustalemålet. Jeg vil bruke framstillinga til Mugglestone til å sammenlikne med den norske og den danske språksituasjonen i neste kapittel når jeg gjør rede for de sosiale og historiske aspektene ved danna talemål i Norge og Danmark.

4 Historisk og sosiokulturell utvikling

I dette kapitlet vil jeg først gjøre nødvendige avgrensninger for oppgava ved å definere en del begreper og termer som er nødvendig å presisere før jeg går videre med første del av oppgavas hoveddel, nemlig den historiske utviklinga til de danna talemåla i Norge og Danmark. Først vil jeg definere hva jeg mener med *den danna klassen* i et samfunn, deretter hva et *danna talemål* er og hvordan dette begrepet forholder seg til standardtalemålsbegrepet.

Definisjonene og diskusjonene rundt begrepene blir knytta sammen med den historiske sosiokulturelle utviklinga av det danna talemålet i Norge og Danmark. Det historiske opphavet til det britisk-engelske standardtalemålet⁵ vil bli brukt som utgangspunkt for diskusjonen. Jeg bruker det engelske standardtalemålet som sammenlikningsgrunnlag av flere grunner: For det første har engelsk standardtalemål hatt en ganske sterk posisjon og er derfor et godt utgangspunkt å sammenlikne Norges relativt svake standardtalemål med. For det andre er den engelske standarden ganske godt belagt i kilder og er blitt studert i detalj (se Mugglestone 2007).

4.1 Den danna klassen

De som utgjør det vi kan kalle *den danna klassen* i et samfunn, kan gå under mange navn: *sosieteten*, *overklassen* eller *den øvre middelklassen*, *de kondisjonerte*, *embetsstanden* og *den kulturelle eliten* er alle eksempler på termer som mer eller mindre kan sies å dekke det øvre sosiale sjiktet i et samfunn. Men det er aldeles ikke uproblematisk å bruke slike termer. Hvem skal i det hele tatt avgjøre hvem som er danna, hvem som bør ses på som en kulturell elite, og hva det i det hele tatt vil si å være danna? Og hvorvidt er det forskjell mellom de begrepene jeg har ramsa opp ovafor?

Det vil føre for vidt å gjøre en inngående analyse av sosiale mønstre i Norge på 1700-tallet og utover til våre dager, og derfor vil jeg heller prøve å avgrense hva jeg mener med disse termene på en måte som er høvelig for oppgavas formål.

Formålet er å undersøke et talemål som nyter høg status i samfunnet og som ses på som en viktigere og mer passende varietet å bruke i det jeg velger å kalle *standardframtvingende kontekster*. Før et danna talemål har fått status som standard (se delkapittel 4.4), kan vi kalle slike kontekster for autoritative og formelle istedenfor standardframtvingende. Slike kontekster er sammenhenger der språkbrukere føler det er mer passende å bruke en høgstatusvarietet. Disse kontekstene varierer særlig ut fra hvilke domener

---

⁵ Heretter bare kalt *engelsk*.

det i et samfunn er vanlig å bruke en språklig standard innafor. Vi skal se at dette forandrer seg mye i løpet av en standards framvekst og utvikling.

Et slikt talemål har som oftest sterkest tilknytning til samfunnets øvre sosiale sjikt. Det er nemlig ofte de som tilhører dette sjiktet som føler sterkest tilknytning til denne varieteten, i tillegg til at de som ikke tilhører dette sjiktet, legger varieteten mange av de samme indeksikalske verdiene som de legger en sosial overklasse. Med *indeksikalske verdier* mener jeg verdier som et begrep eller en slags enhet assosieres med.

Indeksikalske verdier vil ofte være kontekstavhengige og derfor verken uforanderlige eller statiske. En høgstatusvarietet vil for eksempel kunne signalisere høgkultur på et teater på 1800-tallet, mens den kan signalisere tilgjorthet og snobbethet dersom varieteten blir brukt av en bonde overfor en annen bonde over kaffebordet i dagligstua, sjøl om det foregår på samme tid i historia. Indeksikalske verdier kan også endres gjennom tid, slik at for eksempel varianter som nyter høg sosial prestisje, kan bli folkemålsvarianter, og motsatt.

En av de verdiene som gjennom historia gjerne har blitt assosiert med et danna talemål, er nettopp det at det er mer danna, i betydninga at det er «penere» og mer passelig i høgkulturelle kontekster. Og siden den danna klassen gjerne kan ses på som bærere av høgkultur, vil det danna talemålet være en naturlig del av denne klassens språklige kompetanse.

Den danna klassen kan vi derfor definere som det sosiale sjiktet som assosieres med høgkultur, makt og status. Denne klassen er gjerne brukere av det talemålet som assosieres med mange av de samme indeksikalske verdiene, nemlig det danna talemålet. De som utgjorde den kulturelle eliten på 1700- og 1800-tallet, var de som gjerne hadde mye penger, og som hadde administrative, militære eller geistlige posisjoner i samfunnet (jf. Rian 2003).

Fra ca. 1850 skjer det store omveltninger i det sosiale mønsteret i det norske samfunnet. Overgangen fra et standssamfunn til et klassesamfunn fører til ei økning i den sosiale mobiliteten. Dette betyr derimot ikke at det var sosial utjamning, for den nye arbeiderklassen i byene levde stort sett under dårlige kår. Det er vanskelig å avgjøre om den industrielle revolusjonen i det hele tatt førte til mindre eller større klasseskiller, men det som er sikkert, er at arbeiderklassens inntog i byene skapte sosiokulturelle omveltninger (jf. Nerbøvik 1999: 85–94).

Utover på 1900-tallet kan vi si at modernisering, urbanisering, forbedring av kommunikasjon og økt geografisk mobilitet fører til at de skarpe skillene mellom de sosiale klassene jevnes ut, og det sosiale hierarkiet kan derfor i økende grad ses på som et kontinuum. Likevel beholder det danna talemålet en del av de opprinnelige indeksikalske verdiene det

hadde før, og det kan stadig knyttes til en sosial elite, om enn i en mye mindre grad enn tidligere.

4.2 Begrepet *danna talemål*

Jeg har nettopp gjort rede for noen sider ved et danna talemål, og jeg vil i dette delkapitlet oppsummere og utdype dette. Med termen *danna talemål* mener jeg altså et talemål som i et samfunn blir sett på som mer høvelig enn andre talemål i kontekster tilknyttet høgkulturelle forhold. Når jeg bruker denne termen, mener jeg både *høgtidstalen* og *den danna dagligtalen* (se delkapittel 4.5 for en definisjon av disse begrepene). Jeg har valgt å kalle dette talemålet for *danna talemål* av flere årsaker.

Alternativt kunne en kalt et slikt talemål for (talt) *riksmål* eller *riksspråk*, men jeg synes at riksmålstermen er for sterkt knyttet til skriftmålsnormen riksmål som vi fikk i 1907. Riksspråkstermen er kanskje dekkende for Danmarks høgstatustalemål, der standardtalemålsideologien står relativt sterkt, og jeg kommer i enkelte tilfeller til å benytte denne termen når jeg snakker om det danna talemålet i Danmark. Dette er ikke tilfellet i Norge, noe som i tillegg til at Norge var en del av kongeriket Danmark-Norge fram til 1814, gjør det lite treffende å snakke om et eget riksspråk i Norge.

En fordel med å bruke termen *danna talemål* er at ei forutsetning for at et slikt talemål skal eksistere, kun finnes dersom talemålet ses på som mer verdt, mer korrekt eller mer danna enn andre talemål. Det var også, som tidligere nevnt, de som utgjorde samfunnets danna elite som helst benyttet dette språket. På grunn av dette synes jeg at termen er dekkende for en slik talespråksnorm.

Et danna talemål er altså en sosiolekt som gjerne er tilknyttet det øvre sosiale sjiktet i samfunnet. Likevel kunne vi ha, særlig i tida før 1800, en sosial elite som ikke bruker denne varieteten i alle kontekster (jf. Seip 1959: 148 og 153). I tida etter 1800 får vi derimot en domeneutvidelse av bruken av danna talemål, noe som igjen fører til at det danna talemålet blir mer eller mindre ensbetydende med det normale talemålet til den danna klassen. Dette skal vi også se på seinere.

Et danna talemål har gjerne positive indeksikalske verdier i formelle og autoritative kontekster og ofte mer negative verdier dersom det brukes i mer folkelige kontekster, som nevnt i 4.1. I folkelige kontekster vil en slik varietet kunne framstå som affektet, snobbete, ujevial og kanskje til og med støtende. I formelle og autoritative kontekster vil derimot et danna talemål gjerne signalisere høgkultur, dannelse, høflighet, urbanitet, intelligens,

framskritt og utvikling. Men først og fremst er et danna talemål basert på ei forestilling om «korrekthet», altså ei forestilling om at en varietet er mer korrekt enn andre.

4.3 Engelsk standardtalemål

At én eller flere språkvarieteter har vært sett på som mer korrekt enn andre i et språksamfunn, er ingen ny forestilling. Men det er ingen eldgammel forestilling heller. I England, som tradisjonelt har hatt en sterk standardideologi, begynte ikke forestillinga om en korrekt nasjonal språkvarietet å oppstå før mellom 1400 og 1600 (Mugglestone 2007: 9). Da skjedde det gradvis ei økt standardisering og en anerkjennelse av en skriftlig engelsk standard. Dette gjelder altså forestillinga om en korrekt *skriftlig* språkvarietet og strakk seg i begynnelsen i liten grad utover til talemålet.

Nå er det derimot verdt å merke seg at latin beholdt en sterk posisjon i skrift helt fram til slutten av 1500-tallet, og at dét antakelig var en av de avgjørende grunnene til at en engelsk skriftlig standard ikke blei raskere anerkjent som standardskriftspråk. Men fra ca. 1700 kan en si at skriftlig engelsk var nokså allment anerkjent blant de skriftkyndige som den mest korrekte språkvarietet (Mugglestone 2007: 10).

Utover på 1700-tallet var det nemlig et økende fokus på korrekthet i skrift, og kodifisering blei etterlyst fra flere hold. Dette har sammenheng med økende nasjonal bevissthet, og skriftspråket blei dermed et middel i den nasjonale retorikken (Mugglestone 2007: 24–25). Grammatikker og ordbøker som foreskreiv den nasjonale standarden, florerer på 1700- og 1800-tallet (Mugglestone 2007: 10).

Den skriftlige skriftspråkstandarden var altså i hovedsak latin helt fram til 1600-tallet. Deretter blei et engelsk skriftspråk etter hvert anerkjent som det mest korrekte. En danna talemålsvarietet fra London var utgangspunktet for denne varieteten, som vi skal se seinere. Det vanligste første stadiet i en standardiseringsprosess innebærer anerkjennelsen av det vi kan kalle en *eksoglossisk standard*. En eksoglossisk standard kan defineres som en «importert» standard som ikke fungerer som morsmål for språkbrukerne i et bestemt språksamfunn⁶, og som gjerne er (til dels svært) lingvistisk ulik de øvrige varietetene, altså dialektene (jf. bruken av begrepet i Auer 2005). Latin fungerte altså som en eksoglossisk skriftspråksstandard i England før 1600.

Når England får en skriftspråkstandard basert på det engelske språket, kan vi kalle det en *endoglossisk standard*, altså en standardvarietet som er nasjonalt basert (jf. Auer 2005). Og når den skriftlige standarden er endoglossisk, legger det til rette for at flere talemålsvarieteter

---

⁶ Det kan derimot fungere som morsmål i andre land.

også kan begynne å rette seg etter denne standarden.

Som talemål hørte nemlig først og fremst denne varieteten bare til hoffet i London og dem som blei utdanna der. Før 1400 både snakka og skreiv (i hvert de få som kunne skrive) trulig alle i England sin egen lokale dialekt (Mugglestone 2007: 9). Men vi har kilder som fra 1550 og utover bekrefter at talemålsvarieteten hos hoffet i London blei sett på som bedre enn andre varieteter i England (Mugglestone 2007: 13). Thomas Sheridan skriver i *Arte of English Poesie* fra 1589 at denne språkvarieteten er av «the better brought vp sort [...]» og at det brukes av «men ciuill and graciously behauored and bred» (sitert i Mugglestone 2007: 16). Dette er en av de første kildene vi har som bekrefter eksistensen av en høgstatussosiolekt i England. Fra ca. 1500 kan vi kanskje derfor regne med at det fantes forsøk på konvergens mot denne varieteten hos personer fra høgere sosiale sjikt (Mugglestone 2007: 17).

Men England får derimot ingen landsdekkende, overregional og nasjonal talemålsstandard før utpå 1800-tallet. Anerkjennelsen av skriftlig engelsk som standard blei, som nevnt, slått mer eller mindre fast på 1700-tallet, men det er ikke før utpå 1800-tallet at forestillinga om det korrekte *talemålet* blei spredt ut blant flere sosiale klasser. Først da går vi over fra at folk flest kun har ei rein *forestilling* om et korrekt språk til et forsøk på å prøve å *ta i bruk* den korrekte språkvarieteten. En sentral årsak til dette er utviklinga av skolesystemet.

Undervisning for allmuen gjorde at flere kunne delta aktivt i samfunnet og førte til en mer allmenn og utvida skriftkultur, noe som igjen skapte et behov for å hevde seg sosialt ved bruk av en høgstatusvarietet. Det engelske kostskolesystemet må ha vært en avgjørende faktor for spredninga og anerkjennelsen av RP (Received Pronunciation), som blir den normen som etterstrebes. Og for den videre utviklinga av både skriftspråks- og talemålsstandarden kan vi regne med at den industrielle revolusjonen og de samfunnsendringene som den førte med seg, spilte en viktig rolle.

Den første uttaleordboka kom i 1773 (Mugglestone 2007: 28), og det blei i økende grad gitt ut preskriptive tekster om språk, standard og nasjon som fikk viktige roller i ideologiske diskurser på 1800-tallet. Lærebøker om korrekt språk kom også ut, og utover på 1800-tallet blei det arrangert uttalekurs for allmennheten (Mugglestone 2007: 37). I nasjonalromantikken blei den språklige standarden et enda viktigere nasjonalt symbol, og språkets lokale rolle blei overveiende nasjonal. Det engelske standardtalemålet var et faktum.

4.4 Standardtalemål eller danna talemål?

Nå har jeg gjort kort rede for utviklinga til den engelske talemålsstandarden, men uten å påpeke det jeg mener er et skille mellom et danna talemål og et standardtalemål. Årsaken til at jeg vil trekke et slikt skille, er i hovedsak historisk begrunna.

Jeg vil trekke et skille mellom et danna talemål og et standardtalemål ved at særlig to kriterier er oppfylt: Det første kriteriet går ut på at et danna talemål kun er brukt av høgere sosiale kretser, og at det derfor ikke fungerer som reelt normideal for allmennheten. Det andre kriteriet går ut på at et danna talemål kan være mer domenebegrensa enn det siste. Kriterium én *må* være oppfylt for å kunne kalle en varietet for *danna talemål*, mens kriterium to ofte ikke vil være en nødvendighet. Kriterium én passer for å definere det som jeg seinere vil kalle *danna dagligtale*, og kriterium to passer best for å definere det jeg vil kalle *høgtidstale* (se 4.5 for ei drøfting av disse begrepene).

I England virker nok det første kriteriet best for å avgrense det danna talemålet fra standarden. Der eksisterte det et danna talemål i London hos det kongelige hoffet og blant dem som hadde kontakt med det, altså i høgere sosiale kretser. Først når dette danna talemålet begynner å bli utbredt som språklig rettesnor også hos allmennheten, kan vi kalle det en standard. Vi kan fortsatt kalle dette standardtalemålet for danna talemål også etter at det har fått standardstatus, men vi kan altså ikke nødvendigvis kalle et danna talemål for et standardtalemål.

4.4.1 Kriterier for standardtalemål

De kriteriene som vanligvis blir lagt til grunn for et standardbegrep, er kriteriene om at en standard skal være overregional, tilknytta skriftspråket, kodifisert og uniform (Mæhlum 2009: 8–9). Vi har sett at den engelske standarden ikke kan sies å være overregional i særlig stor grad før utpå 1800-tallet. Men hva begrepet overregionalitet innebærer, er heller ikke uproblematisk.

Historisk sett har etableringa av en standard forutsatt dannelsen av et kulturelt maktsentrum (Mæhlum 2007: 39), noe som medfører at en talemålsstandard nødvendigvis må knyttes til dette maktsentrumet (som regel hovedstaden). Sjølsagt kan en historisk sett geografisk lokalisierbar varietet forandre seg til å bli ikke-lokaliserbar over tid, men ofte vil varieteten fortsatt bli assosiert med nettopp dette maktsenteret.

Hvis vi kan snakke om et standardtalemål i Norge også, noe jeg mener vi kan gjøre, er det heller ikke løsrevet fra det geografiske senteret der det oppstod, nemlig Kristiania (nå Oslo). Standardtalemålet i Danmark er også basert på dagligtalen til det øvre sosiale sjiktet i

København. Og sjøl om varieteten blir mer eller mindre geografisk løsrevet over tid, vil den sannsynligvis nesten alltid assosieres med sitt geografiske opphav.

Det som blir viktig etter mitt synspunkt, er ikke at varieteten oppfattes som totalt løsrevet fra en geografisk lokalitet eller ei, men at den fungerer som en norm som etterstrebes i standardframtingende kontekster uavhengig av hvor den aktuelle diskursen befinner seg i det aktuelle landet. Og det er dette som skjer med den engelske standarden på slutten av 1700-tallet (Mugglestone 2007: 16). Vi kan altså si at det finnes et engelsk standardtalemål rundt 1800.

Kriteriet om skriftspråkstilknytning har vi sett at er viktig for at en standard skal fungere som korrekthetsideal i et språksamfunn. Forestillinga om at skriftspråket er det korrekte, og at talespråket bør rettes deretter, har trulig vært utbredt ganske lenge (i visse tilfeller helt siden boktrykkerkunsten). Men skriftspråket er igjen basert på et eller annet talemål som har fått høg status gjennom at det er eller har vært talemålet til en sosial elite. Talespråket er altså det primære, mens skriftspråket som er basert på dette, er aldri helt identisk med dette (jf. kapittel 2.4.2). Derfor må vi huske på at et skriftspråk og et danna talemål virker som *to* forskjellige normeringsinstanser som fungerer som normidealer, men som vekselvirker i avgjørende grad med hverandre.

Den engelske talemålsstandard blei mer og mer kodifisert på slutten av 1700- og utover 1800-tallet etter en voldsom økende etterspørsel om en stram og fastsatt norm. Jeg mener det derimot er tvilsomt å basere et standardtalemåls eksistens på offisiell kodifisering. Visstnok er kodifisering med på å styrke posisjonen og statusen til standardtalemålet, men jeg mener vi bør operere med en standardtalemålsdefinisjon som innebærer at en talemålsstandard *kan* være kodifisert, men ikke nødvendigvis *må* være det.

Kravet om uniformitet stilles gjerne av språkbrukerne når enkelte varianter har fått status som mer korrekt enn andre. Og siden et danna talemål gjerne ses på som mer korrekt enn andre talemålsvarieteter, er kravet til uniformitet sterkt, særlig blant dem som bruker denne sosiolekten som normal talemål.

Men til tross for dette kravet har det trulig eksistert (til dels stor) variasjon innafor danna talemål til alle tider. I Norge har vi flere dokumentasjoner på dette. Kristian Kølle påpeker blant annet at det er tvil om hvordan enkelte ord skal uttales: «[...] da nogle Ord ær tvilsomme [...]» (Kølle 1794: IX), og derfor kan «Adsjillige Ord [...] skrives mer ænd på en Måde, så længe de udtales på mer ænd en Måde» (Kølle 1794: 142).

Det finnes også eksempler på at det danna talemålet heller ikke var entydig og uniformt på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Filologen Knud Brekke

påpekte at «enhver anser seg berettiget til at have sin egen orthografi» (Brekke 1881: 31). Denne vaklinga i ortografien hadde også trulig sammenheng med variasjon i uttalen. Fornorskinga var i gang for fullt, og dette førte til inkonsekvente fornorska former, til tider faktisk også hyperkorleksjoner som «det lyter godt», som visstnok var blitt sagt av ei yngre dame (Vinje 1984: 211).

Variasjon vil altså alltid finnes i et danna talemål så vel som i et standardtalemål, men det finnes riktignok ei forestilling om at denne bør være så liten som mulig. Reell total uniformitet bør dermed ikke brukes som kriterium for å kalle en varietet for standardtalemål. Derimot følger det nok med nødvendighet at ei *forestilling* om uniformitet er et nødvendig kriterium – noen varianter vil alltid ses på som mer korrekt enn andre, og vil derfor være mindre utsatt for å bli forkasta i en sociolingvistisk seleksjonsprosess. Således må vi anta at det også kreves *en viss* reell uniformitet for at varieteten skal ses på som en enhetlig standard.

4.4.2 Definisjon

Diskusjonen ovafor leder oss inn mot det jeg mener er det avgjørende kriteriet for å kalle en talemålsvarietet for et standardtalemål, nemlig at varieteten bør fungere som et *reelt normideal*. Og når varieteten ses på som et normideal, er det ikke unaturlig at ei forestilling om uniformitet bygger oppunder, og forutsettes til en viss grad av, forestillinga om normidealet. Det er særlig to forutsetninger for at en varietet skal fungere som et språklig normideal, og det er tilknytning til skriftspråket og tilknytning til ei vel ansett sosial gruppe. Av dette følger etter hvert at varieteten blir overregional, i hvert fall på den måten som jeg har skissert ovafor. Dette er et kriterium for at den skal fungere som normideal for ei videre gruppe enn den sosiale eliten.

Overregionalitetskriteriet er et viktig kriterium for å skille et danna talemål fra et standardtalemål. Et danna talemål kan på si side fungere som et *ideelt* normideal for allmennheten, altså finnes det ei oppfatning om at for eksempel ei sosialt høgerestående gruppe snakker mer «korrekt» enn andre. Et standardtalemål fungerer derimot som et *reelt* normideal for allmennheten, og det vil foregå konvergens i standardframtvingende kontekster også blant folk som ikke har varieteten som morsmål. For å fungere som et reelt normideal for folk uavhengig av sosial klasse må varieteten være overregional i den forstand som jeg gjorde rede for tidligere.

Det kan kanskje virke merkelig å sette overregionalitet som kriterium for standardtalemålbegrepet. Men jeg mener at det historisk sett kan det være nyttig å skille mellom normidealer for ei avgrensa gruppe (et danna talemål) og normidealer for ei utstrakt

folkegruppe på tvers av sosiale grupperinger (et standardtalemål). Det er ingen skarpe skiller her, men det går likevel an å gjøre tilnærminger til når et danna talemål blir et standardtalemål.

Før vi går videre med ei redegjøring av det danna talemålets opphav og utvikling i Danmark, vil jeg kort presisere hva jeg mener med standardskriftspråk. I motsetning til slik jeg gjorde med definisjonen av standardtalemål, vil jeg ikke legge overregionalitetskriteriet til grunn for skriftspråksstandarden. En skriftspråksstandard kan likevel være mer eller mindre allmenn, men det er historiske årsaker til at jeg velger å utelate dette kriteriet for å definere den. Den avgjørende grunnen til dette er at mens alle sosiale klasser hadde et talemål, var ikke alle sosiale klasser skriftkyndige. En kan konvergere mot et standardtalemål i standardframtvingende kontekster, men en kan ikke konvergere mot et standardskriftspråk dersom en ikke har et skriftspråk fra før. Standardtalemålet var altså et normideal som et alternativ til allerede eksisterende talemål, mens skriftspråket var et nytt medium.

Et standardskriftspråk er altså ikke nødvendigvis overregionalt, men likevel er det et normideal, altså en skriftnorm som anses som mest korrekt blant flere skriftnormer. Et standardskriftspråk er også mer uniformt enn et standardtalemål, og det kan se ut som om kodifisering kan være et nyttig kriterium. Dette kommer av at det historisk sett er når grammatikker og lesebøker blir tatt i bruk at én bestemt norm godtas som den mest korrekte. I hvert fall er en viss konsensus rundt skriftspråksnormen avgjørende for å kunne kalle det en standard.

4.5 Det danna talemålets historie i Danmark

Norges maktsentrum lå i København da Norge var en del av kongeriket Danmark-Norge (1380–1814). Det Norge derfor ikke får på samme tid som England, er et eget skriftspråk. Ingen dialekt i Norge hadde høgt nok prestisje til å være utgangspunktet for en skriftnorm, slik hoffet i Englands dialekt blei utgangspunktet for det engelske skriftspråket i løpet av 1500-tallet.

Utover på 1600-tallet blei den engelske skriftspråksstandarden forma etter det danna talemålet og gradvis godtatt av dem som leste og skreiv, sjøl om dette på den tida var ganske få. På begynnelsen av 1800-tallet kan vi snakke om en allmenn engelsk skriftspråksstandard som nå også fungerte som norm for allmennheten. Som vi nå skal se, var ikke utviklinga av det danske skriftspråket og det danske danna talemålet spesielt ulik utviklinga av det engelske skriftspråket og det engelske danna talemålet.

4.5.1 Etableringa av det danske skriftspråket

Etableringa av et mer enhetlig og kodifisert skriftspråk er avgjort avhengig av at boktrykkerkunsten kom til Danmark i 1482 (Skautrup 1947: 124). Dette førte etter hvert til en økt fellesspråklig offentlighet. Den danske skriftspråksstandarden kan sies å få en begynnelse i 1550 ved trykkinga av Christian III's bibeloversettelse (Cramer og Kirkegaard 2008: 22). Før dette bør det nevnes at dansken Christiern Pedersen hadde begynt å bruke en stabil ortografi allerede fra 1529, og det var hovedsakelig denne normen som blei benytta i Christian III's bibel (Skautrup 1947: 176–177).

Flere andre penneførere tok i bruk Pedersens ortografi, og således kan det sies å være denne mannen som delvis skapte grunnlaget for den danske skriftspråksnormen. Det var den sjællandske dialekten som normen stabiliserte seg rundt, også utpå 1600-tallet, nærmere bestemt det danna talemålet i København (Cramer og Kirkegaard 2008: 23). Dette henger sjølsagt også sammen med ei styrking av København som maktsentrum, særlig etter innføringa av eneveldet i 1660 (Cramer og Kirkegaard 2008: 23). Stadig flere grammatikker og ordbøker blei også skrevet etter hvert, noe som gjorde at skriftspråksnormen begynte å stramme seg inn på 1600-tallet.

Normen blei derimot ikke spredd til ei utvida gruppe språkbrukere før utpå 1700-tallet (Skautrup 1953: 162–163) fordi skolesystemet ikke før klarte å gjennomføre opplæring etter bibelnormen, og de få biblene som blei trykt, var stort sett kirkegods. Folk utafor det sjællandske dialektområdet, både embetsmenn og skrivekyndige fra lavere samfunnslag, fortsatte også fram til ca. 1700 å skrive etter sin egen håndskriftnorm fordi bibelnormen var altfor stram og altfor fjern fra deres eget talemål.

Forfattere hadde sine særegne normer (sjøl om disse lå ganske nær bibelnormen), kansellispråket var noe helt eget, og folk fra lavere samfunnslag skreiv gjerne etter sitt eget talemål. Ikke før om lag etter et par hundre år med tilnærminger mellom flere forskjellige håndskriftnormer og boktrykkernormen kan vi altså snakke om en virkelig skriftspråksstandard i Danmark (Skautrup 1947: 177–179), dersom vi forutsetter at vi må ha en viss uniform skriftnorm for å kunne kalle det en standard.

Det er verdt å merke seg at en allmenn anerkjennelse og en fast normering av skriftnormen i Danmark ikke kom før på 1700-tallet, kanskje ikke før i 1777, da den normgivende leseboka *Store og gode Handlinger av Danske, Norske og Holstenere* av Ove Malling kom ut i skolen (Skautrup 1953: 163). Det er for øvrig ganske oppsiktsvekkende at det blei vedtatt at undervisninga skulle følge denne normen allerede i 1775, to år før boka kom ut (Torp og Vikør 2003: 121).

Til tross for denne retningsgivende boka var det fortsatt en del usikkerhet rundt ortografien, og rettskrivingsdebattene florerte utover på 1800-tallet (se Skautrup 1953: 161–180). Likevel fantes det en viss konsensus om skriftspråksnormen før dette, for det var bibelortografien som var retningsgivende (Skautrup 1953: 179). Vi kan således si at Danmark fikk begynnelsen til et standardskriftspråk i 1550. Dersom vi derimot vil forutsette en videre konsensus rundt normen, og en større grad av uniformitet, kan vi anslå 1700.

En økende skriftkultur, særlig gjennom innføringa av allmennskolen, må ha vært sentralt for anerkjennelsen av det danske standardskriftspråket. Pålagt undervisning for alle barn fra 7–14 år blei innført i Danmark i 1814 (Skautrup 1953: 70). Ikke før på begynnelsen av 1800-tallet kan vi kanskje derfor si at det danske skriftspråket mer eller mindre kan kalles en *allmenn* skriftspråksstandard.

4.5.2 Eksoglossiske skriftspråksstandarder

Som i England fantes det eksoglossiske skriftspråkstandarder i Danmark som hadde sentrale posisjoner som skriftspråk helt opp til starten av 1800-tallet. I skoleverket var latin dominerende fram til starten av 1700-tallet, men med latinskolenes nedgang på 1700-tallet til fordel for allmueskolene, mister latin etter hvert sin sentrale posisjon. Latin blir til slutt erstatta av dansk som skolefag i latinskolen i 1775 (Skautrup 1953: 111). Latinen mista fort fotfeste også innafor høyere utdanning i løpet av starten av 1800-tallet (Skautrup 1953: 129), og dansk tok gradvis over som vitenskapens og teologiens språk.

Utafor skoleverket sto ikke latin like sterkt i alle sammenhenger, for etter reformasjonen blei sentrale, særlig religiøse, bøker trykt på dansk (som Christian IIIIs bibel). Dette er til forveksling likt den engelske språksituasjonen der engelsk var en viktig del av det nasjonale prosjektet i skolen.

Det var altså tydelig at morsmålet dansk kom til å ta over som det dominerende skriftspråket i flere domener framover, både av praktiske og nasjonale grunner, noe den danske presten Jacob Nicolai Wilse påpeker om forholda i København i 1776 i sine *Reise-Iagttagelser*:

1766 og 67 kom jeg atter; da skulde alle dandse, og enhver vilde paa Masqverade. 1776 dandsede man sieldnere, men læste desmere, og det paa Dansk, da de undenlandske Sprog hidtil havde næsten fortrængt det danske; Patriotisme krydrede Conversationerne, og man begyndte at føle sig selv (Wilse 1792: 67).

Av andre fremmedspråk hadde særlig tysk en sentral rolle helt fra 1544 (Skautrup 1947: 165). Under Fredrik IV (1641–1730) og Christian VI (1699–1746) var hoffspråket nesten

utelukkende tysk. I tillegg var tysk brukt i presse, på universiteter og i militæret, og til og med folk fra lavere klasselag kunne snakke og forstå tysk (Skautrup 1953: 23). Fransk var også brukt i Danmark, men hadde ikke det folkelige elementet som tysk hadde. Det franske språket hadde derimot en sterk posisjon som motespråk hos sosieteten (Skautrup 1953: 133–134 og 137). Christian Wilsters hyllingsdikt til Ludvig Holberg fra 1827 kan si oss noe om den lagdelte språksituasjonen i Danmark på 1600- og 1700-tallet:

Før var der knap skreven paa dansk en Bog,
 Som ret kunde Hjerterne hue,
 Kun Eventyr, brugbart i Kakkellovnskrog,
 Kun Vise til Spinderskens Stue
 Hver Mand, som med Kløgt gik i Lærdom til Bund,
 Latin på Papiret kun malte,
 med Fruerne Fransk, og Tysk med sin Hund,
 og Dansk med sin Tjener han talte (sitert i Henriksen 1976: 15).

Årsaken til den relativt seine utbredelsen av et dansk, og et engelsk, standardskriftspråk, har nok delvis med den sentrale posisjonen til eksoglossiske standarder å gjøre. Purismen kom til Danmark fra Tyskland omkring 1740 (Vinje 1978: 56–57), noe som nok gjorde sitt til at de eksoglossiske standardene kom til å miste sine dominerende posisjoner.

4.5.3 Det danske danna talemålet 1500–1800

Skautrup peker på at det allerede i reformasjonstida (1500–1600) skimtes en begynnelse for det danske danna talemålet. Han nevner riktignok at det antakelig var antydning til dette tidligere også, men sier at «således som sprog- og samfundsforholdene havde udviklet sig, må de nu have været følelige» (Skautrup 1947: 190). Han utdyper dette videre:

Bonden i sit grandelav og herrefogden i sin tingkreds behøvede ikke at ændre mål for samkvemets og forståelsens skyld, men den dialekttalende mand kunde ikke nu gøre fyldest i administrationen eller en offentlig institution uden for sin hjemegn, med mindre han afstod fra det stærkest lokalt prægede i sit sprog og i stedet for stræbte hen imod en talesprogsform, som måtte være forståelig og kurant i videre kredse (Skautrup 1947: 190–191).

Den kommende riksspråksnormen er lite fast på 1500- og 1600-tallet, men basisen består av københavnsk-østsjællandske trekk (et Øresunds-mål) (Skautrup 1947: 191).

Korrektthetsidealet er derimot tydelig mot slutten av 1600-tallet, og det er åpenbart at både skriftspråket og sosiolekten høgkøbenhavnsk, i motsetning til de lavere klassenes

lavkøbenhavnske dialekt, er grunnlaget for dette normidealet. Dette er klart presisert av grammatikeren Henrik Thomas Gerner⁷:

Jeg giver det vel mact at alle Dialecter i vort Sprock er Danske / men icke altid ret oc zirlig Danske; (*) Oc derfor skal de lære af dem / som endten er fødte i Hovedstaden / af ret Danske Forældre / eller oc er oplærde i Hovedstaden oc ved Akademiet (Gerner 1690: 30).

Det er tydelig at vi har med en sosiolekt å gjøre, og Gerner gjør det også klart at varieteten oppfattes som overregional:

Det Sprock som vi nu taler om / er det beste Sprock / rensed fra alle Dialecter: Thi vi vil verken tale eller skrive / Tydsk / Skaansk / Fynsk / Norsk / Svensk / Islandsk meget mindre blande vor Skrift med nogle eller alle (Gerner 1690: 30).

Han nevner også at det er tilsvarende med «Jydsk», og til og med «Siællandsk» som jo er utgangspunktet for den omtalte varieteten. Det vil si at han mener at varieteten har løsrevet seg fra sitt dialektale opphav. Dette er det danna talemålet, nærmere bestemt en *danna dagligtale*, en varietet som kunne brukes i omtrent alle sosiale kontekster. Denne varieteten inneholdt fortsatt en del variasjon på 1600-tallet ettersom flere og flere etter hvert fikk denne varieteten som morsmål.

Et slags danna talemål har altså eksistert i enkelte kretser helt siden 1500-tallet, kanskje også før, men variasjonen var her stor og dialektinnslaga var mange. I tillegg skygga de eksoglossiske skriftspråksstandardene, hovedsakelig latin og tysk, for etableringa av et dansk standardskriftspråk og standardtalemål. Men ettersom det danske skriftspråket fikk en sterkere posisjon, har sosialt prestisjetunge talemålstrekk spredt seg til flere kretser, og vi har etter hvert fått et mer ens danna talemål. Det danna talemålet formes altså i vekselvirkningen mellom skrift og tale. I tillegg må økt urbanisering ha ført til at flere fikk direkte kontakt med det danna talemålet, noe som etter hvert førte til et overregionalt standardtalemål.

4.5.4 Den danske høgtidstalen

På 1700-tallet finnes det flere kilder til språkstrukturen til det danske danna talemålet, blant annet det tidligere nevnte manuskriptet *Gl. kgl. Saml.* 789. Talemålsnormen er nå litt mer fiksert på grunn av den stadig strammere skriftspråksnormen, men det finnes fortsatt en del variasjon og dialektale innslag (se Skautrup 1947: 332–358). Nå som skriftspråket er mer

⁷ Som for øvrig kritiseres av DG: «jeg mō gjøre det [kritisere Gerner] at andre kan vide i det fald at ta^h sig vare for ham som forstod verken det sō kaldte gamle eller det sō kaldte ny ret, ei heller kentde [sic] engang sit eiet ret, øg langt mindre andres [...]» (Henriksen 1976: 163).

uniformt, legges også grunnlaget for at et lese- og talerspråk skulle oppstå.

Denne leseuttalen må forstås som et talemål som med utgangspunkt i den danna dagligtalens talemålsgrunnlag fungerer som en leseuttale av skriftspråket. På prekestolene hadde det nok også før blitt talt ganske nært skriftspråket, men talemålsgrunnlaget kunne her være prestenes egen dialekt og således føre til mye variasjon. Etter at det danna talemålet blir mer ens og mer anerkjent av ei videre gruppe av språkbrukere (men fortsatt hovedsakelig de øvre klasselaga), kan leseuttalen få en mer ensarta uttale. Denne varieteten kan kalles en *høgtidstale*. Først fra ca. 1700 kan vi derfor si at den danske høgtidstalen utgjør en egen varietet.

Denne varieteten bekreftes blant annet av DG, som peker på at den uttalen som han skriver etter, er en uttale som kan høres i det han ofte omtaler som «den lævende tale», og ikke i «bøgsprøget» eller «efter talen med dens bøgstaver», altså høgtidstalen (sitert i Henriksen 1976: 375). Det er likevel fortsatt viktig at skriftspråket er et ideal:

[...] den fornemste og nu allene rette Dansk, det er det sprøg vi alle Danske mend i hvad underliggende provvins vi end er av, skal og bør bruge i al vor tale og skrift, og det er det sprøg som vi alle nu søger efter og gjør os umage for (sitert i Henriksen 1976: 398).

Matthias F.G. Bøgh (sitert i Skautrup 1953: 214) understreker i 1822 at «rigtig Dansk» er et kunstig språk som «høres ingensteds i daglig Tale». Den mest bokstavrette uttalen, høgtidsspråket, blir altså tillagt høyere status enn den danna dagligtalen. Årsaken til dette er at denne varieteten ligger nærmest skriftspråket.

Til tross for dette var det nok lite påvirkning fra høgtidsspråket på andre varieteter. Dette kom trulig av at det hadde indeksikalske verdier som pekte sterkt mot formalitet og høgtidelighet, og at det derfor blei for stivt og høgtidelig til å kunne bli brukt i dagligtalen.

«Dæd är naturlixt» (les: [dæt ɛ:r natu:rlixt]) innleder Georg Brandes et opptak fra 1913 (Pedersen 1997: 237). Det var derimot neppe mange som mente at det var talemålet hans som var «naturlixt» i dette opptaket. Kanskje var en slik uttale den mest konvensjonelle stilen ved opplesning og i foredrag og taler, men det kan umulig vært naturlig i noen andre sammenhenger. Høgtidstalen var altså sterkt domenebegrensa og hadde liten påvirkningskraft på dagligtalen. Anerkjennelsen av både dialekt, høgtidstale og danna dagligtale var klar i samtida (se også Torp 2005):

I ethvert ved Skrifter dyrket Tungemaal findes en tredobbelt Udtale. Annerledes taler den gemene Mand Ordene ud, hvilke han ikke har lært af Skrifter, men allene ved den muntlige Tales Overleverelse [dialekt]. Anderledes er den Velopdragnes Udtale i det borgerlige Liv [danna dagligtale]; og atter annerledes den offentlige Talers [høgtidstale] (Jacob Baden 1785 sitert i Pedersen 1997: 239).

Vi så ovafor at DG også anerkjente denne forskjellen, og i seksjon 2.1.3 så vi at også Bredsdorff skilte disse varietetene.

På 1800-tallet økte den muntlige offentligheten i Danmark, og nye sosiale grupper som i utgangspunktet bare brukte dialekt, tok nå i bruk høgtidsspråket. Den danna dagligtalen var derimot fortsatt forbeholdt høyere sosiale grupper (Pedersen 1997: 241). Siden språkvarietetene blei brukt i så forskjellige domener, kan vi snakke om en *dialektal diglossi*, altså en situasjon der høgtidstalen blei brukt i formelle og autoritative kontekster (høgspråk) og dialekt eller danna dagligtale i dagligdagse kontekster (lavspråk) (ei drøfting av termen diglossi finnes i Deumert m.fl. 2009: 38–40).

Det er vanskelig å si konkret *når* en varietet dannes, og når den eventuelt forsvinner, for det er svært glidende overganger her. Leseuttaler av skriftspråket har trulig eksistert siden en standardskriftnorm blei etablert, sjøl om det da ikke fantes noen utbredt konvensjon for opplesing. Særlig kan etableringa av en varietet ta mye lenger tid når ikke et utbredt og omfattende kommunikasjonssystem finnes; uten tilstrekkelig kontakt mellom språkbrukere kan ikke en enighet om språknormene finne sted. Men ved økende bruk av skriftspråket gjennom bøker og økt lese- og skriveopplæring kan en si at normgrunnlaget fastsettes i større grad enn tidligere, noe som ender med at varietetten blir overregional.

4.5.5 Det danske danna talemålet 1800–2000

Når en brukte den danna dagligtalen på 1700-tallet, kunne en tillate seg en del friheter med hensyn til dialektale og folkelige innslag. Den danske teologen og professoren Erik Pontoppidan nevner uttaleformer som *jellicke*, jeg vil ikke, *kantucke*, kan du ikke, *Jer*, eder, *Sae*, sagde, *Beer*, beder, *Gier*, giver, og *Præcke*, prædike (sitert i Skautrup 1947: 333). Høgtidstalen holdt seg på ei annen side relativt uniform. Gjennom den stigende språklige offentligheten og den utvida skoleundervisninga på 1800-tallet skjedde det derimot igjen ei skriftspråkstilnærming av den danna dagligtalen (Skautrup 1953: 182).

Disse skriftspråksrestitusjonene kan ha årsak i at den danna klassen følte et økende behov for å distansere seg fra den voksende arbeiderklassen som flytta til byene under den industrielle revolusjonen på 1800-tallet. I tillegg kan det være et forsøk på å distansere seg fra bondestanden. Bondestanden gjennomgikk nemlig en frigjøringsrevolusjon i tida rundt 1800,

noe som gjorde at bonden i økende grad kunne hevde seg politisk, økonomisk og sosialt (Skautrup 1953: 74).

Det er derimot viktig å forstå at det ikke er før på 1900-tallet at det alminnelige folket, og ikke bare den danna klassen, begynte å konvergere mot og ta i bruk det danna talemålet i *dagligdagse* situasjoner (jf. Skautrup 1953: 182). Skoleelever lærte på 1800-tallet mest leseuttalen, altså høgtidsspråket, noe som førte til at deres naturlige talemål, dialektene, ikke blei påvirket mot et danna talemål i særlig stor grad (Skautrup 1953: 215). Kanskje kan vi derfor si at det danske standardtalemålet ikke kan sies å være en realitet før rundt 1900.

Den danske språkforskeren Inge Lise Pedersen mener at utvidelsen av den muntlige offentligheten i Danmark førte til at dagligtalen konvergente mot høgtidstalen i siste halvdel av 1800-tallet (Pedersen 1997: 244). Det kan være vanskelig å si i hvor stor grad dette stemmer, for i mange tilfeller kan det være problematisk å skille mellom konvergens mot skriftspråket og konvergens mot høgtidstalen.

Et argument for at høgtidstalen har påvirket dagligtalen, er at det var høgtidstalen som fungerte som opplesningsuttale av skriftspråket. Høgtidstalen var altså den fonetiske realiseringa av skriftspråket – det var den som sto for korrespondansen mellom fonem og grafem i det danske skriftspråket. I skolen lærte en å lese slik, og i taler og foredrag hørte en denne uttalen. Skriftspråket og høgtidstalen hører altså på mange måter sammen som normidealer.

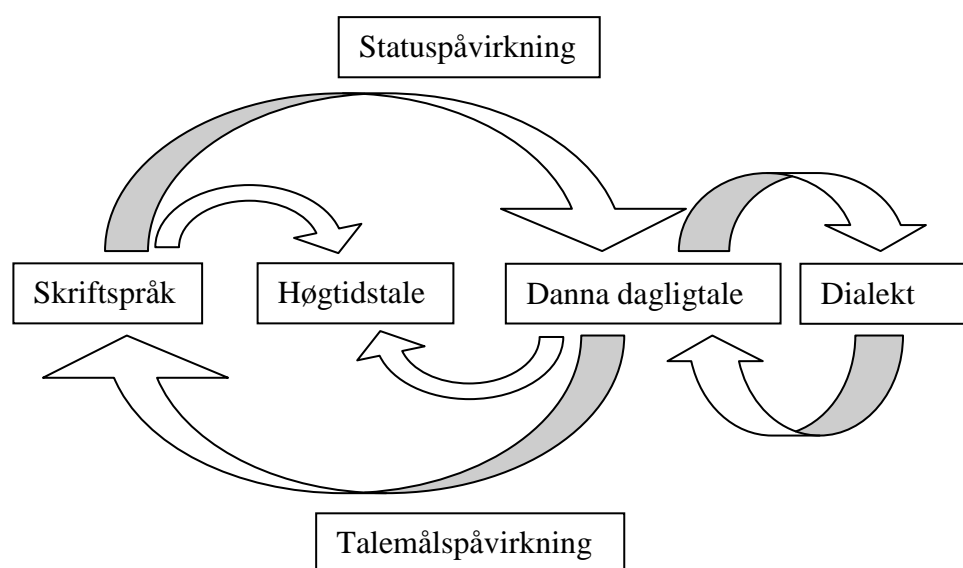
Utvida undervisning og språklig offentlighet kan ha ført til at dette blei mønsteret også i dagligtalen. Middelklassens hyperkorreksjoner som følge av et ønske om å hevde seg sosialt, kan ha vært avgjørende for ei slik utvikling. Slik hyperkorreksjon er bekrefta av flere sociolingvistiske undersøkelser (Pedersen 1997: 244). Dette førte igjen til et enda mer overregionalt (i snever betydning) syn på det danske standardtalemålet fra rundt 1900 – folk slutter etter hvert å oppfatte standardtalemålet som københavnsk (Pedersen 1997: 244).

Etter hvert viker altså høgtidsspråket til fordel for det danna talemålet. Dette har nok å gjøre med den økende språklige offentligheten, særlig den som fulgte de sosiale endringene etter den industrielle revolusjonen – «middelklassifiseringa» av befolkninga, så å si. Kanskje har det likevel i første omgang å gjøre med at høgtidsspråket og det danna talemålet konvergerer mot hverandre og blir ett. Etter hvert bidrar også den økende folkeliggjøringa, demotiseringa, av standarden til dette. Fra siste halvdel av 1900-tallet og fram til i dag tas blant annet flere trekk fra den lavkøbenhavnske dialekten opp i den høgkøbenhavnske standarden (Pedersen 2003: 25). Dette kommer jeg derimot ikke til å problematisere eller drøfte noe nærmere, for dansk talemål påvirker ikke lenger norsk talemål etter 1800-tallet.

Til tross for denne folkeliggjøringa hevder Skautrup at skriftspråksrestitueringa fortsetter på første halvdel av 1900-tallet (Skautrup 1968: 82). Dette kan være nok et tegn på at skriftnormen i visse tilfeller er den mest ideelle normen å strekke seg etter i talemålet, og illustrerer godt skriftspråkets normerende makt. Men det bør bemerkes at det finnes uenigheter om det i det hele tatt var en skriftspråksrestituering på starten av 1900-tallet (for eksempel Brink og Lund 1975: 738), men siden dette ikke er innafors tidsrommet som jeg fokuserer på i denne oppgava, lar jeg det i hovedsak ligge her. Jeg vil bare kort bemerke at siden det danske danna talemålet (likt det engelske) har fjerna seg så mye fra skriftspråket, kan vi i hvert fall ikke snakke om noen *avgjørende* skriftspråksrestituering etter 1900.

Som vi nå har sett, har det gjennom historia vært ei vekselvirkning mellom det danske danna talemålet, dialektene det er bygd på, det danske skriftspråket og høgtidsuttalen som bygde på dette. Vi kan forestille oss påvirkninga fra 1750–1850 som i denne modellen:

Figur 1A: Påvirkning mellom språkvarietetsgrupper i København 1750–1850

Modellen viser at ei påvirkning kan skje ved at en varietet har mer status enn en annen (piler som går til høgre), og ved at talemål gjennom diverse seleksjonsprosesser også kan påvirke «høgere» talemål (piler som går til venstre). Det er viktig å forstå at det sjølsagt er mulig å hoppe over ett eller flere trinn i modellen. Særlig har høgtidstalen begrensa påvirkningskraft på andre varieteter, som nevnt ovafor, kanskje med unntak av i andre halvdel på 1800-tallet.

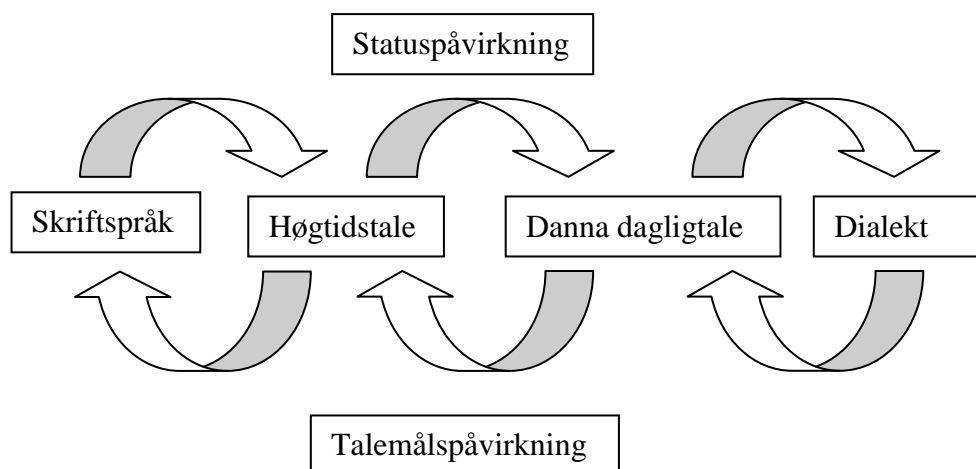
Det finnes også flere tilfeller der dialekter har påverka skriftspråket direkte, særlig i eldre tider før anerkjennelsen av skriftspråksstandarden (dialekter er jo grunnlaga for

skriftspråk), og i nyere tider med den økende demotiseringa av standardtalemåla (dialekt påvirker skriftspråket). Skriftspråket kan også påvirke dialekten, noe som blant annet kan føre til hyperkorreksjoner.

Denne modellen viser bare et forenkla bilde av påvirkning mellom varietetene, og den viser det kanskje mest sannsynlige påvirkningsscenarioet i Danmark fra ca. 1750–1850 (i hvert fall med hensyn til statuspåvirkning), altså i den perioden der høgtidstalen levde side om side med den danna dagligtalen og dialektene, og da skriftspråksrestitueringa virkelig slo til for fullt. Dette er altså en modell som illustrerer utviklinga i den perioden som er fokuset for denne oppgava.

Dersom vi skal lage en modell for utviklinga fra 1850 til 1900, blir den antakelig mer symmetrisk, som vist i figur 1B. En modell for 1900-tallet vil være ganske lik, men da kan vi ikke lenger regne med høgtidstalen som en egen språkvarietet lenger, men heller se høgtidstalen og den danna dagligtalen som en og samme språkvarietet, nemlig standardtalemålet. Modellen kan også brukes for språksituasjonen i Kristiania.

Figur 1B: Påvirkning mellom språkvarietetsgrupper i København og Kristiania 1850–1900

4.6 Det danna talemålets historie i Norge

I sterk kontrast til England og Danmark hadde ikke Norge et velutvikla maktsentrum før Kristiania fikk en stadig mer sentral posisjon etter unionsoppløsninga i 1814. Dette har sjølsagt hatt konsekvenser for standardspråksituasjonen i Norge. Dansk var skriftspråket i Norge, særlig fra omkring 1600 (Torp og Vikør 2003: 120). Norge fikk ikke et eget norsk skriftspråk før Ivar Aasen la grunnlaget for landsmålet på midten av 1800-tallet, men dette var jo ikke et norsk skriftspråk som tok utgangspunkt i et danna talemål, men i mange av Norges

dialekter. Likevel hadde vi ett eller flere danna talemål i Norge, der særlig det som fantes blant de øvre sosiale kretsene i Kristiania har fått mye å si for språkutviklinga her til lands.

Det var nok ikke bare skriftspråket som vi arva fra Danmark – antakelig har de talespråklige praksisene i det danna talemålet i Danmark også hatt innvirkning på talemålet til den norske overklassen. Vi kan, i likhet med Danmark, skimte flere varieteter av det danna talemålet på 1800-tallet, ikke bare varieteter som skiller seg ved domenebruk (dagligtale og høgtidstale), men varieteter som var geografisk betinga. Vi kan i hvert fall regne med et danna talemål i Trondhjem, Kristiania og Bergen på den tida, men det er altså talemålet i Kristiania som jeg vil undersøke i denne avhandlinga.

4.6.1 Presteskapet og prekenspråket

Den gamle norske adelen hadde fram til 1536 bestått nesten utelukkende av nordmenn (Rian 2003: 20). Etter norgesparagrafen i 1536, da Norge offisielt blei underlagt Danmark, var det derimot en nedgang i den norske embetsstanden. Fra 1536 og til eneveldet i 1660 kom det et stadig økende tilsig av danske adelsmenn til Norge, både opphøyde av kongen og inngifta i norske adelsfamilier, kanskje spesielt på grunn av den dårlige økonomien til den norske adelen på den tida (Rian 2003: 22–30). Prester var stort sett danske, og latinskolene fikk mange danske lærere (Rian 2003: 35).

En kan av dette med stor sannsynlighet slutte at det danna talemålet i Norge fra 1536–1660 var dansk. Dette var kongens og størsteparten av embetsstandens språk på den tida, og var nok ansett som det mest korrekte. Norske prester må antakelig ha retta seg noe etter dansk uttale, særlig på 1600-tallet, for prestene fikk etter hvert utdannelsen sin av danske lærere på latinskolene eller på universitetet i København (Rian 2003: 34), og de må derfor ha kjent til noen elementer i dansk uttale. Før 1537 fikk de norske prestene riktignok opplæring i nordtyske læresteder, noe som fortsatte utover på 1500-tallet (Rian 2003: 34). Likevel var det danske innslaget størst i byene og i utdanningssystemet (Rian 2003: 35), noe som må ha ført til en danskspråklig dominans hos de danna klassene i Danmark-Norge fram til 1660.

Mye kan derimot tyde på at det var dialekten til de norske prestene som utgjorde hovedgrunnlaget for opplesinga av det danske skriftspråket i prekener på landsbygda. De norske prestene var i hovedsak spredt rundt i bygdesamfunna i Norge, og da var det jo vanlige bygdefolk med dialekt som skulle høre på. Dermed var det vel heller ikke noe avgjørende poeng for prestene å rette seg etter den danske uttalen, i den grad de mestra den.

I byene var på ei annen side de fleste prestene danske, og «riktig» dansk leseuttale, om enn noe farga av forskjellige dialekter, blei nok her standarden for prekener. I tillegg dro flere

og flere norske prester til København for å studere (om enn bare for ei kort stund) for å kunne konkurrere med de danske prestene om prestestillingene i Norge (Rian 2003: 48). I København må de derfor ha lært seg en del dansk. Det norske elitemiljøet utgjorde faktisk ca. 1/3 av studentene i København omkring 1700 (Rian 2003: 56). Utafor autoritative og formelle kontekster blei nok hver manns egen dialekt benytta.

I 1660 blei eneveldet innført med et kupp, og Norge blei i praksis litt mer likestilt med Danmark. Den norske adelen fikk flere nøkkelstillinger, og den danske dominansen avtok (Rian 2003: 35–37). Fra 1720–1814 var danske prester en minoritet i Norge og utgjorde bare en fjerdedel av de geistlige (Rian 2003: 39).

I takt med at den danske adelen i Norge blei redusert, kunne en kanskje slutta at norsk talemål kunne fått en høyere status, men slik gikk det nok ikke. Det danske innslaget i embetsstanden hadde satt sterke spor ved slekts- og nettverkstilknytninger til Danmark, i tillegg til at skriftspråket fortsatt var dansk. København var fortsatt Danmark-Norges kulturelle sentrum og var sterkt tilknytta den norske embetsstanden på flere måter (Rian 2003: 43).

4.6.2 Høgekøbenhavnsk i Norge

Vi har sett at det danske danna talemålet blei mer uniformt på 1700-tallet, og latin og tysk måtte vike for dansk blant annet fordi den nasjonalspråklige bevisstheten økte (jf. for eksempel Gerners sitater). I takt med dette vokser også den danskspråklige bevisstheten i Norge, og det er stor motstand mot norvagismer i både tale og skrift (Rian 2003: 43).

Conradine Dunker forteller en del om språkkulturen hos Kristiania-sosieteten i første halvdel av 1800-tallet. Dunker hadde danskfødt far og ei mor med danske aner og må ha kjent til riktig dansk uttale ganske godt. Hun kom fra det hun sjøl kalte Kristianias «beaumonde» (Wiggen 2004: 10), altså de høyere, eller bedre, kretser. Flere steder omtaler hun til og med sitt eget språk som dansk og nevner at hun omgås flere dansker: «Jeg var vant til at høre tale dansk, min Fader og alle Embedsmænd ved Tolden vare danske, selv vor Pige var dansk, [...]» (Wiggen 2004: 9).

Det kommer også klart fram flere steder at hun ikke alltid kjenner like godt til folkemålet i Kristiania, og at hun i hvert fall ikke benytter denne dialekten til hverdags. Hun legger heller ikke skjul på at hun synes Kristiania-dialekten inneholder latterlige og udanna elementer:

Han [General Stricker] morede sig med at dyrke Kartoffler [i Gamlebyen i det Huus, vor Fader havde bygget], og jeg vidste ikke, om jeg skulle lee eller græde, da jeg hørte Tjeneren sige: «Hr. General! her er en Mand, der vil kjøbe et Fjerdingkar Potetes» (sitert i Wiggen 2004: 15).

Det kommer for øvrig også fram at hun synes at sosieteten i Trondhjem ikke snakka så danna som dem i Kristiania (Wiggen 2004: 19). Dette kan tyde på at de regionale forskjellene mellom ulike danna talemål var åpenbare og sosialt markerte.

Men hva slags språk snakka Conradine Dunker egentlig? Dattera hennes, Vilhelmine Ullmann (1816–1915, født Dunker), forteller noe om forholdet mellom dansk og norsk språk i hennes ungdomsår (spesielt forteller hun om språket på teaterscenen). Hun skriver også noe om språket til mora:

I Haandarbeidstimerne rykkede vi sammen om den, som havde et Eventyr at fortælle. Eventyrene var de samme og Fortællemaaden netop den, som Moe og Asbjørnsen siden bragte i Form med ægte Kunst. Mor, som aldrig knoted, talte også rent Maal med fuld, bred Udtale, naar hun gjentog for mig Rægler og Visestumpe, som hun huskede fra sin Barndom. Ellers var hendes Tale korrekt dansk (Ullmann 1903: 34).

Når Ullmann sier «rent Maal med fuld, bred Udtale [uten knot]», må vi vel anta at det siktes til Kristiania-dialekt. Men vi har sett at Dunkers kjennskap til dialekten i Kristiania var sterkt begrensa, og vi kan tolke utsagnet ovafor dit hen at Dunker kun kjente til enkelte regler og viser på denne dialekten, uten at hun brukte, eller kunne bruke, den i andre situasjoner. Ullmann påpeker også sin egen «tykke Uvidenhed i norsk Sprog» (Ullmann 1903: 47). Det språket Dunker og dattera hennes brukte, var nok danna dansk dagligtale, altså høgkøbenhavnsk.

Det har blitt hevda (blant annet i Vinje 1978: 84) at Ullmann har fortalt at hun og mora brukte dansk i formelle kontekster, mens de brukte norsk i dagligtalen. Men ingen av uttalelsene til Dunker eller Ullmann tyder på at de verken kjente til eller satte særlig pris på det norske språket. At Dunker kunne gjengi noen regler og viser på Kristiania-dialekt, betyr ikke at hun beherska varieteten i andre sammenhenger.

Alt dette tyder på at dansk talemål, i hvert fall fram til starten av 1800-tallet, hadde en sentral posisjon hos Kristiania-sosieteten. Vi kan regne med at enkelte nordmenn som snakka med dansker, forsøkte å konvergere mot den danske uttalen. Slike forsøk må ha ført til en slags dansk-norsk danna dagligtale, men trulig var dette mest individuelle forsøk på konvergens og kan således ikke sies å utgjøre en egen varietet før mot slutten av 1700-tallet.

En varietet som derimot tidligere blei avgrensa og anerkjent som en egen varietet, var høgtidstalen.

4.6.3 Kristian Kølle og høgtidstalen

Fra 1650–1814 var det en økende dansk innflytelse på norsk danna talemål (Vinje 1978: 27), antakelig i forbindelse med at det danske skriftspråket fikk en stadig sterkere posisjon. Flere kan lese og skrive, konfirmasjonen blir innført i 1736, dansk tar over for latin i allmueskolen i 1739 og latinskolen innfører dansk i 1775 (Vinje 1978: 74).

Den danske purismen og de danske grammatikkene bidrar til at det danske danna talemålet blir mer uniformt og til at norske elementer avvises som gyldige innafor danna kretser i Norge. I tillegg må stadig flere ta i bruk en dansk leseuttale (høgtidstale) på grunn av økt undervisning i det danske skriftspråket. Dette er nok avgjørende for at et høgtidstalemål i Norge blir danna med bakgrunn i det danske skriftspråket.

På grunn av skriftspråksstyrkinga i andre halvdel av 1600-tallet er det nærliggende å tru at en slik varietet blir mer stabil på starten av 1700-tallet, og det er dette språket Kølle baserer rettskrivinga si på. Kølle påstår at dette språket er «den almindelige Udtale»:

Dog synes dæt væl rigtigst, hælst i vørt Sprøg, vor Bogstaveringen kømmer dæt tæmelig⁸ nær, at skrive æfter dæn almindelige rigtige Udtale, vilket ær en sø ligefræm Regel, at dæn førsvarer sig sælv hos en vær.

Rettskrivinga til Kølle møter kritikk i 1796 av «en Frihedens og Sandhedens Ven» (J.J. Vangenstein) i *Norske Intelligens-Sedler (NIS)* nr. 35 (Vangenstein 1796a). Kritikken skyldes tilsynelatende en misforståelse. Vangenstein kritiserer nemlig (feilaktig) Kølle for at han mener at alle skal få skrive slik de snakker – alt fra opplendinger og jyder til lespende og stammende. Det kan nesten virke som om Vangenstein bare har lest utdrag av Kølles rettskrivingsprinsipper, for Kølle skriver i klartekst at det er den «almindelige Udtale» som er forbilde for den ortografien han bruker.

Denne standarduttalen som Kølle sikter til, er helt klart en høgtidstale, noe som kommer fram av Kølles svar til Vangenstein i *NIS* nr. 37 samme år:

De almindelige Ord, som [søm] man da skal betjene sig af [av], ær de, søm får det [dæt] meste høres på Prædikkestolen, eller i andre affentlige [øffentlige] Taler, æller af [av] færnemme æk studerede Følk, når de taler mæd Beskjedentlighed [Besjedentlighed] (Kølle 1796).

---

⁸ <~> står her for lang [m:].

I et svar til Kølle i *NIS* nr. 39 kommer det for øvrig fram at det er estetiske hensyn som egentlig er grunnen til at Vangenstein kritiserer Kølle: «De taler om Vellyst for vore Oren; men kan ” en alt får skralende Kjirke-Musik æk Sang av Ære-Værket ” nogensinde blive behagelig for vore Ojen og Oren?» (Vangenstein 1796b). Se vedlegg 3 for debatten mellom Vangenstein og Kølle.

Det tyder på at det er et domenespesifikt høgspråk som Kølle baserer rettskrivinga si på, et språk som for det meste blir brukt på prekestolen, i formelle taler eller som høflighetsspråk. Dette innebar tilsynelatende litt flere domener enn den danske høgtidsvarietet, antakelig fordi det på 1700-tallet ikke eksisterte noen norskbasert danna dagligtale i Norge.

Kølle mener også at «Præsterne til Fjelds i Norge, de i Jylland æk de i Kjøbenhavn, bruge de samme Ord at prædikke med [mæd], æk førstæes ligevel på de Stæder, i ihvor [ivor] færskjellig end deres Dialecter er» (Kølle 1796). Han setter altså mer eller mindre likhetstegn mellom det norske og det danske høgtidsspråket. Som vi skal se seinere, stemmer ikke dette like godt på alle punkter. Likevel må Kølle ha hatt ganske god kjennskap til dansk talemål, og det er ikke helt feil å si at det danske og det norske høgtidsmålet i hvert fall er *tilnærma like* hverandre. Dette skal vi se nærmere på i de to neste kapitlene (5 og 6) der jeg redegjør for og jamfører språkstrukturen i dansk og norsk danna talemål.

Kølle har også blitt kritisert fra dansk hold, nemlig av J.K. Høst i *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* nr. 29 (Høst 1796: 461–462). Han innleder med å kalle rettskrivinga til Kølle spottende for norsk-dansk, og bekrefter således at det er en viss forskjell mellom dansk og norsk danna talemål. Kølle svarer med korrekt dansk ortografi i *NIS* 1797 nr. 31 (se vedlegg 4, for øvrig seinere også trykt i *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* 1797 nr. 526, s. 784 f.) og avviser termen *norsk-dansk*: «Norsk – Dansk! Hvad for et Sprog i vore Dage? Mon beskjedentlige Norske bruge et urigtigere Sprog end Danske? Ney, ney. [...] I Skriftet findes ikke norske Dialect-Ord» (Kølle 1797).

Kølle latterliggjør også Høsts overdrevne bruk av fremmede ord og påpeker at det er typisk dansk å bruke en slik stil (mon tro enkelte dansker blei sett på som litt snobbete av Kølle?). Han forklarer for Høst hvilke regler han følger og påpeker at «Enhver, som tale [sic] offentlig, bør da fornemmelig bruge de almindelige rigtige Ord, og ey i fine offentlige Taler indføre saadanne Ord, som allene henhøre til en vis Dialect, eller han selv har vænnet sig til etc.» (Kølle 1797).

Høst har, liksom Vangenstein, også misforstått Kølles intensjoner og argumenterer med at ei slik rettskriving hadde ført til like mange skrivemåter som det finnes dialekter,

menneskeklasser, (sosiale) kretser, og til og med kanskje like mange som det finnes individer (Høst 1796: 462).

Anmeldelsen er syrlig og sarkastisk, og den viser at det er sterke følelser i sving. Høst vil «fraraade Hr. Forf. ved slig Særhed, at berøve sig de, mueligen faa, Læsere, hans Værk ellers maaskee kunde have faaet» (Høst 1796: 462) og føyer til noen opplysninger om Kølle til slutt der han misbruker noen av Kølles uttalelser og redegjør for leseren hvordan Kølle ikke fikk prestestilling i København og måtte ta til takke med å bli landbruker (Kølle svarer for øvrig godt på disse personlige angrepene i *NIS* 1797 nr. 31, se vedlegg 4).

Sjøl om de sterke følelsene til tider kan svekke påliteligheten til disse kildene, er det tydelig at det finnes en mer eller mindre alminnelig uttale av dansk i Norge, men det er også tydelig at denne ikke er identisk med den danske høgtidstalen, sjøl om Kølle mener det. Bredsdorff påpeker derimot likheten mellom dansk og norsk i 1828: «At cultiverede Folk i Dannemark [sic, han skriver seinere Danmark] og i Norge tale og skrive netop det samme Sprog, er alligevel saa uiomodsigelig, at det næsten vilde være latterlig at fremføre Beviser derfor» (sitert i Knudsen 1862: 10). Han peker på at skriften er helt lik uansett hvor du leser den, altså kan dette tolkes som at høgtidstalene er nokså like.

Om uttalen sier Bredsdorff også dette: «At Udtalen i Norge er *noget* [min uthevelse, altså ikke *mye*] forskjellig fra den i Danmark [sic], kan ikke være nogen Grund til at antage to forskjellige Sprog; ellers maatte man og dele det Høitydske, ja maaske ethvert Sprog i flere» (sitert i Knudsen 1862: 10). Det er tydelig at han ser på norsk som en dansk dialekt.

Den danske historikeren Christian Molbech påpeker i 1855 at «Norges Talere og Forfattere bruge og dyrke det danske Sprog i Midten af 19de Aarhundrede saa nær og saa reent, som Smag, Sprogdannelse og critisk Takt medfører hos et Folk, der ikke har adskilt hverken sit dannede Tungemaal eller sin Literatur fra den danske» (sitert i Knudsen 1862: 14). Dette stemmer godt overens med Kølles karakteristikk av sitt høgspråk.

Den danske skriftspråkreformatoren Rasmus Rask bemerker at Kølles rettskriving både er filosofisk, enkel og letlest. Likevel påpeker han at «den har blant andre også den Fejl, at den grunder sig på hans særegne Udtale, der er ganske provinsiell ligesom hans Sprog» (Rask 1826: 140). Det virker derimot som om Rask mener at de leksikalske forskjellene er de største, og han nevner eksempler som «*Vørresløshed* [...] for *Skødesløshed*, *en Fårsyn* [...] for et Forsyn o. desl.» (Rask 1826: 140).

Rasks bemerkninger er i tråd med Seips undersøkelse av norske ord i Kølles tysk-danske ordliste (Kølle 1774). Der finner Seip om lag 200 særnorske ord, der overhodet ikke alle er merka med en *N*, altså er de ikke alle merka som norske av Kølle sjøl (se Seip 1913).

Kølle må ha følt at enkelte av orda var så naturlige at han har tatt dem som felles dansk-norske. Seinere finner for øvrig Seip 100 umerka ord til (Seip 1916: 139).

Rask nevner også et par fonologiske forskjeller: «*Sjyld* for *Skyld*, *jive* for *give*» (Rask 1826: 140). Det virker derimot som om de fonologiske forskjellene er få. Rask nevner blant annet at Kølles bruk av <e> for /e(:)/ og <æ> for /ɛ(:)/ er særdeles konsekvent (Rask 1826: 140). Likevel er det åpenbart (se kapittel 5 og 6) at den norske høgtidstalen er enda mer skriftspråksnær enn den danske og således en del forskjellig fra dansk høgtidstale. Og siden skriftspråket blei sett på som det ideelle og mest korrekte språket, blei høgtidstalen i Kristiania sett på som korrekt og vakker, slik som Wilse bemerker i sine reiseberetninger: «Mund-Arten her er angenem og reen, ja det danske Sprog tales ingensteds i de danske Stater saa reent, naar man fraregner nogle faa norske Ord, som har faaet Hævd» (Witse 1790: 198).

Denne høgtidstalen finnes også, ifølge Wilse blant den danna klassen (middelstandspersoner) uavhengig av geografisk distribusjon: «I Kiøbstederne og blant Middelstandspersoner paa Landet tales saa net og reent Dansk, (nogle faa Norske Ord undtagne) at det overgaaer det Danske, som tales i Danmark endog i Kiøbenhavn» (Witse 1790: 34).

Han vedkjenner ellers at språket er norsk utafor byene: «[...] i Kiøbstederne forekommer mindst af de Ord som ere blot norske, [...] men længer op i Landet er baade en stor Mængde ord og den ganske Udtale saa adskilt fra det Danske, som det Svenske er det» (Witse 1790: 34).

Det er god grunn til å stole på Wilses beskrivelser, for han var ikke bare dansk, men virka i store deler av sitt liv i Norge som prest. Vi får altså uttalelser fra en mann som kjenner godt til både det norske og det danske språket, i tillegg til den norske språksituasjonen. Dette kan vurderes som ganske pålitelig.

Det er heller ikke bare ordvalget som synes flott for Wilse, men også den østnorske prosodien:

[...] man confunderer her sielden, som i Danmark, i Tale og Skrivelse Articulus postpositivos en og et; derhos bruger Nordmanden en vis Tone eller Accent i Udtalen, hvilket han har tilfælles med Svensken, og som behager; for Danske kommer saadan Udtale halv syngende for, derimod forekommer for Normanden danske Udtale monotonisk og ligesom stødende især den jyske (Witse 1790: 34–35).

At det er de kondisjonertes tale det er snakk om, kommer klart fram i Wilses beskrivelse over Spydeberg, der han har noen kommentarer til språket i områdene rundt og jamfører dette med høgtidstalen i Kristiania:

Ingen Mund-Art i Riigerne nærmer sig fuldkommen til Hoved-Sproget, som bruges i Skrift, og Udtalen er adskillig, den Kiøbenhavnske er for blød, den Fynske for slæbende, den Norske i Kiøbstæderne har for mange Norske Ord, dog er Udtalen der den netteste og ziirligste; Jeg forbigaar det Norske paa Landet samt det Sællandske og Jydske, hvoraf de sidste skurre temmelig uvandte Øren. Det Sprog de Fornemmere i Christiania tale, er baade det netteste i Udtale og nærmer sig mest til Hoved-Sproget som bruges i Skrift (Wilse 1779: 422).

Den dansk-norske høgtidstalen var altså en skriftspråksnær varietet som blei brukt særlig i formelle kontekster i Norge fra starten av 1700-tallet. Norsk dialekt eller dansk blei brukt ellers, og vi kan si at vi har med en diglossisk situasjon å gjøre. Vi skal se i kapittel 5 og 6 hvorvidt høgtidstalen hadde grunnlag i Kristiania-dialekten eller det danske danna talemålet, men det er i hvert fall sikkert at den er basert på det danske skriftspråket. Siden den norske høgtidsvarietetten ikke var så domenebegrensa som den danske, kunne den også etter hvert legge noe av grunnlaget for en enda mindre domenebegrensa varietet, nemlig den danna dagligtalen.

4.6.4 Den danna dagligtalen

I dagligtalen var det i Norge, som pekt på ovafor, fram til starten av 1800-tallet vanlig å bruke dansk innafor høyere sosiale lag, gjerne med innslag av motespråket fransk eller til tider også tysk (jf. Wiggen 2004: 29). I uformell tale var det nok ikke så vanlig å bruke høgtidsspråket, sjøl om de beretningene til Kølle og Wilse som vi så ovafor, kan tyde på at den norske høgtidstalen blei brukt i flere domener enn den danske. En kan kanskje tenke seg at dette skyldtes at Norge ikke hadde noen norsk danna dagligtale, og at de norskfødte som ville snakke «korrekt» i selskaper og til dansker, derfor brukte elementer fra høgtidstalen.

Vi hadde altså på en måte en danna dagligtale i Norge på 1600- og 1700-tallet liksom Danmark, nemlig dansk danna dagligtale. Det er nærliggende å anta at embetsmenn ellers snakka sin egen dialekt (jf. Seip 1959: 153 og Vinje 1978: 25), kanskje med enkelte forsøk på konvergens mot dansk blant de norskfødte i embetsstandens omgangskrets. Norge hadde antakelig ikke en *norsk* danna dagligtale før om lag 1800.

I Danmark oppstod høgtidstalen fordi den danna dagligtalen konvergente ekstra mye mot det danske skriftspråket i formelle kontekster. I Norge oppstod derimot høgtidstalen som en skriftkonvergens mellom det danske skriftspråket og både norsk og dansk tale rundt 1700. Dette var *før* vi hadde en danna dagligtale i Norge.

Den danna dagligtalen kan ha oppstått som ei blanding mellom skriftspråket, høgtidstalen, dansk talemål og Kristiania-dialekten på slutten av 1700-tallet på grunn av den økte skriftkulturen og innstramminga av skriftnormen. Dette er ikke ulikt situasjonen i

Danmark der den danna dagligtalen retta seg etter skriften og høgtidstalen på 1800-tallet. Den vesentlige forskjellen er bare at det danna talemålet i Norge *oppstår* i en slik prosess omkring 1800, mens det danna talemålet i Danmark blir *justert* i en tilsvarende prosess.

En har kanskje hatt tilfeller av konvergens mot dansk tale og skrift helt siden det begynte å komme mange danske embetsmenn i Norge, men denne uttalen har ikke vært uniform nok til å kalles en egen varietet. Med etableringa av høgtidsmålet rundt 1700 legges grunnlaget for at en danna dagligtale skal oppstå, og siden innslaget av danske embetsmenn blei mindre etter innføringa av eneveldet i 1660, blei rein dansk tale etter hvert en mindre aktuell varietet å bruke i hverdagssituasjoner. Etableringa av den norske danna dagligtalen fører også til at høgtidstalen ikke lenger kan benyttes som høflighetsspråk, men bare som taler- og opplesingsspråk.

Den stadig voksende norskfødte embetsstanden blei mer utdanna og mer sammensveisa i tida 1814–1884 og følte seg dermed enda mer «fornemme» enn før (Rian 2003: 127). På grunn av disse sosiale endringene fikk embetsstanden behov for å markere sin sosiale posisjon også i dagligtalen. Dette gjorde den ved å benytte den danna dagligtalen, og ved å etter hvert distansere denne fra den norske dialekten. Knud Knudsen bekrefter diglossien hos sosieteten på andre halvdel av 1800-tallet:

Vår „dannede“ klasse har dærimot i mangfåldige tilfæller to uttaler, en til hverdagsbruk og en annen, som gør tjeneste, såsnart den talende træder så at sige ut av hverdags-livet, idet han gir sig til at læse højt av en bok eller hålder fri målføring (Knudsen 1876: 19).

Men sjøl om dette viser oss at det fantes en diglossi på 1800-tallet, sier det ingenting om hva dette språket til hverdagsbruk skulle være. I sammenligninga si av dansk og norsk (danna talemål) forklarer Knudsen hva han mener med *norsk språk*: «Ved Norsk forstaaes derimod her det Sprog, der som Skriftsprog og høiere Talesprog, i Modsætning til Landskabs- eller Bygdemaalene, bruges nu i vore Bøger, i Kirken, i Skolen, ved Retspleien og overhoved i vort høiere Folkeliv» (Knudsen 1862: 1). Her er det helt klart snakk om høgtidstalen, og dagligtalen nevner han i denne forbindelse overhodet ikke.

Knudsen bemerker likevel at det har vært ei gjensidig påvirkning mellom den danna dagligtalen og bokuttalen (høgtidstalen), og kommer med flere eksempler på at det han ironisk kaller for «stygge» (dialektpåvirka) uttaler har fått hevd som såkalte «fine uttaler» (høgtidstale), og motsatt. Dette gjør det klart at den danna dagligtalen ses på som en egen varietet atskilt fra den tradisjonelle dialekten og høgtidsspråket. Det gjøres her klart at det er mye variasjon og dialektale innslag i omgangsspråket til den kulturelle eliten. Eksempelene

viser oss at det er snakk om en varietet som blant annet er ei blanding mellom høgtidstalen og Kristiania-dialekten, som vist i tabellen nedafor (supplert med ordformer fra Knudsen 1876):

Tabell 4.1: *Noen forskjeller mellom norsk danna dagligtale og høgtidstale*

Dansk skrivemåte	Danna dagligtale («stygg» uttale)	Elementer fra norsk	Høgtidstale («fin» uttale)	Elementer fra dansk
Bogen	[bu:kən]	[k] og [u:]	[bo:gən]	[g] og [o:]
Gift	[jift]	[j]	[gift]	[g]
bekymret	[beçymrət]	[ç]	[bekymrət]	[k]
at (infinitivsmarket)	[o:]	[o:]	[at]	[at]
gået (pret. av å gå)	[got]	-	[go:ət]	[o:ə]
have	[ha:]	-	[ha:və]	[və]
sagde (pret. av at si)	[sa:ə]	-	[sagdə]	[gd]
og	[o:]	-	[o:g]	[g]

Det er den danna dagligtalen som Knudsen foretrekker, ikke høgtidstalen. Han kritiserer den diglossiske situasjonen (Knudsen 1876: 143). Det kommer klart fram at det som Knudsen kaller «den landsgyldige norske uttale», er den danna dagligtalen. Knudsen oppfordrer den danna klassen til å forstå at «den „gode Smag“, som de skyter sig in under, slet ikke kræver, at en, som i det daglige liv allerede følger den landsgyldige tale, skal forvende dette sit mål ved fæstlige lejligheder, [...]» (Knudsen 1876: 20). Det kan ut ifra dette også tyde på at høgtidstalen i tillegg blei brukt i formelle selskaper og tilstelninger.

Etter hvert som den danna dagligtalen blir mer og mer anerkjent som korrekt norsk, mister høgtidstalen fotfeste mot slutten av 1800-tallet. Særlig mister denne varietetten offisiell støtte og oppslutning i 1878, da det blei bestemt at undervisninga skulle foregå på elevenes eget talespråk (Røyneland 2009: 11).

4.6.5 Nasjonale konflikter

I Norge har utviklinga av den danna dagligtalen skjedd på en litt annen måte enn i Danmark og England. En av de største forskjellene mellom den norske situasjonen på ei side og den engelske og danske situasjonen på ei annen, var nok at siden både skriftspråket og høgtidstalen ikke var utprega endoglossiske i Norge (de var i utgangspunktet begge danske), kom nasjonale verdier etter 1814 til å stå i motsetning til den norske danna dagligtalen, altså det som er grunnlaget for den norske standardvarietetten. Standardvarieteter i de fleste andre europeiske land, som Danmark og England, var derimot et viktig trinn i nasjonsbygginga.

Vi har tidligere sett at de nasjonalromantiske verdiene som blei sterkere på starten av 1800-tallet, styrka standardtalemålets posisjon i England og Danmark. I Norge var det bare sosiale grunner til at det danna talemålet sto sterkt, mens de nasjonale strømmingene etter hvert kom til å stå i veien for etableringa av et overregionalt standardtalemål. Inkonsekvensen og variasjonen var mot slutten av 1800-tallet for høy (jf. Vinje 1984) til at den danna dagligtalen kunne konsolideres og oppfattes som et uniformt, overregionalt standardtalemål.

Så har vi da likevel ikke et standardtalemål i Norge? Tidligere har jeg nevnt at et standardtalemål må fungere som et normideal for hele nasjonen i standardframtingende kontekster, i stor grad uavhengig av sosial klasse og geografisk opphav. Høgtidstalen var stort sett forbeholdt kondisjonerte mennesker og noen spesielle domener, og var derfor, til tross for at den var et tydelig normideal, ikke et standardtalemål etter min definisjon.

Den danna dagligtalen mangla fasthet og konsekvens på 1800-tallet, noe som gjorde at det var vanskelig å se for seg en enhetlig talemålsnorm. Dialektene og nynorsken gjorde også sitt til at språkvariasjon blei sett på som mer positivt enn i nabolanda våre. Dette skyldes at nynorsken og dialektene blei sett på som norsk i «genetisk» forstand etter at den historisk-komparative språkvitenskapen begynte å beskrive språkslektskap.

Men til tross for større språklig aksept har forestillinga om det korrekte språket også blitt bevart her til lands. Men denne forestillinga står mye svakere enn i for eksempel Danmark, Sverige, England og Frankrike. Kanskje kan vi si at gjennombruddet for standardtalemålet i Norge ikke skjedde før medierevolusjonen mot midten av 1900-tallet. Radio, TV og en stadig mer omfattende skriftkultur, i tillegg til økt urbanisering, økt utdanning og økt anerkjennelse av Oslo som kulturelt sentrum i Norge, kan ha ført til at den danna dagligtalen fungerer som standardtalemål litt utpå 1900-tallet og fram til i dag (til tross for økt demotisering av standarden i dag, men det blir ei annen historie).

4.6.6 Jamførende oppsummering

Vi har nå sett på likheter og forskjeller mellom utviklinga av danna talemål og forestillinga om «det korrekte språket» i både England, Danmark og Norge. Det er åpenbart i alle situasjoner at skriftspråket synes å få status som det mest korrekte, og at det således er det fremste normidealet, men det er alltid i tillegg en uttale som ligger til grunn for dette. Om England hadde en høgtidstale eller ikke, kommer jeg ikke inn på. Likevel kan en kanskje anta at RP fungerte som både dagligtale og høgtidstale, slik at den engelske språksituasjonen ikke var fullt så diglossisk på dette området.

Alle overganger mellom varietetene er flytende, og det finnes mye variasjon. Likevel er det mulig å anta omtrentlige årstall for når en varietet oppstår og får anerkjennelse som en korrekt språkvarietet. Dette er så klart ei forenkling, men det gir et helhetlig bilde av språksituasjonen å oppsummere etableringa av de danna talemåla i de tre landa som jeg har fokusert på:

Tabell 4.2: *Etableringa av danna talemål i England, Danmark og Norge*

	Danna dagligtale	Standardskriftspråk	Høgtidstale	Standardtalemål
England	1500	1700 (oppstod fra 1600)	-	1800
Danmark	1500	1700 (oppstod fra 1550)	1700	1900
Norge	1800	nynorsk om lag 1850, bokmål 1907	1700	1930?

Den norske språksituasjonen er her spesiell, for nynorsk er basert på ei samling av dialekter, og ikke på et danna talemål. I tillegg er bokmål bare en fornorska versjon av det danske skriftspråket, og skillet mellom bokmål og dansk kan sies å være ganske flytende. Den norske høgtidstalen er i hovedsak basert på dansk, mens den danna dagligtalen har flere norske elementer. I kapittel 6 vil jeg drøfte i hvor stor grad høgtidstalen og den danna dagligtalen er basert på dansk talemål, men først skal jeg gjøre rede for den danske høgtidstalen i kapittel 5.

5 Dansk danna talemål

For å forklare det danna talemålet i København er teksten til Bredsdorff (1817) uvurderlig på flere måter. For det første dokumenterer den danna dansk uttale med ganske god presisjon, og for det andre dokumenterer den flere utgaver av det danna talemålet, både høgtidstalen og den danna dagligtalen. I tillegg er det også av stor verdi å undersøke forholdet mellom standard og dialekt, og Bredsdorff gjør også dette mulig ved å dokumentere den lavkøbenhavnske varieteten. Dermed legger han et godt grunnlag for å kunne studere disse varietetenes særdrag, og deres vekselvirkning med hverandre.

Boka til Bredsdorff er utgitt i 1817 og dekker derfor uttalen på starten av 1800-tallet ganske godt. Dette gir et godt sammenlikningsgrunnlag for tekstene til Kølle fra 1790-tallet. Det er bare litt over tjue år mellom disse utgivelsene, og derfor forutsetter jeg at språkutviklinga i løpet av disse åra ikke har vært spesielt omfattende, sjøl om enkelte endringer sjølsagt kan ha forekommet. Til tider vil jeg kommentere forskjellen, for den norske høgtidstalen i større grad basert på skrift enn den danske og er således mer arkaisk.

Det er derimot et litt for stort tidsrom mellom det norske danna talemålet i tekstene til Kølle og det danske danna talemålet i teksten til den anonyme dansken (DG) fra 1727 til at de kan jamføres direkte. Derimot kan det være nyttig å jamføre DG og Bredsdorffs redegjørelser av det danna talemålet og se på forskjellen, og dermed kanskje si noe om utviklinga som har skjedd i det danna talemålet i København. Denne utviklinga kan også kaste lys over varianter i Kølles språknorm som ikke kan forklares ut fra datidas norm i Danmark.

I dette kapitlet skal jeg først gjøre rede for lydskriftsnotasjonene som Bredsdorff og DG har brukt. Jeg vil dermed også prøve å redegjøre for det fonologiske systemet i det danske danna talemålet omkring 1800.

Jeg har valgt å fokusere på segmentalfonologien, mens jeg lar omfattende, men viktige temaer som dansk støt og prosodi ligge. Deretter går jeg igjennom noen sentrale fonetiske og fonologiske distribusjoner, for så å gå systematisk igjennom viktige ord og deres uttale ved å gruppere dem etter ordklasser.

5.1 Det fonologiske systemet

Når jeg snakker om et *fonologisk system*, mener jeg en modell over de viktigste fonene i en varietet. Dette systemet kan inneholde både foner og fonemer, og jeg vil presisere hva som er hva underveis i redegjørelsen.

Noen konvensjonell lydskrift fantes ikke i Norden på 1700-tallet, og de to hovedkildene mine til dansk danna talemål bruker således ikke de samme tegna til å

representere uttalen. DG bruker bare ett eget bokstavtegn (og noen diakritiske tegn og apostrofer), mens Bredsdorff bruker adskillig flere. Dette kommer av at Bredsdorff prøver å gjengi uttalen, mens DG vil reformere skriftspråket.

Jeg vil skrive eksempler fra DG og Bredsdorff med deres egne ortografier (men sjølsagt med modernisert skrifttype), men i enkelte tilfeller har jeg sett meg tvunget til å modifisere lydskriften til Bredsdorff av praktiske årsaker. Enkelte av tegna til Bredsdorff er det vanskelig å overføre som mer eller mindre nøyaktige avbildninger ved hjelp av digitale verktøy. I tillegg er mange av tegna svært like hverandre, og jeg gjør derfor et poeng ut av å skille disse tegna fra hverandre i større grad enn opprinnelig, slik at transkripsjonen blir lettere å tyde.

Jeg bruker uansett samme antall tegn som Bredsdorff og dermed samme antall fonologiske segmenter. Forskjellen ligger altså kun i det konkrete utseendet på bokstavene, sjøl om jeg har prøvd å finne digitale bokstaver som passer ganske godt med avbildninga til Bredsdorff. Så langt det har latt seg gjøre, har jeg brukt IPA i de fonetiske transkripsjonene av Bredsdorffs tekst. Når jeg angir eksempler som jeg har konstruert ut fra Bredsdorffs uttaleregler, men som ikke finnes som et konkret eksempel i teksten, vil jeg bruke * for å markere dette. Se vedlegg 5 og 6 for de transkriberte tekstene til Bredsdorff.

Nedafor vil jeg gå igjennom de lydteguna som bør forklares og presiseres. Jeg vil parallelt gjøre rede for det fonologiske systemet i den danske høgtidstalen. Eksempelene som blir brukt, er i stor grad henta fra teksten til Bredsdorff. De fonetiske transkripsjonene er henta fra *Ordbog over det danske Sprog* (2005), *ODS*, men er modifisert etter IPA-alfabetet og Bredsdorffs uttaleangivelser. Nyere uttale er henta fra *Den Danske Ordbog* (2005), *DDO*. Ordinær dansk skrivemåte fra 1800 er gitt i parentes.

Jeg har brukt forkortelser som viser til hvilke kilder de forskjellige transkripsjonene og skrivemåtene er tatt fra der det er tvil om dette: JHB = Jacob H. Bredsdorff, DS = dansk skriftspråk 1800, DG = den anonyme danske grammatikeren, RR = Rasmus Rask, ODS = *Ordbog over det danske Sprog*, DDO = *Den Danske Ordbog*. Ved oppramsinger skriver jeg som oftest kun henvisning til kilden i parentes etter det første eller siste ordet som blir nevnt.

5.1.1 Vokaler

DG bruker den greske bokstaven omega, <ω> som minuskel og <Ω> som majuskel for å markere lyden [ɔ(:)] eller [ɒ] der dansk på 1800-tallet ofte har <aa> eller <o> og moderne norsk og dansk har <å> eller <o>. Bredsdorff bruker en slags ligatur som minner om en dobbel <a>, men som jeg vil skrive som <å>.

Bredsdorff gjør ikke et skille mellom de åpne å-lydene [ɔ(:)] og [ɒ], begge skrevet <å>, som i *skåw* (JHB, DS: *Skov*), men skiller dette fonemsegmentet ut fra den mindre åpne å-lyden [o(:)], skrevet <o>, som i *rosə* (DS: *Rose*) eller *rost* (DS: *Rust*), og o-lyden [u(:)], skrevet <u>, som i *buð* (DS: *Bud*).

Grunnen til at jeg antar at <å> blei uttalt [ɔ(:)] eller [ɒ] (kun kort kvantitet), <o> som [o(:)] og <u> som [u(:)], er at jeg her har jamført med ODS og her er mønsteret likeledes: ['skɒu], ['ro:sə] og ['buð]. Siden verken Bredsdorff eller Rask (1826: 29–32) skiller mellom [ɔ] og [ɒ], og siden det er liten fonetisk forskjell mellom disse fonene, kommer ikke jeg heller til å gjøre et stort poeng ut av å skille dem fra hverandre. Det er imidlertid ikke så merkelig at kort <å> blei uttalt åpnere enn lang <å>. Jeg vil bruke [ɔ] hver gang jeg refererer til denne lyden. Det er likevel viktig å være klar over at denne hypotetiske grafofonologiske korrespondansen kanskje eksisterer hos Bredsdorff, og at den kan representeres slik:

$$\langle \text{å} \rangle \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} [\text{ɔ}] \\ [\text{ɒ}] \end{array} \right\}$$

<ɐ> bruker Bredsdorff for å betegne en trykklett, svekka vokal som ikke bør forveksles med IPA-tegnet [ɐ], som i moderne dansk bare forekommer i trykklette stavinger foran eller etter opprinnelig /r/ som et resultat av r-vokalisering (Braunmüller 1998:70). Her blir altså tegnet brukt for å betegne fonen [ə], og jeg vil derfor transkribere lyden med <ə> for å unngå misforståelser.

Bredsdorff skiller også mellom to forskjellig ø-lyder som betegnes med <ø> for [œ(:)] og <ö> (egentlig en <o> med en liten *e* over) for [ø(:)]. Denne notasjonen er forvirrende fordi forholdet mellom IPA-tegn og de tegna Bredsdorff bruker, er omtrent motsatt. Derfor vil jeg benytte <ø> for [ø(:)] og <ö> for [œ(:)]. <ö> forekommer blant annet i substantivet *dör* (JHB, DS: *Dør*) og *sön* (*Søn*), og <ø> blant annet i *høst* (*Høst*) eller i *løkə* (*Lykke*).

Vokalåpning av de korte vokalene [i], [y] og [u] er rundt 1800 ganske gjennomført i det danske danna talemålet (Skautrup 1953: 191), og vi kan se at Bredsdorff markerer dette i skrift, for eksempel i *fårtæleŋ* (DS: *Fortelling*) og *ejən* (*ingen*) ([i] → [e]), *sdøkə* (*Stykke*) ([y] → [ø]) og *slork* (*Slurk*) ([u] → [o]). DG har i tillegg vokalåpning i for eksempel *hvelken* (DS: *hvilken*) (Henriksen 1976: 130), *hves* (*hvis*) (s. 160), *tel* (*til*) (s. 131) og *størkes* (*styrkes*) (s. 193). I skrift blei dette i liten grad markert (Skautrup 1947: 342), noe som seinere har ført til skriftspråksrestitusjoner.

I dansk danna talemål rundt 1800 betegna grafemet <æ> som regel lyden [ɛ(:)] i de fleste ord. Dette gjaldt alle lange æ-er og alle korte bortsett fra i de tilfellene der kort /ɛ/ stod

like foran eller etter /r/ i samme stavelse, for da blei bokstaven uttalt [æ] (jf. uttaleangivelsene i ODS). Dette vil si at navnet på bokstaven <æ> også var [ɛ:], og at det var denne lyden som for språkbrukerne primært hørte til denne bokstaven. Dette kan vi illustrere slik:

$$<\text{æ}> \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [\text{ɛ}(:)] \\ [\text{æ}] / \text{/r/} \end{array} \right\}$$

Som oppsummering har jeg lagd en tabell som viser en modell av vokalsystemet i dansk rundt 1800, der fonemene står i hvite ruter, mens allofonene står i grå ruter:

Tabell 5.1: Vokalsystemet i dansk høgtidstale omkring 1800

	Fremre		Midtre		Bakre	
	Urunda	Runda	Urunda	Runda	Urunda	Runda
Trang	i(:)	y(:)				u(:)
Nesten-trang						
Halvtrang	e(:)	ø(:)				o(:)
Sentral			ə			
Halvåpen	ɛ(:)	œ(:)				ɔ(:)
Nesten-åpen	æ					
Åpen	a(:)					ɒ

5.1.2 Konsonanter

Bredsdorff bruker et eget symbol for den stemte dorso-velare nasalen [ŋ] ved sida av den alveolare nasalen [n], og siden symbolet han bruker er så likt det tilsvarende IPA-symbolet, vil jeg bruke <ŋ> for å betegne denne lyden.

Den ustemte apiko-postalveolare frikativten [ʃ], eller den ustemte lamino-postalveolare frikativten [ʃ], betegner Bredsdorff med <ç>, men påpeker at denne lyden kun er i bruk i den lavkøbenhavnske dialekten eller i tyske og franske lånord. I teksteksemplene finner vi derfor bare denne lyden i et utdrag av en samtale der en av personene snakker lavkøbenhavnsk (se vedlegg 6). Jeg vil bruke grafemet <ç> for å unngå sammenblanding med IPA-symbolet <ç>. Om kvaliteten egentlig var [ʃ] eller [ʃ], er vanskelig å bestemme presist, og jeg velger å se bort ifra denne distinksjonen og skriver derfor [ʃ] i transkripsjonene.

Bredsdorff bruker også to forskjellige tegn for fonemet /v/: ett som står for den stemte labiovelare approksimanten [w] som høres i *Havn*, *Evne* og *Europa* (DS), og ett som sannsynligvis står for den stemte labiodentale approksimanten [v] i *Vand*. <v> står

sannsynligvis for [v], for i moderne dansk finnes ikke den labiodentale frikativen [v] (jf. Grønnum 1998: 375). [w] og [v] vil jeg skrive henholdsvis med <w> og <v>.

Der den etterfølgende lyden gjør v-en ustemt, som i *stivt*, slik at den blir uttalt som den ustemte labiodentale frikativet [f], bruker Bredsdorff en alminnelig <f>. Som en generell regel kan en si at der det har skjedd en slik kontaktassimilasjon mellom stemt og ustemt konsonant, eller mellom ustemt konsonant og vokal, bruker Bredsdorff de bokstavene som høres i uttalen, som i *stivt* → *stift*.

På ei annen side finnes det flere tilfeller der det ser ut som om han skriver stemt konsonant der den foregående lyden er ustemt, og at han dermed indikerer en ustemt etterfølgende konsonant. Et eksempel hos Bredsdorff er *spinde* (DS, verb), som han skriver som *sbina*. [s] er ustemt og skulle indikert at <p> også blei ustemt. Det at Bredsdorff bruker <b> her, kommer nok av at plosivene i dansk på 1800-tallet antakelig kun er ustemte, slik de også er i moderne dansk (Grønnum 1998: 107). Det er ingen opposisjon mellom *lækker* og *lægger*, de uttales ['lækʌ] i moderne dansk begge to. I framlyd skilles plosivene bare ved aspirasjon, slik at [p, t, k], skrevet <b, d, g> i skrift, står i opposisjon til [p^h, t^h, k^h], skrevet <p, t, k>.

Den danske filologen Israel Levin sier at «de klangløse Consonanter k, t, p, [kan] kun da skilles fra de tilsvarende bløde, naar de staae frit, [dvs.] når de begynde Stavelsen» (Levin 1844: 8). Det er nærliggende å tolke dette som at systemet er som i moderne dansk, altså at de kun kan skilles ved aspirasjon i framlyd. Grafonologisk kan dette representeres slik (med <p> og <b> som eksempler):

$$\langle p \rangle \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [p^h] / \#\_ \\ [p] / \_ \# \\ [p] / \#\_ \# \end{array} \right\} \qquad \langle b \rangle \rightarrow [p]$$

Jeg velger å følge rettskrivinga til Bredsdorff konsekvent på dette punktet når jeg gjengir eksempler, sjøl om den til tider kan virke tvilsom. I IPA-transkripsjoner vil jeg derimot forutsette et system som i moderne dansk. I dansk fonetisk gjengivelse er det tradisjon å bruke [b, d, g]. Det er flere årsaker til at denne notasjonen brukes, men jeg vil ikke drøfte disse her. Jeg vil derimot skrive de ustemte [b, d, g] som [p, t, k] som en forenkling. Jeg velger likevel å kalle fonemene for /b, d, g/.

Fonemet /g/ har fått tre ulike tegn for de ulike realiseringene i *Dag*, *Vagt* og *Gade*

(DS), som jeg vil skrive med henholdsvis <y>, <x> og <g>, uttalt som henholdsvis stemt velar frikativ [y], ustemt velar frikativ [x] og ustemt velar plosiv [k] av <g>. Den alveolare plosiven [t] av <d> i for eksempel *Dag* (DS) skriver jeg som Bredsdorff med <d>, mens jeg skriver den dentale frikativ [ð] i for eksempel *Had* som <ð>. [p] av <b> i for eksempel [payər] (DS: *Bager*) skriver jeg som <b>.

Det kan også virke litt spesielt at Bredsdorff skiller mellom to j-lyder: <j> i *jæj* (JHB, DS: *jeg*), *maj* (DS: *Maj*), *gjordə* (DS: *gjorde*) og i *rajn* (DS: *Regn*) mot <j> i *gjörə* (DS: *gjøre*) og *kjær* (DS: *kjær*). Dersom vi ser på disse orda i moderne dansk, ser vi tydelig et mønster her. Orda som har <j> hos Bredsdorff, for eksempel *kjær*, *gjörə*, *igjæn*, *kjørə* og *sgjönt*, har i moderne dansk uttalene ['kʰɛʝ], ['kʰɛ:ʌ], [i'kɛn], ['kʰø:ʌ] og [ˌskœnʔt] (DDO). De har altså mista uttalen med palatal, mens de orda som Bredsdorff skriver med <j>, har beholdt den, for eksempel ['kjo:ʌ] (DDO, DS: *gjorde*) og ['ʁɑjʔn] (DDO, DS: *Regn*). Allerede på Bredsdorffs tid må forskjellen altså ha vært hørbar, noe som signaliserer en begynnende depalatalisering foran fremre vokaler. Det kan derfor hende at <j> låt litt svakere enn den mer klare <j> omkring 1800. Den klare <j> representerer sannsynligvis den palatale approksimanten [j].

R-lydens kvalitet fortjener også litt ekstra oppmerksomhet, for her var ikke uttalen ens i Danmark omkring 1800. Ei av de første språkvitenskapelige beretningene om at vi har dorsal *r* i Danmark, er fra Abraham Møllers *Første Forsøg til en almindelig nyttig Orthographie* fra 1781, der *r* karakteriseres som en lyd som «kommer stærkt af Struben» og som «en harkende Lyd» (sitert i Skautrup 1953: 196).

Den dorsale *r*-en hadde i starten lite prestisje og var derfor antakelig ikke regna som danna talemål før litt utpå 1800-tallet. Pedagogen Sander advarte i bøkene sine fra 1808 og 1813 blant annet mot «*r* bag i Struben», men dorsal *r* fikk mot midten av 1800-tallet høyere sosial status og blei innlemma i det danna talemålet. Fra det danna talemålet spredte den dorsale *r*-en seg videre til dialektene, og den er ved århundrets slutt nesten helt enerådende i alle former for dansk (Skautrup 1953: 197).

Skånsk skal riktignok ha hatt dorsal *r* før københavnsk (Skautrup 1953: 196) og kan nok være det geografiske utgangspunktet for spredninga av denne lyden i Danmark. Før dette var altså apikal *r* det vanlige, og vi kan regne med at Bredsdorffs *r* er apikal. Rask kommenterer også *r*-lydens kvalitet og presiserer at den er «det sædvanlige svenske og tyske *r*, ikke det franske *r* af Struben» (Rask 1826: 69).

Jeg har oppsummert konsonantsystemet i tabellen nedafor, der jeg har tatt utgangspunkt i artikulasjonssted og -måte, og gruppert fonene etter dette på tradisjonelt vis. Jeg har valgt å gruppere vibrantene, flikkene og flappene i ei gruppe jeg har kalt *r-lyder*.

Gruppa *l-lyder* består i hovedsak av laterale approksimanter. Stemte lyder er markert med feit skrift, og de mørkegrå cellene representerer fysisk umulig artikulasjon.

Tabell 5.2: *Konsonantsystemet i dansk høgtidstale omkring 1800*

	Labial				Koronal			Dorsal		Radikal	
	Bilabial		Labio-dental	Labio-velar	Dental	Alveolar		Post-alveolar	Palatal	Velar	Glottal
Nasaler		m				n				ŋ	
Plosiver	p ^h	p				t ^h	t			k ^h	k
Frikativer			f			ð	s	(ʃ)		x	ɣ
Approksi -manter			v	w					j		
R-lyder					R	r					
L-lyder						l					

5.1.3 Det fonologiske systemet

For å oppsummere drøftinga mi om det fonologiske systemet i dansk danna talemål omkring 1800 har jeg satt inn lydverdiene til de forskjellige tegna til Bredsdorff i en tabell sortert etter samme rekkefølge som Bredsdorff bruker i sin egen tabell (jf. Bredsdorff 1817: 6–7). Denne tabellen gjør også rede for hvilke grafemer som representerte hvilke foner og viser det danske skriftspråkets heterografi. At skriften er heterografisk, betyr at det ofte finnes flere grafemer for hvert fonem.

En kan merke seg at en i dansk tradisjon gjerne skriver vokaler som litt mer åpne enn de egentlig er. De fremre vokalene [i, e, ε, æ] er for eksempel egentlig [i, ɛ̃, e, ɛ̃]. Jeg vil likevel bruke den danske tradisjonen som ei forenkling, særlig fordi dette letter jamføringa.

Transkripsjonen til Bredsdorff, som jeg har tilpassa med moderne tegn, står i den første kolonnen, og normal dansk ortografi står i den andre. Noen ortografiske tegn har fått stjerne (*) bak seg, og det betyr at dette grafemet er et grafofonem med flere allografoner. Kolonne tre viser den sannsynlige lydverdien de forskjellige tegna hadde, transkribert etter IPA-alfabetet. Fjerde og siste kolonne viser eksempler på transkripsjonen fra høgtidstalen i eventyret i teksten til Bredsdorff, med ordklassehenvisning og norsk oversettelse i parentes.

Tabell 5.3: *Det fonologiske systemet i dansk høgtidstale omkring 1800*

Transkripsjon	Dansk ortografi	Uttale	Eksempel fra Bredsdorff
Vokaler			
a	a	[a(:)]	talør (v. pres. = taler)
æ	æ, e*, æe	[ɛ(:)], [æ]	dæt (det. = det)
e	e*, i*, ee	[e(:)]	henə (pron. = henne)
i	i*, ii, ie	[i(:)]	siy (pron. = seg)
ø	ø*, y*, øe	[ø(:)]	sdøkə (sub. N. = stykke)
ö	ø*	[œ(:)]	mörk (v. inf. = spørre)
y	y*, ye	[y(:)]	aðlyt (v. pret. = adlydt)
å	aa, o*, aae	[ɔ(:)], ([v])	åksərnə (sub. M. ub. Flt. = oksene)
o	o*, u*, oe	[o(:)]	jorən (sub. M. b. ent. = jorden)
u	u*, uu, ue	[u(:)]	nu (adv. = nå)
ə	e*	[ə]	fesgər (v. pres. = fisker)
Konsonanter			
j	j, i*, g*, hj	[j]	væjən (sub. M. best. ent. = veien)
J	j, i*	?	igjæn (adv. = igjen)
w	v*, u*	[w]	våwn (sub. F. best. ent. = vogn)
ȳ	g*	[ɣ]	åy (konj. = og)
x	g*, ch* i tyske lånord	[x]	saxt (v. pret. = sagt)
g	g*, k*, gg	[k]	sgal (v. pret. = skal), gik (v. pret.)
k	k*, kk	[k], [k ^h]	værkən (konj. = verken)
ð	d*, dd	[ð]	sdoð (v. pret. = stod)
d	d*, t*	[t]	sdort (adj. = stort), dærfår (adv.)
t	t*, th, tt	[t], [t ^h]	tel (prep. = til)
v	v*, hv	[v]	vilə (v. pret. = ville)
f	f, v* (ved assimilasjon)	[f]	fek (v. pret. = fikk)
b	b, p*, bb	[p]	sburytə (v. pret. = spurte)
p	p*, pp	[p], [p ^h]	dærpå (adv. = derpå)
n	n*, nn, nd*	[n]	noylə (pron. = noen)
ŋ	ng, n* (ved assimilasjon)	[ŋ]	kāŋən (sub. M. best. ent. = kongen)
m	m, mm	[m]	sām (konj. = som)
r	r, rr, rd*	[r]	mørkə (adj. = mørke)
l	l, ll, ld*	[l]	behålə (v. inf. = beholde)
h	h	[h]	han (pron. = han)
s	s	[s]	sgjænkət (v. perf. part. = solgt)
ʃ	sj, sch og ch* i lånord og i lavkøbenhavnsk	[ʃ] eller [ʃ]	disdɛŋsən (sub. M. ubest. Ent. = distinksjon)

5.2 Fonetisk distribusjon og kvalitet

Med fonetisk distribusjon mener jeg i hvilke ord og i hvilke fonetiske omgivelser de enkelte fonene forekommer. Jeg har valgt å fokusere på særlig æ-fonemet, sjøl om dets allofoner ikke markeres av Bredsdorff, i tillegg til ø-fonemene og v-fonemet. Videre vil jeg bruke notasjonene i tabellen ovafor når jeg omtaler eksempler, men skrive lydskrift, enten fonemisk eller fonetisk, når jeg vil presisere uttalen enda nærmere i tilfeller der det lar seg gjøre.

5.2.1 Fonemet /ɛ(:)/

Som vi så i seksjon 5.2.1, betyr <æ> i de fleste tilfeller [ɛ(:)], bortsett fra kort /ɛ/ foran og til dels etter /r/. Dette gjelder gjennomført i transkripsjonen til Bredsdorff, mens dansk skriftspråk, både fra 1800 og fra nåtida, er svært vaklende på dette punktet. Skriften viser her sin heterografiske natur ganske klart. I dette tilfellet gjelder det <e> og <æ>. Grafonologisk kan vi representere det slik:

$$\left\{ \begin{array}{l} <\text{æ}> \\ <\text{e}> \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} /ɛ(:)/ \\ /e(:)/ \end{array} \right\}$$

/<e>/ og /<æ>/ er altså grafonemer i dansk skrift og høgtidstale på 1800-tallet, begge med allografonene /ɛ(:)/ og /e(:)/. Legg også merke til at det er *fonemet* /ɛ/ vi har med å gjøre her, ikke fonen [æ]. [æ] er nemlig i komplementær distribusjon med [ɛ], og [æ] og [ɛ] er derfor allofoner av fonemet /ɛ/. Dette gjelder bare det korte fonemet /ɛ/, mens det lange fonemet /ɛ:/ bare har allofonen [ɛ:].

Slike vokalåpninger foran /r/ er vanlig i dansk, og det er ikke spesielt for [ɛ] å bli utsatt for vokalåpning. En del vokalåpninger har starta svært tidlig, og dansk har gjennomgått omfattende vokalåpninger helt fra ca. 1300 (Hansen 1962: 16). Det finnes særlig to fonetiske posisjoner der det ofte skjer vokalåpning, nemlig i trykksvake stavelser og i stillinger foran /r/ (regressiv r-påvirkning) eller før /r/ (progressiv r-påvirkning) (jf. Hansen 1962: 17).

Levin indikerer at kort /ɛ/ foran /r/ blei uttalt [æ] i 1844: «Saaledes lyder f. Ex. en Selvlyd, især dog æ og ø, ofte meget bredt foran r i en kort Stavelse» (Levin 1844: 6). Han nevner derimot ikke stillinger *etter* /r/, og vi kan anta at regressiv r-påvirkning av /ɛ/ er en vanligere, og antakelig tidligere, utvikling enn progressiv r-påvirkning i dansk. Brink og Lund (1975: 138–141) bekrefter at senkinga av /ɛ/ til [æ] begynte på slutten av 1700-tallet og var ganske godt gjennomført i riksspråket i København på starten av 1800-tallet.

I nyere dansk har det skjedd omfattende r-påvirkninger, ikke bare med [æ], men med et stort antall fonemer, som i mange tilfeller har ført til homofoni i flere ord (jf. Grønnum

1998). I forbindelse med æ-fonemet har moderne dansk også fått lang [æ:] foran /r/ i analogi til det korte æ-fonemet (Grønnum 1998: 231). Forskjellen mellom dansk på 1800-tallet og moderne dansk kan representeres slik:

Dansk riksspråk 1800:

/ɛ:/ → [ɛ:]

/ɛ/ → { [ɛ]
[æ] / [r] }

Dansk riksspråk 2000:

/ɛ:/ → { [ɛ:]
[æ:] / [r] }

/ɛ/ → { [ɛ]
[æ] / [r] }

R-påvirkning er svært sentralt i dansk fonetikk og fonologi og er derfor også sentralt vedrørende neste tema, nemlig *ø-fonemene*.

5.2.2 Ø-fonemene

Som vi så ovafor, hadde dansk to forskjellige ø-lyder i kort og lang variant på 1800-tallet som begge i tradisjonell skrift blei representert med <ø>, nemlig [œ(:)] og [ø(:)]. Merk at både [œ] og [œ:] finnes, mens den tilsvarende åpne allofonen [æ] av /ɛ/ bare finnes i kort utgave.

Dersom vi undersøker distribusjonen av [œ(:)] og [ø(:)], finner vi at denne ikke følger en så ryddig regel som realiseringa av /ɛ(:)/. Bredsdorff har lang [ø:] i *hør* (JHB) (foran /r/), *røba* (etter /r/) og *løb*, kort [ø] i *føl* og *køsaðð*, lang [œ:] i *gjöra* (foran /r/) og *döræn* (foran /r/), kort [œ] i *mörk* (foran /r/), *sgjönt* og *söwn*. Det eneste vi ikke har eksempel på her, er kort [ø] foran eller etter /r/ og lang [œ:] uten /r/ foran eller bak.

Heller ikke Rask gir andre eksempler på [œ:] bortsett fra foran /r/: *förend* (RR), *Björn*, *för* (Rask 1826: 34). Det kan virke som om [œ:] er fonetisk betinga av kontakt med /r/.

Likevel ser vi av eksemplene til Bredsdorff at [ø:] også kan komme foran /r/, og [œ:] er derfor ingen allofon av [ø:]. ODS gir oss treff på [dø:r], presens av verbet *dø* (DS), og adverbet *dør* (sjømannsuttrykk: *sejle isen dør* = *sejle igennem isen*), [dø:r] (ODS), i motsetning til [dœ:r], ubestemt form entall av substantivet *en dør*. Høysgaard gjør også et slikt skille, blant annet mellom tidsadverbet *før* (DS), [fœ:r] (ODS), og adjektivet *før* (frisk), [fø:r] (Høysgaard 1743: 20). Disse eksemplene viser at [ø:] og [œ:] kan danne minimale par.

Vokalen i adverbet *før*, [fœ:r], er et resultat av vokalåpning og vokalforlenging av det gammelnordiske *fýrr* og adjektivet *før* (frisk) kommer av det gammelnordiske *førr* ([fø:rr]). Vokalen i *førr* har derimot ikke blitt åpna til [œ:], men har holdt seg som [ø:], i hvert fall fram

til Høysgaards tid. At disse to orda har blitt minimale par, er et resultat av r-påvirkning av kort [y] og forlenging av denne vokalen i *fyrre*, mens den lange vokalen i *førr* har holdt seg uendra. Det var ei ganske generell utvikling i dansk at korte vokaler gjennomgikk vokalåpning, mens lange beholdt kvaliteten (Hansen 1962: 17). Av dette ser vi at [œ:] og [ø:] kan regnes som to allofoner av forskjellige fonemer /œ:/ og /ø:/.

Jespersen (1966: 99) nevner også for øvrig *höne* (OJ, uten /r/) og *bröl* (etter /r/) som ord med lang [œ:]. Det kan ifølge dette se ut som om /œ:/ ikke lenger forekommer utelukkende foran /r/ i 1900-tallsdansk. Dette kommer jeg ikke til å drøfte noe mer, for det er snakk om ei seinere utvikling.

Kort [ø] foran /r/ finner jeg derimot ingen eksempler på, og det kan med første øyekast se ut som om denne fonen ikke finnes i denne posisjonen, slik at /ø/ → [œ] / _/r/. Men kort [œ] finnes, som vi så ovafor i eksemplene fra Bredsdorff, også utafør en slik fonetisk kontekst. I tillegg kan [œ] og [ø] danne minimale par. Eksempler på dette er: [sœn] (en sønn) og [søn] (en synd) (ODS). Dette kommer av det samme fenomenet som ved opposisjonen mellom adverbet *før* og adjektivet *før*, nemlig historisk vokalåpning av gammel kort [y]. Vi kan dermed konkludere med at de korte ø-fonene også er allofoner av forskjellige fonemer, /œ/ og /ø/. Vi har dermed fått en parallell grafonologisk regel til distribusjonen av æ-fonemet på 1800-tallet ifølge Bredsdorff, om enn litt mer komplisert:

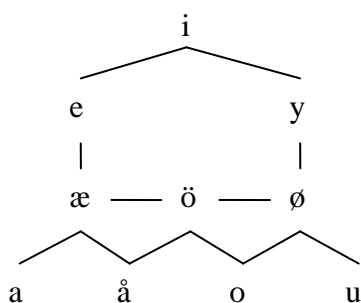
$$\langle \emptyset \rangle \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [\emptyset(:)] \\ [\text{œ}(:)] \\ [\text{œ}] / \_ / r/ \end{array} \right\}$$

Merk at den siste linja i dette korrespondanseskjemaet er tatt med fordi vi ikke finner kort [ø] foran (stemt) /r/. Likevel er /œ/ et eget fonem, og /ø/ kan derfor ikke sies å ha allofonen [œ]. Høysgaard ramser opp en del ord der <ø> skal leses som [œ(:)]. Kort [œ] skulle leses i blant annet *hør*, *Smør*, *sørge*, *Større* (fiskearten), *størst*, *tør* (DS), og lang [œ] skulle leses i *Bjørn*, *Børn*, *Dør*, *før* (adverbet), *Hjørne*, *Ørn* (DS) (Høysgaard 1769: 23–24). Her får vi bekrefte at [œ] og [œ:] i hovedsak forekom foran /r/.

Noen av eksemplene til Høysgaard der <ø> leses [ø(:)], ser med første øyekast ut til å motsi at det alltid er [œ(:)] foran /r/ også i ord der /r/ ikke er ei ending. For eksempel nevner han *Børster* og *ørkesløøs* (DS), som ser ut til å tillate også [ø] foran /r/ i det fonologiske systemet også der r-en ikke var en del av bøyingsendinga. Ei forklaring på dette kan være at r-

ene her er ustemt (jf. ODS), slik som r-en i islandsk *dagur*, ['ta:ʏr̥]. Dette kan ha ført til at r-påvirkninga ikke skjedde foran /r/ i disse tilfellene. Dette kan være grunnen til at Bredsdorff også har [ø:] foran /r/ enkelte ganger. En posisjon *etter* /r/ hadde for øvrig tilsynelatende ingen effekt på kvaliteten.

Det at /ø(:)/ og /œ(:)/ antakelig var fonemer omkring 1800, er vel antakeligvis en av grunnene til at flere (men ikke alle) grammatikker og språkbobservasjoner fra 1800-tallet nevner denne forskjellen som klar, mens [æ] og [ɛ] stort sett aldri nevnes som to forskjellige lyder. Rasmus Rask skiller blant annet mellom de to ø-lydene: «Det er forunderlig at hverken Ihre eller Silverstolpe [svenske språkforskere] har bemærket hvor såre forskjelligt dette [ö] er fra ø [...]» (Rask 1826: 34). Høysgaard setter opp et slikt vokalsystem for dansk danna talemål på midten av 1700-tallet (Høysgaard 1747: 5):

Kort oppsummert kan vi si at /œ:/ og /ø:/ er fonemer i kraft av opposisjon i endinger med /r/, mens /œ/ og /ø/ er fonemer i kraft av språkhistorisk lukking av [y] til [ø]. Hos Høysgaard finner vi et system der [ø:] og [ø] ikke finnes foran /r/ bortsett fra [ø:] der /r/ er ei bøyingsending, mens hos Bredsdorff finner vi også [ø:] foran /r/ der /r/ ikke er ei ending, noe som tyder på at systemet har begynt å endre seg. Siden [ø:] kan forekomme foran /r/ hos både Bredsdorff og Høysgaard, kan ikke [œ:] være en allofon av /ø:/ foran /r/. Fonemet /œ:/ har altså allofonen [œ:], /œ/ har allofonen [œ], /ø:/ har allofonen [ø:] og /ø/ har allofonen [ø]. Når det gjelder distribusjonen av disse er det en tendens til at [œ:] og [œ] forekommer foran /r/, og kort [ø] forekommer altså aldri foran /r/ med mindre r-en er ustemt.

5.2.3 Runda bakre vokaler

Som vi har sett, er det danske skriftspråket svært heterografisk når det kommer til grafonemene /<e>/ og /<æ>/. Noe mindre heterografisk blir det heller ikke når vi tar grafonemene /<u>/ og /<o>/ med i betraktninga. Historisk sett har disse vokalene også blitt utsatt for en del vokalåpninger, og vaklinga i ortografi har dermed blitt stor. Grafonologisk kan vi representere det slik:

$$\langle o \rangle \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [o(:)] \\ [ɔ(:)] \end{array} \right\} \qquad \langle u \rangle \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [u(:)] \\ [o(:)] \end{array} \right\}$$

I motsetning til norsk, som har gjennomgått ei kjedeforskyvning av bakre vokaler, har ikke dansk fått fonen [u(:)]. Men på grunn av vokalåpninger er vaklinga i ortografien likeså stor som i moderne norsk.

Det er derimot vanskelig å finne noen systematisk distribusjon for realiseringa av disse fonene, slik som vi kunne gjøre med ø-fonemene og æ-fonemet. Likevel er det viktig å være oppmerksom på denne heterografien når vi i kapittel 6 skal sammenlikne dansk og norsk på dette punktet.

5.2.4 V-fonemet

V-fonemet hadde, som nevnt, to allofoner i dansk danna talemål, nemlig [w] og [v]. Men i tillegg til at disse blei brukt i tale der skriften hadde <v> (og noen ganger <f>), var det vanlig i dansk tale, også i danna tale, på 1700-tallet å uttale <b> i postvokalisk stilling som [v] eller [w] i enkelte ord, som i [pegre:w] av *Begreb*. I enkelte ortografier finner vi skrivemåter som *Begrev* ved sida av *Begreb*, men slike skrivemåter var ikke standardnormen (Skautrup 1953: 183).

De orda som blei uttalt med [v] eller [w], hadde kort vokal, men dersom en uttalte dem med /b/, hadde de lang vokal. N.F.S. Grundtvig rimer blant annet *Grav* på *Galenskab*, *Djævla* på *Æble* og *Støvet* på *Løbet*. Dette tilsvarer en uttale i høgtidstalen som *[kraw] – *[ka:lønskaw]. Mot slutten av 1700-tallet blei derimot formene med <b> de eneste tillatte formene i skrift (Skautrup 1953: 183–184).

Bredsdorff skriver *råbtæ*, *slæbe*, *løb* og *svöbtæ* i høgtidstalen og for eksempel *språg* i høgkøbenhavnsk. Han viser ingen eksempler på realiseringa av <b> som [w]. Dette er et eksempel på en skriftspråksrestitusjon i talemålet, der talen retter seg etter skriften.

En uttale av <g> som /v/ er en del eldre, for her har bredsdorff for eksempel *våwn* og *våwnæ* for *Vogn* (DS) og *vågne*. Denne lydutviklinga har holdt seg til dagens dansk, der det heter for eksempel ['vɔwnə] av *vågne* (DS) og ['sɔw'n] av *Sogn* (MN: *et sokn*). Motstanden var altså sterkest mot utviklinga <b> → /v/, noe som kan tyde på at utviklinga er en del nyere og dermed mer utsatt overfor skriftspråket som norm for korrekt språk. På Bredsdorffs tid var allerede overgangen fra <g> til /v/ i postvokalisk stilling markert i skrift og gjennomført i tale.

5.3 Uttale og bøyning

Uttalen og bøyinga av bestemte ord har jeg sortert etter ordklasser basert på inndelinga i *Norsk Referansegrammatikk*. Jeg har prøvd å plukke ut de viktigste og mest høgfrekvente orda, men også andre ord som er av spesiell interesse. Angående uttalen er det den fonetiske *kvaliteten* som jeg fokuserer på, og *kvantiteten* er derfor bare avgjort ved søk i ODS.

Oppsummeringer av de viktigste uttalene og bøyingene finnes i kapittel 6 i form av jamførende tabeller.

5.3.1 Pronomen

Førstepersonspronomenet som på dansk blei skrevet enten *jeg* eller *ieg*, skrives hos DG og Bredsdorff som henholdsvis *jæi* og *jæj* i nominativ, altså har det uttalen [jɛi]. Hos Bredsdorff forekommer også variantene *je* og *jaj*, der den første varianten blir brukt sporadisk av han som i samtalen snakker danna københavnsk dagligtale (samtaledeltaker A), antakelig som en trykklett form av *jæj*, eller som et spor av intraindividuell variasjon. Uttalen [jaj] er lavkøbenhavnsk.

I akkusativ stiller det seg derimot litt annerledes med førstepersonspronomenet. *Mig*, *dig* og *sig* (DS) skriver Bredsdorff som *miy*, *diy* og *siy*, og de uttales derfor antakelig [miɥ], [diɥ] og [siɥ] i høgtidstalen. Derimot uttales disse tre orda [dei], [mɛi] og [sei] ifølge DG, som skriver *dæi*, *mæi* og *sæi*. Dette stemmer faktisk overens med Bredsdorff, for han skriver *mæj* og *sæj* i replikkene til A (og da kan vi gå ut fra at han også ville skrevet *dæj*). Dette er enda en indikasjon på at DG foreskriver en danna dagligtale, og ikke en høgtidstale, slik som vi også kom fram til i kapittel 4.

Eksemplet viser oss i tillegg igjen at det er en del forskjeller mellom den danna dagligtalen, høgtidstalen og dialekten i København, noe også Bredsdorff påpeker eksplisitt i den skjønnlitterære eksempelteksten han bruker for å illustrere uttalen i dagligspråket til «den kultiverede Danske» (Bredsdorff 1817: 8):

De fårækåmør mæj, at han intø iaxto dæn fårsgjæl man bör gjörø mæløm uðtaløn i en samtalø å i en åfëntli talø. når je hørtø ham sie maj, daj, ve, mæ, ge, go, i sdæðøn får miy, diy, veð, mæð, givø, goð, så fårøkåm de mæj, sãm åm jæj sað jømø i min sduø å hørtø en a minø yøø⁹ [goə] vænør snakø, å dæn höjtiðæliø sdæmnenj, sãm var vakt hos mæj, måtø sdraks fårsvenø (Bredsdorff 1817: 14).¹⁰

⁹ Dette er tydelig en trykkfeil. Frikative velarer i framlyd finnes ikke i eldre eller moderne dansk. Tilsvarende trykkfeil finnes i eventyret (se vedlegg 5).

¹⁰ Her er det for øvrig A som snakker, altså er utdraget basert på dansk danna dagligtale.

Her ser vi altså at det var en merkbar forskjell mellom den danske høgtidstalen og den københavnske dialekten i 1817. Bredsdorff kommenterer her eksplisitt forskjellen i den sosiale valøren mellom høgtidstalen og den lavkøbenhavnske varieteten, slik jeg poengterte i kapittel 4, i tillegg til at han peker på reinte språklige forskjeller mellom disse varietetene.

Merk også at Bredsdorff nevner *maj* (JHB), [mai], og *daj*, [dai], som varianter som overhodet ikke er godtatt i offentlige taler, og ikke *mæj* og *dæj*. Personen som snakker i dette utdraget, bruker sjøl *mæj* og *sæj* (og trulig altså *dæj*), men peker på at *mig* og *dig* er det formelle. *Maj* og *daj* var københavnsk dialekt (lavkøbenhavnsk), som hadde lavere prestisje, og kunne ikke aksepteres i foredragsstilen eller i den danna dagligtalen. Heller ikke *mæj* og *dæj* var godtatt i foredragsspråket, men hadde en betydelig høyere sosial valør enn *maj* og *daj* og kunne derfor brukes i danna dagligtale.

Eder (DS, MN: *dere*), akkusativsformen av andrepersonspronomenet i flertall, skrives *jær*, [jær], hos DG og som høgtidstale hos Bredsdorff. Den bokstavrette uttalen [e:ðær] finner vi verken i den mest formelle uttalen hos Bredsdorff eller hos DG overhodet. DG nevner derimot at den formelle uttalen er E'^r^{11} , noe som kan tyde på at det blei uttalt som en sammentrukket versjon av [e:ðær], kanskje som [e:r], som i moderne svensk. ODS gir derimot treff på [e:ðær], så uttalen har eksistert (jf. skriftspråket).

Nominativsformen av tredjepersonspronomenet i flertall, *de* (DS), skrives hos DG som *di* og uttales derfor som [di]. Hos Bredsdorff uttales *de* (DS) som [di] i replikkene til A i teksten, altså i danna dagligtale, men som [de] i høgtidstalen.

Akkusativformen av tredjepersonspronomenet i flertall, *dem* (DS), uttales ifølge både DG og Bredsdorff med /ɛ/ i rotvokalen, altså som [dɛm]. Dette er ett av flere eksempler på at <e> → [ɛ] i dansk.

5.3.2 Determinativer

Forskjellige uttaler av determinativet (demonstrativet) *dæt* (JHB, DS: *det*) viser også en forskjell mellom høgtidstalen og den danna dagligtalen. Bredsdorff skiller mellom [dæt] i det skriftbaserte høgtidsspråket og [de] i høgkøbenhavnsk (danna dagligtale) og lavkøbenhavnsk. En uttale av *det* (DS) som [de] innebærer et sammenfall med den bokstavrette uttalen i formell stil av pronomenet *de* (DS), altså [de]. Men siden høgtidsspråket hadde [dæt] og [de], mens danna dagligtale hadde [de] og [di], blei det altså ingen sammenfall dersom en holdt seg innafor én bestemt varietet.

DG skriver *dæn* og *dænne* for *den* (DS) og *denne*. Disse formene forekommer hos

¹¹ DG bruker flere diakritiske symboler for å markere trykk, støt og lengde. Disse vil jeg ikke gjøre rede for i denne oppgava.

Bredsdorff også som *dæn* og *dænə*, i både dialekt, danna talemål og høgtidstale. Det er altså godt samsvar mellom han og DG her. Legg merke til at rotvokalen markeres med <æ>, altså er uttalen [ɛ], noe som heller ikke her stemmer med skriftbildet. Dette fenomenet kommer vi tilbake til når vi skal sammenlikne norsk og dansk i kapittel 6.

Kvantoren *nogen* (DS) het *noylə* (JHB), [noylə], i flertall i høgtidstalen og *noæt* [noæt], i nøytrum i danna dagligtale hos Bredsdorff. I høgtidstalen kan vi konstruere formene *[no:ɣæt] etter skriftspråket og *[no:ɣən] i utrum (felleskjønn). I danna dagligtale het det da kanskje *[noən] i utrum etter mønster av [noæt], og antakelig *[noylə] i flertall.

Forsterkeren *selv* (DS) realiseres som *sælv*, [sɛlv], i høgtidstalen og som *sæl*, [sɛl], i danna dagligtale. Vi ser her et av mange eksempler på at en streber etter å uttale flere av grafemene i skriftspråket i høgtidstalen, mens den danna dagligtalen i mindre grad tar hensyn til skriftbildet.

Possessivene er ikke særlig interessante her, for de avviker lite fra moderne norsk (faktisk mer fra moderne dansk!). Syntaktisk kan det jo bemerkes at possessivene er gjennomført foranstilte når de er del av substantivfraser, slik som de også er i det danske skriftspråket. Eksempler fra Bredsdorff er: *min datærs råð*, *sin løbær* og *sin konə*.

5.3.3 Adjektiv og adverb

Adjektivet *meget* (DS) finner vi bare i én av varietetene, og det er den danna dagligtalen. Der heter det *mæjæt* (JHB), [mɛ:jæt], i positiv, men antakelig kan vi også med stor sannsynlighet anta at uttalen i høgtidstalen var *[mɛ:ɣæt]. Vi finner *merə*, [mɛ:rə], som komparativ i høgtidstalen, mens superlativ mangler vi belegg for hos Bredsdorff, og vi får nøye oss med en konstruert form etter ODS: *[mɛ:st].

Nektingsadverbet *ikke* (DS) forekommer i flere varianter i de forskjellige tekstene. I DGs manuskript skrives det som *ekke* og hos Bredsdorff som *intə* hos samtaledeltaker A (danna dagligtale), som *entə* hos samtaledeltaker B (lavkøbenhavnsk) og som *ekə* i formell tale. Variantene med nasal, *inte* og *ente*, har gått tapt i moderne dansk standardtalemål, der ['ek(ə)] (DDO) har blitt allmenn uttale. Den mer skriftspråksnære uttalen *ekə* fra høgtidstalen har altså blitt mønster for den rådende uttalen.

5.3.4 Preposisjoner, konjunksjoner og subjunksjoner

Preposisjonen *av* (DS) heter *av* (JHB), [av], i høgtidstalen. I den danna dagligtalen (høgkøbenhavnsk) heter det bare *a* (JHB), [a], tilsvarende som i lavkøbenhavnsk. Dette er parallelt til preposisjonen *mæd* (JHB), [mɛð], som i danna dagligtale heter *mæ*, [mɛ].

Enda en parallell til dette er subjunksjonen *at* (DS, ikke infinitivsmerket) som i

høgtidstalen heter *at* (JHB) [at], mens den i lavkøbenhavnsk heter *a* [a]. Her følger riktignok høgkøbenhavnsk mønsteret til høgtidstalen. Dette viser oss nok et eksempel på at skriftspråket er en sentral normagent som restituerer de danna talemåla. Høgtidstalen blir mest råka av denne restitueringa, for her er kravet om tydelighet og korrekthet svært sentralt.

Lavkøbenhavnsk lever mer eller mindre sitt eget liv før 1800, mens den danna dagligtalen er i en mellomposisjon mellom høgtidstalen og København-dialekten. Infinitivsmarket heter for øvrig også *at*, [at], i høgtidstalen, men [ɔ] i høg- og lavkøbenhavnsk.

En konjunksjon som også følger dette mønsteret, er *og* (DS), som i høgtidstalen heter *åγ* (JHB), [ɔγ], mens den heter *å*, [ɔ], i høg- og lavkøbenhavnsk. Parallelt heter *også* (DS) *åyså* (JHB), [ɔysɔ], i høgtidstalen, men *åså* (JHB), [ɔsɔ], i høg- og lavkøbenhavnsk.

5.3.5 Substantiv

Noen generelle bøyingsmønstre for substantiv går klart fram av eksemplene til Bredsdorff. Sjølsagt finnes det unntak, særlig i ord med vokalveksling (for eksempel DS: *en And, flere Ænder* og *en Mand, flere Mænd*), men mange substantiv går an å bøye etter disse mønstrene:

Tabell 5.4: *Bøyning av substantiv i dansk høgtidstale omkring 1800*

	Entall		Flertall	
	Ubestemt	Bestemt	Ubestemt	Bestemt
Utrum	- (en åksə)	-ən (åksən)	-ər (åksər)	-ərənə (åksərənə)
	- (en hesd)	-ən (hesdən)	-ə (hesdə)	-ənə (hesdənə)
Nøytrum	- (et fæŋsəl)	-ət (fæŋsələt)	-ər (*fæŋslər)	-ərənə (*fæŋslərənə)
	- (et språ:γ)	-ət (språ:γət)	- (språ:γ)	-ənə (språ:γənə)
	- (et hus)	- ət (hu:sət)	-ə (*hu:sə)	-ənə (*hu:sənə)

Utrum, felleskjønn, er særegent for Danmark i en dansk-norsk sammenheng, dersom vi ser bort fra Bergen der dette fenomenet også finnes. Suffikset *-ət* i bestemt form av nøytrumsord i entall viser oss at høgtidstalen har et stort krav til skriftspråksnærhet, og restitusjoner som [hu:sət] forekommer derfor ofte.

Legg merke til at jeg har konstruert flertallsformene av *et fæŋsəl* og *et hus* ut fra ODS; de forekommer altså ikke i alle bøyingsformer hos Bredsdorff. Eksempeltekstene hans gir dessverre få eksempler på flertallsformer av nøytrumsord. Likevel er det nærliggende å anta ei slik bøyning ut fra skriftbildet og ut fra den bøyinga som er gitt av ODS.

5.3.6 Verb

Verbbøyinga følger visse gjentakende mønstre, og de viktigste mønstrene som kommer til syne hos Bredsdorff, har jeg tatt for meg nedafor. Jeg har valgt å skille sterke verb fra svake i framstillinga mi. De svake verba bøyes generelt slik:

Tabell 5.5.1: *Bøying av svake verb i dansk høgtidstale omkring 1800*

Entall				Flertall
Infinitiv	Presens	Preteritum	Perfektum partisipp	Presens
At sgafə	-ər (sgafər)	-əðə (sgafəðə)	-ət (*sgafət)	- (*sgafə)
At havə	~/-ər (har/havər) ¹²	-de (havdə)	-t (*haft)	- (havə)
At *fårtelə	-ər (*fårtelər)	-te (fårtaltə)	-t (*fårtalt)	- (*fårtelə)

Mange av de konstruerte formene er laga ved jamføring av ODS og ved å bruke ord fra teksten av samme bøyingssklasse i teksten til Bredsdorff (for eksempel er *sgafət avleda av *sgjænkət*). Flertallsformer av preteritum finnes ikke i teksten bortsett fra i verbet *værə* i tabellen under, og jeg har derfor utelatt disse bøyingssformene i tabellene. Jeg har brukt en tilde (~) for å markere uregelmessige bøyingar og vokalvekslinger.

Det bør bemerkes at eksempel 2 og 3, *havə* og *fårtelə*, egentlig viser omtrent det samme bøyingsmønsteret, for <d> blei antakelig uttalt omtrent som [t], slik jeg pekte på i 5.1.2. Likevel har jeg ført dem opp som separate former fordi de skrives forskjellig, fordi Bredsdorff skiller dem, og fordi det da er lettere å sammenlikne med norsk.

Vi ser at den første rekka med bøying i tabellen omtrent svarer til 1. bøyingssklasse av verb i bokmål. De to neste linjene svarer omtrent til 2. bøyingssklasse. Disse bøyingssformene samsvarer også godt med det danske skriftspråket.

Det som er mest avvikende fra det vi kjenner som standard østlandsuttale nå til dags, er flertallsbøyinga av verb. Høysgaard sier om denne flertallsbøyinga at «ingen tåler såalædes, og såadan Forændring er kun en ù-nyttig ja skadelig tvång i det skrevne Danske sprøg» (Høysgaard 1747: 62). Likevel ser det ut som om tallbøying av verb er en bøyingsskategori i dansk omkring 1800 ut ifra Bredsdorffs transkripsjoner. I høgtidstalen er det klar flertallsmarkering av både *havə* og *værə* (JHB). Men siden Høysgaard benekter at denne bøyingsskategorien finnes i dansk tale, kan det hende at det har vært en skriftspråksrestitusjon som har virka fra slutten av 1700-tallet og opp mot Bredsdorffs tid. Denne restitusjonen har

¹² Høysgaard 1747: 91 peker på denne dualiteten. Bredsdorff skriver bare *har*, så *havər* har trulig gått ut av talen på dette tidspunktet.

trulig kun latt seg merke i høgtidstalen og ikke i det danna talemålet.

I motsetning til de fleste svake verb har sterke verb i tillegg en del vokalvekslinger. Jeg har ikke fokusert på å klassifisere de forskjellige bøyningene i klasser etter hvilke vokalvekslinger forskjellige ord får, men har heller fokusert på å klassifisere dem etter bøyingssuffikser, eller fraværet av slike:

Tabell 5.5.2: *Bøyning av sterke verb i dansk høgtidstale omkring 1800*

Entall				Flertall	
Infinitiv	Presens	Preteritum	Perfektum partisipp	Presens	Preteritum
At værə	~ (ær)	~ (var)	- æt (værət)	- ə *ærə	- ə (varə)
At fenə	- ər (fenər)	~ (fant)	- ən (fonən)	- ə (*fenə)	
At blivə	- ər (*blivər)	~ (blev)	- æt (blevət)	- ə (*blivə)	
At få	- r (*får)	~ (fek)	- æt (fåət)	- ə (*fåə)	

Passivformer av verba blir gjerne konstruert ved å sette til et s-suffiks til aktuelle tempus som i moderne norsk (se Høysgaard 1747: 63 og 87). Andre moduser enn indikativ er relativt sjeldne i teksten, men vi har en del eksempler på imperativ (*sdel* (MN: *still* deg der), *tag* (ta), *lad* (la) og *röst* (rist)) og noen få eksempler på konjunktiv (*guð bevarə miy*).

Hankjønnsformen *fonən* er avvikende fra det øvrige bøyingsskjemaet, og vi finner ikke flere slike ord hos Bredsdorff.

6 Norsk danna talemål

Som nevnt i kapittel 4 beskriver tekstene til Kristian Kølles høgtidstalen i Kristiania på slutten av 1700-tallet. I dette kapitlet vil jeg redegjøre for et utvalg språktrekk fra denne varieteten ut fra Kølles skrifter. Disse språktrekka vil jeg underveis sette opp mot og sammenlikne med det danske danna talemålet, spesielt den danske høgtidstalen, med utgangspunkt i forrige kapittel. En eventuell likhet eller forskjell mellom de to varietetene vil jeg også drøfte i lys av dialekten i Kristiania, i den grad dette er mulig. Som tidligere nevnt er det et åpenbart problem at kildene til Kristiania-målet ikke strekker seg lenger tilbake enn omkring 1850. Derfor vil jeg være kritisk til folkemålsformene som jeg finner, og prøve å argumentere for at de er plausible.

Jeg vil også trekke inn noen varianter fra norsk danna dagligtale på 1800-tallet for å se sammenhengen mellom høgtidstalen og den danna dagligtalen som etter hvert la grunnlaget for det norske standardtalemålet. Noen av Kølles varianter vil være mulig å spore i den danna dagligtalen, og noen uttaler kan vi høre i moderne Oslo-mål også i dag. Dette vil jeg påpeke underveis i drøftinga.

Først vil jeg gjøre rede for hovedtrekka i fonologien til det norske danna talemålet og sammenlikne dette med forholda i det danske danna talemålet. Distribusjonen av æ- og e-fonemet vil jeg problematisere spesielt, så dette punktet kommer helt til slutt i fonologidelen som et eget delkapittel. Deretter vil jeg se på uttale og bøyning i noen sentrale ord, sortert etter ordklasser på samme måte som i kapittel 5. Til slutt vil jeg prøve å forklare noen uttalevarianter i den danna dagligtalen ut fra dansk påvirkning.

Tre andre kilder er spesielt egna til å belyse danna talemål i Norge på andre halvdel av 1800-tallet. Disse redegjorde jeg for øvrig for i kapittel 2. Knudsen (1856, 1862, 1864 og 1876) gir mye informasjon om den danna dagligtalen, og parløren til Thomas Bennett (redegjort for av Hanssen 2012) gir opplysninger om både høgtidstalen og den danna dagligtalen. En annen uvurderlig kilde i denne sammenhengen er Knud Brekkes (1881) systematiske framstilling av fonologien i den danna dagligtalen. Se seksjon 2.1.1 for mer om kildene til det danna talemålet i Kristiania.

6.1 Fonologien

Kølle bruker bare ett nytt tegn som avviker fra normal dansk ortografi på 1700-tallet. Han bruker en gjennomstreka <a>, altså <̊>, istedenfor <aa> for å betegne lyden /o(:)/ (eller /ɔ(:)/ – se seksjon 6.1.1 nedafor). Denne lyden er altså ortografisk motivert og representerer ikke en ny lyd som tidligere ikke blei markert i skrift. På grunn av trykkeritekniske problemer blei

<ǣ> bytta ut med en <a> med en liten <e> over, <Å> og <å>, litt uti boka hans fra 1794, noe den danske språkforskeren og skriftreformatoren Rasmus Rask så finurlig påpeker: «[Kølle] betjente sig tillige af å, når Trykkeriet ikke havde nok af hans Yndlingsfigurer» (Rask 1826: 161). Dette har ingen fonetisk betydning, men jeg vil benytte <ǣ> konsekvent i alle eksemplene jeg siterer fra Kølle.

Larsen (1907) bruker Storms lydskrift, og her er både kvaliteten og kvantiteten ganske nøyaktig beskrevet. Jeg vil ikke bruke denne lydskriften direkte, men oversette de transkriberte orda til IPA så godt det lar seg gjøre. Noen ganger vil jeg også bare skrive orda med den ortografien som blir brukt i de forskjellige kildene. Jeg vil altså veksle mellom fonetisk og fonemisk lydskrift, originalkildenes lydskrift og normal skriftortografi. Der det kan være uklart hvilken ortografi jeg har brukt i de enkelte eksemplene, har jeg satt forkortelser som viser til kildene i parentes etter transkripsjonene, slik som i forrige kapittel: KK = Kristian Kølle, ABL = Amund B. Larsen, JHB = Jacob H. Bredsdorff, JS = Johan Storm, DS = dansk skriftspråk 1800, og MN = moderne norsk. Merk at det er Storm som står for transkripsjonene til Bennett (1874).

6.1.1 Runda bakre vokaler

Når det gjelder grafonemene /<u>/ og /<o>/ er det i moderne sørøstnorsk stor variasjon. <u> kan stå for /ʉ/ i for eksempel *brukt* og /ʉ:/ i *bruk*, men også for /u/ i *bukk* og *ung* (og for øvrig for /v/ i for eksempel *sau* og *situasjon*). <o> kan stå for /u/ i *kost* (feiekost) og *ropt* og /u:/ i *stor*, men også for /o/ i *kost* (mat) og *stokk* og /o:/ i *sove* og *love*. <å> er derimot ikke et grafonem og står alltid for /o(:)/. Årsaken til denne problematikken er kjedeforskyvninga av lange, bakre vokaler, som skjedde lenge før det tidsrommet jeg studerer. Dansk har ikke hatt denne kjedeforskyvninga, men har til gjengjeld hatt mange vokalåpninger, som vi har sett.

Mens norsk (i hvert fall Kristiania-dialekten) omkring 1800 har fonemene /ʉ(:)/, /u(:)/ og /o(:)/, har altså dansk /u(:)/, /o(:)/ og /ɔ(:)/. Spørsmålet er her altså om den norske høgtidstalen hadde norsk eller dansk vokalkvalitet i dette tilfellet.

Seip peker også på dette problemet og sier at dansk oftere har «å-lyd» hvor norsk har «o-lyd» (Seip 1916: 142). Han problematiserer derimot ikke det faktum at dansk har *to* såkalte «å-lyder», nemlig /o(:)/ og /ɔ(:)/. Jeg vil heller gå ut ifra de kvalitetene jeg nevnte ovafor, og for det meste unngå begreper som «å-lyder» og «o-lyder».

Seip forutsetter også at Kølle mente [o(:)] når han skreiv <ǣ>, [u(:)] når han skreiv <o> og [ʉ(:)] når han skreiv <u>. Dette er aldeles ikke opplagt. Kølle kunne ha ment [ɔ(:)] når han skreiv <ǣ>, [o(:)] når han skreiv <o> og [u(:)] når han skreiv <u>, altså tilsvarende dansk

fonologi. Dersom han skriver etter det danske språkssystemet, samsvarer en del ord ganske godt i dansk og norsk høgtidstale. Noen hypotetisk samsvarende former har jeg representert i tabellen under:

Tabell 6.1: *Runda bakre vokaler i dansk og norsk høgtidstale omkring 1800*

	Kølle	Bredsdorff
/u(:)/ = <u>	hun	hun
	guld	gul
	Hus	hus
	uden	uðen
/o(:)/ = <o>	jord	jor
	korn	korn
	noget	noyæt
	Plomme	plomə
/ɔ(:)/ = <å>/<ǣ>	åm	åm
	Skøv	skåw
	Åkse	åksə
	Kåsmografi	*kåsmografi
	Årtografi	*årtografi

Derimot ser vi også noen former hos Kølle som ser ut til å avvike fra det danske lydsystemet. Kølle skriver *kun*, *Rust*, *Grund* og *smukk*, altså med [u], der Bredsdorff skriver *kon*, *rost*, *gron*, *smok* med [o]. Dette kan tyde på at Kølle fulgte et norsk lydsystem der for eksempel *kun*, *rust*, *grund* og *smukk* blei uttalt med [ʉ]. Om han fulgte et norsk eller dansk lydsystem, har faktisk ikke noe å si for framstillinga i tabellen. Enten samsvarer altså lydene i tabellen med hverandre, eller så korresponderer de danske lydene til de tilsvarende norske: dansk [u(:)] til norsk [ʉ(:)], dansk [o(:)] til norsk [u(:)] og dansk [ɔ(:)] til norsk [o(:)].

På ei annen side ser vi av skrivemåten av *Skøv*, *Kåsmografi* og *Artografi* (KK) at dersom vokalkvaliteten hadde fulgt norsk uttale etter dansk skrift, der <o> skal stå for [u(:)], ville Kølle skrevet disse orda som *Skov*, *Kosmografi* og *Ortografi*, akkurat som i det danske skriftspråket. En uttale med [ɔ(:)] eller [o(:)] må være påvirkning fra dansk danna talemål. Dette peker altså igjen mot at Kølle brukte det danske vokalsystemet.

Knud Knudsen nevner også at noen ord i den danna dagligtalen har «skiftevis o- og å-

lyd, som i Blom, Blomme (rettere Plomme), Dom (Ungdom osv.), Lomme, om, op, tom, Tomt, Tromme, mon, Mon, monne» og bemerker at denne uttalen med [o(:)] (eventuelt [ɔ(:)]) «ær vel mest knotning efter det danske, til bruk især ved oplæsning og højere målføring» (Knudsen 1876: 201). Dette betyr med andre ord at høgtidstalen antakelig var basert på et dansk vokalsystem i dette tilfellet, mens den danna dagligtalen var basert på et norsk. Han sier også at «[i] Norge høres endnu raabe (dansk Udtale) og rope (norsk) om hinanden; i * kun rope, ikke raape» (Knudsen 1856: 352). Kølle skriver også *råbe* i samsvar med dansk uttale.

Også Knudsen er svært uklar på hva han mener med o-lyder og å-lyder, og det kommer fram flere steder at han ikke har førstehåndskjennskap til dansk talemål. Han setter ofte, som Seip, likhetstegn mellom dansk u-, o- og å-lyd og norsk u-, o- og å-lyd. Men i eksemplene ovafor virker det klart at han mener norsk vokalkvalitet. Når Knudsen sier o-lyd, mener han altså her [u(:)], mens å-lyd antakelig er [o(:)] og u-lyd [ʉ(:)]. Uansett viser disse eksemplene at det i det minste har vært en betydelig innflytelse fra dansk høgtidstale på norsk danna dagligtale når det gjelder de runda bakre vokalene, og at påvirkninga kan ha skjedd gjennom den norske høgtidstalen.

Larsen nevner også andre eksempler på dette. Han påpeker at Kristiania-dialekten burde hatt *hoppe, opp, oppe, om* (MN) med [u] etter østlandsk mønster, men at dansk har påvirka uttalen til å bli med [o] (Larsen 1907: 58–59 og 21). Knudsen påpeker også at *klog, Bog, Krog* og *Brog* kunne veksle mellom dansk uttale med [o:] (eventuelt [ɔ:] i høgtidstalen) og norsk uttale med [u:] (Knudsen 1856: 352).

Kølle skriver også *Plåven*, både med dansk vokalkvalitet og med /v/ istedenfor /g/. Likevel mener han at *Bågen* er dialektal uttale (Kølle 1794: 135). Dette betyr ikke nødvendigvis at uttalen [bø:gən]¹³ forkastes av Kølle, for dersom han bruker et dansk vokalsystem, er det uttalen [bø:yən] han mener er dialektal.

En årsak til at Kølle forkaster /bø:gən/ som riktig uttale, kan være at en del danske dialekter fikk flere vokalåpninger av /o/ enn det riksspråket fikk (Hansen 1962: 39). Det er jo påfallende at de orda til Kølle som jeg har nevnt ovafor som avvikende fra det danske språket (*kun, Rust, Grund, smukk*), har kort vokal, for det er nettopp ord med kort vokal som har hatt tendens til vokalåpning i dansk (Hansen 1962: 16–17). Nå har derimot [bø:y] lang vokal, men *Bog* (DS) var faktisk et av få ord med lang vokal som også fikk vokalåpning, noe kun et knippe ord gjennomgikk der eldre lang /o:/ forekom foran eldre /k/ (Hansen 1962: 68–69). *Krog* og *klog* (DS) er også blant disse orda, og her skriver Kølle *Krog* og *klog* og foreskriver

¹³ Jeg skriver /g/ i de norske eksemplene og /y/ i de danske. Mer om hvorvidt frikative velarer er en del av det norske danna talemålet kommer i kapittel 6.1.4.

altså en uttale med /o:/, ikke /ɔ:/.

Helt sikre kan vi slettes ikke være på at Kølle bruker det danske vokalsystemet for runda bakre vokaler; noen skrivemåter tyder på det, mens andre kan se ut til å tale imot. Dersom vi antar at vokalsystemet som Kølle bruker, er mer arkaisk enn det som Bredsdorff bruker, kan avvikene til Kølle forklares ut fra motstand mot vokalåpning i enkelte ord. En motstand mot slike vokalåpninger kan ha eksistert ei stund i dansk danna talemål, for flere innovasjoner har skjedd først i lavkøbenhavnsk, i hvert fall på 1800-tallet (Basbøll, 2005: 12), men antakelig også tidligere, og disse innovasjonene kunne dermed vært sett på som udanna. Skautrup peker også på at vokalåpninger i større grad skjedde i lavkøbenhavnsk, og at de blei opphav til et av de viktigste skillene mellom danna talemål og dialekt (Skautrup 1953: 192). Motstand mot og behov for å skille seg ut fra den lavkøbenhavnske dialekten kan således ha ført til skriftspråksrestitusjoner og en opptagelse av eldre språkformer.

At språksystemet til Kølle er mer arkaisk enn språksystemet til Bredsdorff, er nærliggende å tru fordi språklige innovasjoner gjerne skjer i storbyene, for så å spre seg til mindre byer og omkringliggende områder (Akselberg et al. 2003: 225). Kølles form for dansk baserer seg nok på det han har hørt i København, men også på allerede eksisterende normer for dansk på talerstolen i Norge, og sjølsagt på varieteten som den danske faren hans brukte. Denne formen for dansk er altså med stor sannsynlighet mer liknende Høysgaards talerspråk enn Bredsdorffs fordi Høysgaard beskriver uttalen ved midten av 1700-tallet i København, omtrent på samme tid som Kølle studerte der.

Høysgaard peker faktisk på problemet med «Vocalernes ustadige Læsning» og bemerker at «[i] hvad for Ord man fra en Prædikestol af de fleste bestandig hører den rette Lyd af i, u, y og ö¹⁴, der behøves ej at tvivle om, at de jo bør læses med || samme deres egen Lyd, og at Bruggen vil have dem skrevne, ligesom de lyde» (Høysgaard 1769: 528). Med dette mener han at de lange bokstavene <i>, <u>, <y> og det han mener burde vært markert i skrift som <ö>, nesten alltid i høgtidstale uttales som /i:/, /u:/, /y:/ og /æ:/. De tilsvarende korte lydene, i tillegg til kort lyd representert ved grafonemet /<e>/, «pleje hver at læses paa tvende Maader, nemlig nu med deres egen Lyd, og nu med en fremmed» (Høysgaard 1769: 528).

Ifølge Høysgaard burde da *Bog* (DS) leses som /bo:ɣ/ i høgtidstalen, til tross for at ei vokalåpning til /bo:ɣ/ finnes allerede i 1421¹⁵ (Hansen 1962: 69). I sjællandsk, som var grunnlaget for det danna talemålet i Danmark, var det også tendens til lukking av /ɔ:/ etter

¹⁴ Egentlig skrevet av Høysgaard som <ö>.

¹⁵ I *Den danske Rimkrønike* rimes *bogh* (MN: *bok*) med *aagh* (MN: *og*).

labialer (Hansen 1962: 90), noe som også kan støtte oppunder uttalen /bo:g/ hos Kølle. Kølles bruk av /ɔ/ i *øm*, *Skøv*, *Køsmografi* og *Årtografi* kan forsvares fordi alle vokalene her er korte, og dermed kan uttalen være /ɔ/ i dansk sjøl om skriftspråket har <o> ifølge Høysgaards observasjon.

Lydverdiene av grafonemene /<u>/ og /<o>/ er et komplisert og usystematisk emne, og det lar seg ikke gjøre å lage ei fullstendig framstilling her. Poenget mitt i denne seksjonen har vært å vise at Kølle likeså godt brukte et dansk lydsystem som utgangspunkt for rettskrivinga si, som et norsk. Seip framstiller Kølles bruk av <u>, <o> og <å> som svarende til de norske /ʉ(:)/, /u(:)/ og /o(:)/, mens de avvika han finner, forklarer han med dansk skriftspråk eller hjemlige utviklinger. Jeg vil få fram at det faktisk kan hende at Kølle, som for øvrig alltid kaller talemålsvarietet sin dansk, aldri norsk-dansk, heller mente /u(:)/, /o(:)/ og /ɔ(:)/ for henholdsvis <u>, <o> og <å> etter det danske fonologiske systemet.

Et annet poeng jeg vil få fram, er at uansett hvilket lydsystem Kølle baserte seg på, er det enkelte ordformer som sannsynligvis må være danskinspirerte. Det er altså kanskje mest nærliggende å tru at det fantes både norske og danske talemålsformer i den norske høgtidstalen. Dette bekreftes også av Knudsen og Larsen ved eksemplene ovafor. Uttaler av *Ploven*, *hoppe*, *klog*, *Bog*, *Krog*, *Brog opp*, *oppe*, *om*, *Blom*, *Blomme*, *Plomme*, *Dom*, *Lomme*, *Tom*, *tomt*, *tromme*, *mon*, *Mon*, *monne*, *Skov*, *Kosmografi* og *Ortografi* (DS) med [o(:)] eller [ɔ(:)] (en eller annen «å-lyd») må være danskinspirert. Disse formene fikk faktisk også gjennomslag i den danna dagligtalen på 1800-tallet.

Alnæs (1925) lister også opp blant annet uttalene *årtografi*, *klågelig* (MN: *klokelig*) og *kåsmetikk* som normale uttaler i norsk danna dagligtale. På ei annen side sier han at normaluttalen av *skog* (MN) er [sku:g]¹⁶, men påpeker at [sko:v] var en tidligere variant som nå ikke er i bruk lenger. Han peker også på at «uttaleformer med å i *bomull*, *lomme*, *tromme* bør ikke brukes», men sier samtidig at «[i] *monn* og *monne* derimot er å-lyden hjemlig» (Alnæs 1925: 36). Vi kan av dette se at utviklinga har gått mot norske uttaler av bakre runde vokaler, men at noen danske uttaler også har holdt seg utpå 1900-tallet. Høgtidstalen fikk også for øvrig norskere vokalkvalitet mot midten av 1800-tallet (jf. Storms gjengivelser av uttale i Hanssen 2012), antakelig på grunn av økt skrive- og leseopplæring.

¹⁶ Muligens en svensk uttale, se seksjon 6.4.2.

6.1.2 Ø-fonemene

Kølle bruker kun ett tegn for å betegne ø-lydene, nemlig <ø>, og det er ut fra hans tekster umulig å avgjøre hvorvidt fordelinga av fonene [ø(:)] og [œ(:)] var som på dansk eller norsk, og om de var egne fonemer eller ikke. Vi må heller bruke andre kilder til å avgjøre dette.

Den norske språkforskeren Carl Hjalmar Borgstrøm beskriver det østnorskbaserte «riksmålet» (danna talemål i Oslo) på starten av 1900-tallet, og fortsatt så seint finner vi eksempler der distribusjonen av ø-fonene synes å være nokså lik som i det danske systemet som Høysgaard beskriver. Borgstrøm peker på at [ø(:)] og [œ(:)] er to allofoner av samme fonem /ø(:)/ hos de fleste, der [œ(:)] bare finnes foran /r/ (Borgstrøm 1973:35). Brekkes framstilling samsvarer med dette, og han nevner noen eksempler der [œ(:)] forekommer: *smør*, *størst*, *tørke*, *høre*, *ørn* (Brekke 1881: 10).

Derimot peker Borgstrøm også på at [ø:] hos enkelte kan forekomme foran /r/ når /r/ er ei ending. Således finnes det også i norsk danna talemål minimale par som /dø:r/ (presens av *å dø*) og /dœ:r/ (*ei dør*), og /jø:r/ (av *å gjø*) og /jœ:r/ (av *å gjøre*) (Borgstrøm 1973:35), akkurat som det var i dansk på 1700-tallet. Alnæs (1925: 37) peker også på dette fenomenet og nevner tidsadverbet *før*, [fœ:r], som et minimalt par til presens av verbet *å fø*, [fø:r].

Ut ifra det Borgstrøm sier, kan det tyde på at /ø:/ og /œ:/ er fonemer i norsk danna dagligtale helt til ut på 1900-tallet. Dette gjelder altså bare de lange variantene, mens det hos Høysgaard kan dannes minimale par med både korte og lange allofoner. De få som benytta seg av denne opposisjonen på 1900-tallet var sikkert eldre mennesker, noe som kan tyde på at systemet var under avvikling. Det er utvilsomt også få som følger dette systemet i dag.

Hvis vi undersøker framstillinga til Larsen om Kristiania-dialekten, vil vi se at [œ(:)] kun forekommer foran /r/ og retroflekser, med unntak av kort [œ] som også forekommer i diftongen [œi]¹⁷. Således har vi kort [œ] i [fœɣt] (MN: *først*), [stœrə] (*større*) og [jœrə] (*gjøre*), lang [œ:] i [hœ:t] (*hørt*), [tœ:tə] (*turte*), [dœ:r] (*ei dør*), [fœ:r] (prep. *før*) og [hœ:t] (*hull*), og diftongen [œi] i for eksempel [fœi] (*fløy*), [bœiə] (*bøye*) og [nœiə] (*nøye*). Der gammel kort [y] har blitt åpna til en ø-lyd, er det i Kristiania-dialekten [ø] og ikke [œ] som er resultatet av vokalåpninga, i motsetning til i dansk. Således hadde dansk minimale par som [søn] (*sønn*) og [sœn] (*synd*) (se kapittel 5.2.2), mens Kristiania-dialekten hadde [søn] i begge tilfellene¹⁸ (jf. Larsen 1907: 103).

Vi ser også at Kristiania-dialekten hadde minimale par med [ø:] og [œ:], slik som

¹⁷ Og for øvrig i pronomenet [dœm], men dette representerer et sjeldent unntak.

¹⁸ Det var riktignok vanligst med uttalen [syn] av *synd* (MN), men uttalen [søn] av dette ordet var altså ikke ukjent.

preposisjonen *før*, [fœ:r], og presens av verbet *å fø*, [fø:r] (jf. Larsen 1907: 98 for bøyinga av *å fø*). Det er altså ikke usannsynlig å anta at Kristiania-dialekten også hadde minimale par av typer [dø:r] – [dœ:r] og [jø:r] – [jœ:r] også.

Med andre ord er det ut fra disse opplysningene vanskelig å fastslå om dette er hjemlig eller dansk påvirkning i det danna talemålet. Distribusjonen ser ut til å være ganske lik i dansk høgtidstale på 1700-tallet og i Kristiania-dialekten omkring 1900. Likevel har dansk også [œ] som produkt av vokalåpning av [y], et trekk som etter hvert blei sett på som vulgært innafor norsk danna talemål, kanskje særlig fordi det samsvarte ganske godt med en del uttaler i Kristiania-dialekten (*støkke*, *trøkke*, *fløtte*, *løkke*). Slike vokalåpninger har ikke Kølle, noe som tyder på at han følger skriftbildet, eller en eldre dansk høgtidstale, i dette tilfellet.

Men til tross for at vokalåpning av [y] etter hvert blei sett på som vulgært på grunn av samsvaret med Kristiania-dialekten, hadde den danna dagligtalen i utgangspunktet enkelte varianter med slik vokalåpning. Varianter som *støkke*, *brøst* og *løst* (MN: *stykke*, *bryst*, *lyst*) var vanlig i danna dagligtale utover 1800-tallet (Vinje 1984: 215) og kan ha vært mer akseptert enn andre folkemålsformer på grunn av samsvaret med dansk danna dagligtale.

Knudsen, som foreskriver ei ortofon rettskriving etter den danna dagligtalen, skriver faktisk *blet* for *blitt* (preteritum av *å bli*) (Knudsen 1876: se for eksempel s. 16), som må være en dansk uttale med bakgrunn i dansk vokalåpning av kort [i]. At disse formene hadde [œ] som i dansk, er derimot vanskelig å si. [œ] er altså antakelig ikke et eget fonem i norsk danna dagligtale, i motsetning til i dansk. Vi har derfor disse fononologiske representasjonene:

/œ:/ → [œ:]

/ø:/ → [ø:]

$$/ø/ \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [\emptyset] \\ [œ] / \_ / r / \end{array} \right\}$$

6.1.3 V-fonemet

Dansk fikk, som tidligere nevnt, ofte /v/ av <b> eller <g> i postvokalisk stilling på 1700-tallet. Kølle har, ikke overraskende, ingen former der overgangen <b> → /v/ er gjeldende. Men han bruker ord der <g> har blitt til /v/, for eksempel *Pløven* og *Skøven*. Likevel er han ikke konsekvent i forhold til den danske høgtidstalen, og han skriver for eksempel *Vøgn* der dansk hadde [vøwn]. Vi ser av dette at Kølle her følger skriftbildet med hensyn til fonemene /b/, /g/ og /v/.

Noen spor etter den danske lydovergangen <b> → /v/ har vi derimot fortsatt i ord som /drøvəl/ (MN), som jo er beslekta med ordet *dråpe* (MN), og som burde hett /drø(:)bəl/ etter gammelt dansk skriftbilde *Drøbel*, eller /drøpəl/ etter norsk uttale. I det danske skriftspråket het det i utgangspunktet kun *Drøbel*, men *Drøvel* kan vi også finne i noen spredte kilder helt siden slutten av 1600-tallet (ODS). I 1912 blei *Drøbel* igjen eneform i dansk (Vinje 1984: 216). I moderne dansk kan det hete både ['tøkə'pəl] eller ['tøkəw'əl] (DDO), og både skrivemåten med <b> og med <v> er nå tillatt. Om den norske uttalen er inspirert av dansk skrift eller dansk uttale, er vanskelig å avgjøre ut fra disse kildene.

Alnæs (1925) lister faktisk opp /drøbəl/ eller /drø:bəl/ som den normale uttalen og angir /drø:vəl/ (kun med lang vokal) som sideform. Dette tyder på at uttalen har veksla fram og tilbake i norsk som i dansk.

6.1.4 Frikative velarer, frikative dentaler og ustemte og stemte plosiver

Som vi så i kapittel 5.1.2, hadde den danske høgtidstalen omkring 1800 både stemte og ustemte frikative velarer, henholdsvis [ɣ] og [x]. Tilsvarende hadde den også den frikative dentalen [ð]. Kølle bruker bare det latinske alfabetet og har derfor ingen måte å skille [ɣ] og [x] fra [g], og [ð] fra [d] på. Det er altså ut fra Kølle umulig å avgjøre hvorvidt høgtidstalen hadde frikative velarer og dentaler. Knudsen bemerker derimot at «aandende» *d* og *g* er et dansk fenomen og ikke en del av den danna dagligtalen (Knudsen 1862: 115). Frikative velarer og dentaler fantes altså i det minste ikke i den danna dagligtalen. Derfor vil jeg bruke norsk kvalitet på dette punktet også i transkripsjonene av høgtidstalen.

I kapittel 5.1.2 redegjorde jeg også for de stemte og ustemte plosivene i dansk omkring 1800 og gjorde det klart at forskjellen mellom uttalene av <p, t, k> og <b, d, g> består i aspirasjon og ikke stemthet i framlyd, mens opposisjonen er nøytralisert i alle andre posisjoner. Hvorvidt dette er tilfellet også i norsk høgtidstale, kommer dessverre ikke fram av Kølles tekster. Den virkelige uttalen i framlyd kan ha veksla mellom [p, t, k], [b̥, d̥, ɡ̥] og [b, d, g] slik som i moderne norsk, alt ettersom hvilke lyder som kom etter.

I innlyd og utlyd kan vi ikke være sikre på kvaliteten i norsk høgtidstale, men antakelig var det opposisjon kun ved stemthet som i moderne norsk også her. Skriftbildet var jo det fremste idealet for en slik uttale, og dermed ville en nok gjøre sitt beste på å beholde opposisjonen mellom /p, t, k/ og /b, d, g/ i alle posisjoner. At dansk hadde nøytralisering i disse posisjonene, kan ha hatt liten status i Norge.

Det er også klart at det i den danna dagligtalen er snakk om opposisjon ved stemthet, for det er en av Knudsens fanesaker å innføre grafemer som tilsvarende de ustemte plosivene der

de høres i den danna dagligtalen. Knudsen setter også likhetstegn mellom de svenske /p, t, k/ og de norske (Knudsen 1876: 23), og vi kan dermed konkludere med at stemthet var det avgjørende kriteriet i norsk danna dagligtale for å skille /p, t, k/ fra /b, d, g/. Mens dansk egentlig hadde opposisjon i framlyd mellom /p^h, t^h, k^h/ (oftest <p>, <t>, <k> i skrift) og /p, t, k/ (oftest <b>, <d>, <g> i skrift), og nøytralisering i innlyd og utlyd, kunne altså norsk ha opposisjon mellom /p, t, k/ og /b, d, g/ i alle posisjoner, slik som i dag. /b, d, g/ kunne også antakelig ha ustemte allofoner i framlyd, slik som i uttalen av *Jons bilde* og *Jon Spilde*, som i dag låter helt likt som *Jons[p]ilde* (Endresen 1988: 44).

6.1.5 Postvokalisk <g>

Ord med postvokalisk <g> i skrift hadde stor uttalevariasjon i høgtidstalen på 1800-tallet. Hos Kølle er det derimot rett fram etter skriftbildet, og det heter *lige*, *sige*, *noget*, *dog* og *nøgle*. Kølle protesterer også åpenlyst mot den danske uttalen med [i] i *nøgle*:

Enhver, som taler offentlig [øffentlig], bør da fornemmelig bruge de almindelige rigtige Ord, og ey i fine offentlige Taler indføre sådanne Ord, som allene henhører til en vis Dialekt, eller han selv har vænnet sig til: det var f. Ex. ey rigtig at sige: Bågen, Rije, Nøyel, Føder, hæns i St. f. Bogen, Rige, Nøgel, Fødder, hans (Kølle 1794: 135).

Seinere på 1800-tallet har høgtidstalen tatt opp i seg noen former fra den danna dagligtalen. Bennett nevner at høgtidstalen har [si:gə] av verbet *sige*, men [li:ə] av adjektivet *lige* og [li:ər] av verbet *lige* i presens. Samtidig nevner han at den danna dagligtalen har [si:ə] og [si:] (Hanssen 2012: 102). Det er altså en tendens til bortfall av [g] etter [i:], sjøl om høgtidstalen ikke har hatt denne regelen opprinnelig. Derfor ser vi blandingsformer i høgtidstalen på andre halvdel av 1800-tallet, slik som [si:gə] mot [li:ə].

Når det gjelder substantivet *nøgle*, var det litt valgfrihet i dagligtalen. Bennett nevner både [nøglə] og [nøilə] som korrekte uttaleformer i høgtidstalen, mens [nøkəl] ikke finnes (Hanssen 2012: 103). Her har den danske formen [nøilə] altså blitt akseptert, mens Kølle 80 år tidligere protesterer mot denne uttalen. Dette kan være et eksempel på at en dansk uttale har fått innpass i den danna dagligtalen og deretter blitt overført til høgtidstalen, som i utgangspunktet var veldig konservativ og skriftnær.

Harald Meltzner, som skreiv virkelighetsnær litteratur fra Kristiania, skreiv noen former med bymålsnær ortografi, og han bruker formene *la'e* og *sa'e* for det danske skriftspråkets *lagde* og *sagde* (Wiggen 2007: 240). Disse formene finnes ikke hos Larsen, som bare viser til [la:] og [sa:] som korrekte folkemålsformer (Larsen 1907: 96).

Alfred Sinding-Larsen (under pseudonymet Olaves Pedersen) dikta folkelige viser på

dialekt (trulig ei blanding av Kristiania-mål og østfolddialekt) og har også formene *la'e* og *sa'e*, former som ifølge Geir Wiggen «har tradisjon i vikkværske på begge sider av Oslofjorden» (Wiggen 2006: 56). Samtidig viser Clara Holst at den danna dagligtalen på slutten av 1800-tallet hadde [sa:ə] (Jahr 2006: 52). Bredsdorff har på ei annen side *saydā*, [saytə], og *laydā*, [laytə], i høgtidstalen, mens den danna dagligtalen har *siə* (JHB), [siə], og [sa:] (ODS). Det kan dermed tyde på at former som [sa:ə] og [la:ə] var dialektale innslag i den danna dagligtalen.

Postvokalisk <g> i for eksempel *Regn*, *Tegl*, *Tegn*, *Segl*, *Døgn* og *Løgn* (DS) ser ut til å ha fått dansk uttale, både i høgtidstalen og i den danna dagligtalen, for i dag heter det [ræin], [tæil], [tæin], [sæil], [døin] og [løin]. Kølle skreiv også *Ræyn* og *Tæyn*, og dette må være talemålspåvirkning fra dansk, for østlandsk har vanligvis hatt en uttale med [g] eller [ŋ] i slike tilfeller, for eksempel [tegər], [teŋn] og [løŋn].

6.1.6 Palatalisering av /k/ og /g/ foran fremre vokaler

Vi så i kapittel 5 at Bredsdorff markerte en begynnende depalatalisering i ord som *igjæn* (JHB), *kjörænde* og *kjænæli*. Disse orda uttales i moderne dansk som [i'kæn], [i'kœnə] og [i'kænəli] (DDO), altså uten palatal [j]. Men Kølle viser ikke til ei slik depalatalisering; han viser både til former som fortsatt har både palatal og velar, eller til former med helt gjennomført palatalisering: *kjænte* (KK), *ijæn*, *jorde* (MN: preteritum av *å gjøre*) og *jive* (MN: *gi*).

Kølle nevner også eksplisitt at «Mange Ord, sām skrives mæd ge, gi, gø, gy udtales jementlig [= vanligvis] mæd je, ji, jø, jy». Han nevner også noen eksempler på dette: *Ged* eller *Jed* (MN: *geit*), *Gevær* eller *Jevær*, *Give* eller *Jive*, *Gøg* eller *Jøg* (MN: *gjøk*) og *Gyldig* eller *Jyldig* (Kølle 1794: 142). I teksten til Bredsdorff finner vi for eksempel *givə* (høgtidstale og danna talemål) og (*liyə*-)*gyldixt* (lavkøbenhavnsk) som svarer til Kølles eksempler.

Kølle virker også litt usikker på uttalen i andre ord, blant annet er han usikker på om *giøre* (DS) skal uttales med eller uten /g/: «Jeg har vel hørt dem, som har sagt: at man i Udtalen kan høre: f. Ex. g i giøre [...] men hvorvidt saadant er sandt, overlades til enhvers upartiske og betænksomme Dom» (Kølle 1794: 142).

Uttalen med /g/ kan se ut til å være dansk, mens uttalen med fullstendig palatalisering i framlyd ser ut som en norsk uttale. Seip (1916: 140) bemerker også at Kølle bruker den norske uttalen som mønster her, men problematiserer det ikke i noen særlig grad. At Kølle skulle skrive for eksempel *jive* og *jøre*, som avviker fra skriftnormens *give* og *gjøre* og uttalen i den danske høgtidstalen, kan virke litt merkelig.

Vi kan også legge merke til at det er lavkøbenhavnsk som har gått lengst i depalataliseringa, for her finnes ingen svake j-er (j), men fullstendig depalataliserte former som *gorə* (JHB) for høgtidstalens *gjordə*. Denne formen er interessant, og den kan tyde på at uttalen i dansk før Bredsdorffs tid var [gjø:rə] i infinitiv, som seinere blei til *gjörə* med svak palatal og så [gø:rə] uten palatal. [go:rə] må altså ha vært ei analogisk utvikling fra [gø:rə]. Skautrup peker på at palatalisering av /g/ og /k/ i framlyd foran åpne, fremre vokaler er gjennomført i skrift omkring 1700 (Skautrup 1947: 327). En skreiv altså for eksempel *giøre*, *gierne*, *kierne*, *kier*.

Omkring 1800 begynte derimot ei depalatalisering foran fremre vokaler i dansk. Det kan hende at Kølle kjenner til denne endringa, og at han derfor er usikker på om det på riktig dansk skal være palatal eller ikke. Siden han er kjent med de fullstendig palataliserte folkemålsformene fra Kristiania, velger han altså disse som normgrunnlag.

Assimilasjon av [k] og [j] har i moderne norsk ført til den palatale [ç], mens [s] og [j] i mange norske dialekter, deriblant Kristiania-dialekten, har blitt [ʃ]. Moderne dansk har derimot ikke denne lyden, og hadde den nok heller ikke på Kølles tid. Spørsmålet er da om Kølle opererer med denne lyden som i moderne norsk. Et avsnitt som kanskje kan hjelpe oss med å vurdere saken, er dette:

Mange mener, formedelst Vanen, at de skriver saa ligefrem, skee kan, og at de derimod taler ligte [sic] efter Skriften; men (iblandt andre) nys anførte Ord, *Skielm*, som det almindelig skrives, viser, at de kan tage Feyl. Thi 1) Høres k ikke, uden man tvinger sig til at udtale den. 2) Bør i ikke skrives uden hvor reen i høres, som ey skeer i dette Ord, thi saa blev det to Stavelser; men her bør staae j. 3) Høres tydelig i dette ord æ, men ey e; altsaa bør man skrive, *Sjælm*. Jeg troer ikke, nogen med Sandhed kan sige, at det er urigtigt (Kølle 1794: 131).

Kølle skriver ikke <i> i ord der det skal være én lyd eller diftong, for <i> er for han forbeholdt tilfeller der denne lyden forekommer som stavingsbærende enhet, og i *Skielm* kan det se ut som om han mener at <ki> skal være én lyd. Derfor skriver han det med <j>. En kan da anta at grunnen til dette er at [s], [k] og [j] har assimilert til [ʃ]. Han skriver da også *undsjylde*, *sjønt*, *Sjæld* og *sjulte* (men *slø* og *Slagsmål* – [s] + [l] har ikke blitt [ʃ]). Men likeså godt kan det likevel stå for en uttale av [sj] eller [ʃj].

Rasmus Rask sier også noe om den norske konsonantkvaliteten i slike tilfeller og nevner faktisk eksplisitt Kølles rettskriving:

Nordmændene og Svenskerne udtale nemlig *skj* som eng. *sh*, t. *sch*, og *gj* som blot *j*, men *sk* og *g* hårdt ligesom dansk *sk*, *g* hårdt [...]. De nysomtale Ord lyde da hos Nordmænderne som: *en She, at she, måshe, Afshed*; det var derfor Kølle skrev i disse Tilfælde *sj* [...]; ligeledes udtales *Gjed, gjerrig* som *Jed, jerrig* (Rask 1826: 240).

Dette tyder på det var uttalen [ɕ] som var den korrekte uttalen for Kølle, sjøl om dette er langt fra helt sikkert. Det er påfallende at en slik assimilasjon finnes så tidlig i norsk, særlig i høgtidstalen, men Rask hadde god kjennskap til både norsk og engelsk, så det er ganske sannsynlig at han har rett. Dette er også et av hovedavvikla mellom dansk danna uttalenorm og Kølles uttalenorm som Rask karakteriserer som provinsielt (jf. Rask 1826: 140). Kølle skriver også blant annet *kjirke*, og da må en anta at også uttalen med [ç] var en del av høgtidstalens fonologiske system omkring 1800.

Det kan altså ha utvikla seg et visst sosialt akseptert skille mellom dansk og norsk danna talemål på dette punktet, kanskje særlig fordi høgtidsspråket til tider også blei brukt i en del andre kontekster som i fine selskaper eller andre høgkulturelle tilstelninger (jf. Knudsen 1876: 21), eller ved standardframtvengende situasjoner der en måtte være høflig (jf. Kølles utsagn om dem som «taler med beskjedentlighed»). Dette står i motsetning til den danske høgtidstalen, som nok var litt mer domenebegrensa. Noen utvalgte trekk fra Kristiania-målet har dermed blitt tatt opp i høgtidsmålet – en situasjon som slettes ikke er ulik dagens språksituasjon både i Oslo og København. Dette skillet kan være en av årsakene til at Høst omtaler Kølles rettskriving som norsk-dansk (Høst 1796).

I den danna dagligtalen var også /s/ og /ç/ vanlige fonemer, og Brekke lister opp eksempler som *ski, skjule, sjelden, nysgjerrig* med uttalen [ɕ], og *kjær, kind, kys, tjære* med uttalen [ç] (Brekke 1881: 16). Andre retroflekser enn [ɕ] synes derimot å være ganske fraværende i høgtidstalen på grunn av kravet om tydelighet og bokstavrett lesning. Derfor kan vi også til og med i dag ha uassimilerte uttaler av for eksempel [jærtə], [smærtə] og [pærlə] i høgtidelige uttaler ved for eksempel diktopplesning eller i teateret (Hanssen 2012: 105).

6.2 Distribusjon av [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)]

Vi har sett hvordan distribusjonen av [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)] var i dansk talemål i kapittel 5.2.1, og jeg skal her undersøke om den var den samme i den norske høgtidstalen. Dersom den var det, og dersom distribusjonen avviker fra Kristiania-dialekten og det danske skriftspråket, må det danna talemålet i Kristiania i dette tilfellet være basert på dansk uttale, og ikke kun på dansk skrift.

Hypotesen min er at det fonologiske systemet av fremre vokaler i norsk danna talemål omkring 1800 tilsvarte et system som var nokså likt det i dansk danna talemål på den samme tida, og for øvrig identisk med systemet i svensk riksmål i dag (etter Torp 1986: 6):

Tabell 6.2.1: *Fremre vokaler i norsk danna dagligtale 1800 og rikssvensk 2000*

Lange				Korte			
fonem	allofoner	fonem	allofoner	fonem	allofoner	fonem	allofoner
/i:/	[i:]	/y:/	[y:]	/i/	[i]	/y/	[y]
/e:/	[e:]			/e/	[e]		
/ɛ:/	[ɛ:]	/ø:/ ¹⁹	[ø:]	/ɛ/	[ɛ]	/ø/	[ø]
	([æ:])	/æ:/	[æ:]		[æ]		[œ]

For danna oslomål i første halvdel av 1900-tallet skisserer derimot Borgstrøm dette systemet av fremre vokaler (her etter Torp 1986: 8):

Tabell 6.2.2: *Fremre vokaler i danna talemål i Oslo i første halvdel av 1900-tallet*

Lange				Korte			
fonem	allofoner	fonem	allofoner	fonem	allofoner	fonem	allofoner
/i:/	[i:]	/y:/	[y:]	/i/	[i]	/y/	[y]
/e:/	[e:]	/ø:/	[ø:]	/e/	[ɛ]	/ø/	[ø]
/æ:/	[æ:]	/œ:/	[œ:]		[æ]		[œ]

I dansk danna talemål fantes allofonene kort [e] av /e/ og lang [ɛ:] av /ɛ:/ omkring 1800. Det fantes altså et fonem /ɛ/ i opposisjon til /e/, for eksempel danner presens av verbet *at hænde* (DS), [henə], et minimalt par med akkusativ av pronomenet *hun*, [henə]. Dette tilsvarer altså tabell 6.2.1, bortsett fra at dansk ikke hadde lang [æ:], ikke engang foran /r/ (i motsetning til Torp har jeg altså satt parentes rundt denne allofonen).

Jeg antar at norsk høgtidstale samsvarte med dansk på alle punkter i tabell 6.2.1, bortsett fra allofonen [æ:], mens norsk danna dagligtale i tillegg antakelig hadde [æ:] foran /r/ liksom Kristiania-dialekten – i hvert fall fikk den det på 1800-tallet. Tabell 6.2.1 representerer altså dansk høgtidstale på Bredsdorffs tid; så gjenstår det å prøve å vise at det også var slik i norsk høgtidstale.

¹⁹ Jeg regner her, i motsetning til Torp, /œ:/ og /ø:/ som fonemer fordi jeg inkluderer opposisjon ved morfemgrenser ([dœ:r] – [dø:r]) som fonemskillende i denne analysen.

6.2.1 Generell jamføring

Under har jeg satt opp en tabell med et utvalg ord med <e> og <æ> i skrift. Jeg har valgt å ta med både ord som har <e> og ord som har <æ> i dansk skrift på 1700-tallet for å vise at vokalkvaliteten ikke kan leses direkte av skriftbildet. Det finnes også adskillig flere ord i dansk der <e> uttales [e], og ikke [ɛ] som i de fleste eksemplene nedafor. Jeg har bare tatt med to eksempler på dette i tabellen: *igjen* og *hende* (DS, MN: *henne*), for her fant jeg forskjeller mellom varietetene.

Hovedkilden til høgtidstalen i Norge på dette punktet er Kølle, mens Bredsdorff er kilden til høgtidstalen i Danmark. Larsen har jeg brukt som kilde til Kristiania-dialekten, men problemene med å bruke han som jamførende kilde vil jeg drøfte litt mer i detalj i seksjon 6.2.2. I den seksjonen vil jeg også prøve å kompensere for disse problemene ved å bruke supplerende kilder.

Vokalkvaliteten i tabellen nedafor vil jeg betegne med [ɛ(:)], [e(:)] eller [æ(:)], sjøl om verken Bredsdorff eller Kølle skilte mellom [ɛ(:)] og [æ(:)]. Dette har jeg gjort for at det skal være lettere å se forskjellene og likhetene mellom varietetene. Jeg har også bearbeida transkripsjonene til Larsen og Bredsdorff, og modifisert Kølles rettskriving slik at de er lettere å sammenlikne. Transkripsjonssystemet som jeg bruker her, er en grov IPA-notasjon med elementer fra originaltranskripsjonene. Det burde likevel ikke være vanskelig å forstå hovedtrekka i uttalene. Dobbel konsonant markeres ikke av Bredsdorff, men av Kølle, og jeg har valgt å følge Kølle på dette punktet. Kvantiteten kan enkelte ganger være vanskelig å anslå, men jeg følger ODS i tilfellene med norsk og dansk danna talemål. Ord med lang kvalitet i danna talemål kommer først i tabellen, og ord med kort følger etter.

Det er også verdt å merke seg at jeg bruker <u>, <o> og <å> for å markere lydene [u(:)], [o(:)] og [ɔ(:)], mens <u> er forbeholdt norsk [ʉ(:)]. Husk at det uansett er [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)] som det er viktig å skille i disse eksemplene.

Tabel 6.3: *Jamførende distribusjon av [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)] i danna talemål omkring 1800*

Norsk danna talemål 1800	Dansk danna talemål 1800	Dansk skrift 1800	Kristiania-dialekt 1900
Ord med <e> i skrift			
dæ:r	dæ:r	der	dæ:r
mæn	mæn	men	mæn
mød	mød	med	me:
dæn	dæn	den	dæn
dæt	dæt	det	de:
eftør	eftør	efter	ettør
hæstø	hæsdø	Heste	hæstør
beçendø	bekjænø	bekjende	beçennø
ellør	ellør	eller	ellør
ijæn	igjæn	igjen	ijænn
hendø	hennø	hende	hennør
selv	selv	selv	şø:ɾ, şæ:ɾ
døm	døm	dem	döm, dom, dum
Ord med <æ> i skrift			
læ:se	læ:sø	læse	le:sa (ABL s. 55)
væ:rø	væ:rø	være	væra
sette	settø	udsætte	setta
færtellø	færtelle	fortælle	fortellø

Av tabellen ser vi at norsk danna talemål samsvarer med dansk danna talemål i 17 av 17 tilfeller, altså er det 100 % samsvar. Samsvaret med det danske skriftbildet er bare 24 %, og det er stort sett i de tilfellene som skriftspråket har <æ> at samsvaret er best (det finnes adskillig flere eksempler på dette). Samsvaret med Kristiania-dialekten er på 47 % (avvika er farga grått), og alle disse tilfellene innebærer også et samsvar med dansk danna talemål.

Disse iakttakelsene synes å styrke hypotesen om at det danna talemålet i Kristiania var basert på det danske danna talemålet når det gjelder distribusjonen av [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)]. Vi kan også anta at den vanligste uttalen av kort <æ> var [ɛ], bortsett fra foran /r/ (og i Kristiania-dialekten også foran retroflekser), for slik var det altså både i dansk danna talemål

og i Kristiania-dialekten (som i tillegg hadde lang [æ:] foran /r/). Lang <æ> hadde [ɛ:] som sedvanlig uttale. Dette kan vi blant annet se av at Brekke benytter <æ> for å betegne [ɛ:], men et spesialtegn, <ä>, for å betegne [æ:]. I Kristiania-dialekten ser det altså ut til at distribusjonen var litt avvikende fra distribusjonen i dansk og norsk danna talemål.

Formen *ettar* hos Larsen bør kommenteres. Larsen sier nemlig ingen ting om at kort [e] har blitt bevart eller oppstått fra noe sted (se Larsen 1907: 53–64). Han nevner derimot at [ɛ] har oppstått av blant annet opprinnelig kort [e]. Larsen kan altså ha tatt feil da han skreiv [e] i *ettar*, for i følge han sjøl lå [ɛ] svært nærme [e] i Kristiania-dialekten (Larsen 1907: 2). Likevel har han flere eksempler på [e]. Jeg vil heretter transkribere disse slik Larsen transkriberer dem, men ellers ikke gjøre noe nevneverdig skille mellom [ɛ] og [e] i Kristiania-dialekten. Jeg forutsetter videre at den vanlige uttalen av kort /e/ var [ɛ] i Kristiania-dialekten. For øvrig er heller ikke schwa, [ə], muligens den beste betegnelsen for trykklett, svekka vokal i dette tilfellet, men jeg velger å ikke problematisere dette ytterligere.

Bruken av determinativet *şø:ʀ/şæ:ʀ* og pronomenet *döm/dom/dum* handler mer om leksikon og morfologi enn fonologi, men er med i tabellen fordi de viser at Kristiania-dialekten ikke kunne vært direkte mønster for de tilsvarende orda i høgtidstalen, for særlig rotvokalene er svært forskjellige. Dette vil bli behandla ytterligere i seksjon 6.3.1 og 6.3.2.

6.2.2 Kildekritiske bemerkninger

Sjøl om det ut fra tabellen ovafor kan se ut som om dansk og norsk danna talemål stemmer godt overens med hverandre, mens Kristiania-dialekten ikke samsvarer med de to, finnes det feilkilder som bør drøftes i denne forbindelse.

En åpenbar feilkilde er avstanden i tid mellom Larsen omkring 1900 og Bredsdorff og Kølle omkring 1800. Mye kan ha skjedd på 100 år, og ikke minst kan det danna talemålet ha påvirket dialekten slik at enkelte former som tidligere ikke samsvarte, samsvarte på Larsens tid. På motsatt side kan aversjon mot det danna talemålet ha ført til mer folkelige og avvikende former enn tidligere.

Blant annet kan uttalen [le:sa] i Kristiania-dialekten, og [le:se] i den danna dagligtalen, være innovasjoner. Brekke hevder at det i den danna dagligtalen var vanlig med [ɛ:] i en del ord som omkring 1900 har fått [e:], slik som *forgjæves*, *læse* og *glæde* (DS, Brekke 1881: 9). Han peker også på at Kristiania-dialekten egentlig hadde [æ:] i disse tilfellene, men det virker lite sannsynlig, siden [æ:] i nesten alle tilfeller kommer av regressiv r-påvirkning. Et par unntak til dette er kort [æ] i *tredve*, [trædvə], og lang [æ:] i *Ræv* (dyret), [ræ:v] (Brekke 1881: 10). I disse unntaka kan det derimot handle om progressiv r-påvirkning.

Mest sannsynlig hadde Kristiania-dialekten også lang [ɛ:], men kanskje også [æ:] i en del flere ord enn den danna dagligtalen. Som vi skal se nærmere på i 6.2.3, mister Kristiania-dialekten sannsynligvis [ɛ:] en del før den danna dagligtalen, muligens omkring 1800, og da betyr <æ> etter hvert [æ:] i denne dialekten, mens den danna dagligtalen holder på [ɛ:] en del lenger.

Sjøl om sammenlikninga med Larsen kanskje ikke stemmer helt, har vi andre kilder som kan si noe om dette temaet. Et vitne på om Kølle fulgte det danske systemet, er Rasmus Rask. Han anerkjenner problemet med at «Lyden æ betegnes i Dansk snart med æ snart med e, uagtet e har en anden forskjellig Lyd» (Rask 1826: 99). I tillegg kritiserer han Kølle for hans altfor konsekvente bruk av <e> og <æ>, for dette ville innebære at «mangfoldige af de Ord, vi have tilfælles med andre Folk, vilde alså [sic] derved få et barbarisk Udseende: *såm får Æksæmpel: Kånsært, Kåntækst åg dæsl.*» (Rask 1826: 99). At Rask betegner Kølles rettskriving som særdeles konsekvent fra et dansk synspunkt, forsvarer uten tvil konklusjonen i seksjon 6.2.1, nemlig at dansk og norsk danna talemål stemte godt overens på dette punktet.

Larsen kommer også med ei annen interessant bemerkning som berører de indeksikalske verdiene til en uttale med [æ]: «Uttalen æi, med æ [æ], er ingenlunde gjennomgående, der findes også ei [ei]; men de meddelere, som er mindst påvirket av KDgl. [Kristianias danna dagligtale], bruker stadig den første» (Larsen 1907: 41). Den mer lukka æ-lyden [ɛ] synes her å være sett på som mer danna enn åpen [æ] også i diftongforbindelser. Dette kan tyde på at [ɛ] også i dette tilfellet kom fra dansk, som hadde diftongen [ei], ikke [æi] (for eksempel i [jei]).

Det ser ut til at Kristiania-dialekten hadde mer utstrakt bruk av [æ(:)] enn dansk (som ikke hadde lang [æ:]) og norsk danna talemål. I tillegg var stort sett uttalen av kort <e> [ɛ], mens i dansk og norsk høgtidstale kunne [e] veksle med [ɛ], slik vi så i innledninga til 6.2. Alt dette tyder på at det var noen forskjeller mellom dansk og norsk danna talemål på den ene sida og den norske Kristiania-dialekten på den andre sida. La oss nå derfor se på noen av de språkhistoriske årsakene til hvorfor det blei sånn.

6.2.3 Historisk utvikling

Lang [e:] har i Kristiania-dialekten blitt bevart av gammelnorsk lang <é>²⁰, for eksempel i [kne:] og [tre:], og har i tillegg oppstått av gammel lang <æ>, for eksempel i [kɛ:] (et *klede*). I tillegg har gammelnorsk kort <e> blitt forlenga i enkelt ord, og vi har fått lang [e:].

²⁰ Jeg bruker, som Larsen, normalisert norrøn ortografi for å gjøre rede for lydutviklingene. Som regel tilsvarer grafemene i normalisert norrønt én bestemt lyd, men i tilfellet med <æ> er kvaliteten uklar. Om kvaliteten til <æ> var [æ(:)] eller [ɛ(:)] i norrønt, vil jeg ikke drøfte her.

Eksempler på dette er [sne:v], [le:sa] og [dre:pa] (Larsen 1907: 55). Dansk danna talemål hadde derimot [ɛ:] i alle eksemplene ovafor ([knɛ:], [trɛ:], [klɛ:ðə], [lɛ:sə] og [trɛ:pə]²¹). Dette forklarer hvorfor Kølle skriver <æ> i disse tilfellene.

Foran /r/ og retrofleks hadde Kristiania-dialekten normalt [æ:] som en allofon av /æ:/ og [æ] som en allofon av /e/. Som en kontrast til dette kan det vises til at opplandsk ikke hadde [ɛ] i det hele tatt, noe som førte til at [æ] forekom i mange flere situasjoner enn framfor /r/ og retroflekser. Eksempler på dette er vikværske [hest], [prɛst] og [hɛnər] mot opplandsk [mæt], [ræt], [næmnə], [væg] og [bæk] (Larsen 1907: 56). Kanskje hadde også Kristiania-dialekten [æ(:)] også mer uavhengig av /r/ og retrofleks tidligere, slik Brekke antyder (1881: 9–10), men dette er ikke sikkert.

Kristiania-dialekten hadde [kɾɛ:] av norrønt *klæði* (Larsen 1907: 54), men også tilsvarende [kɾɛ:r] i ubestemt form flertall. Vokalen holdt seg altså som [e:] også foran bøyingssuffikset /r/. Larsen peker på at uttalen av flertallsformen [kɾæ:r] riktignok er tatt opp i dialekten, men bemerker samtidig at det oppfattes som litt «fint», og at det er lånt fra det danna talemålet sammen med verbet [kɾæ:] (Larsen 1907: 60), som for øvrig bare heter [kɾɛ:] i moderne Oslo-dialekt.

Den norske høgtidstalen hadde nok verbet [klɛ:] og substantivet [klɛ:də] som i dansk, siden lang [æ:] ikke fantes her. Den danna dagligtalen kan i utgangspunktet ha hatt det samme systemet, men har i hvert fall i løpet av 1800-tallet gått over til et system med lang [æ:] foran /r/, for det er et slikt system som Brekke (1881) beskriver. Lang [ɛ:] var derimot ikke en allofon i Kristiania-dialekten omkring 1900, så det er derfor ikke rart at vi får [æ:] i [kɾæ:r] og [kɾæ:] ved lån fra den danna dagligtalen.

I dag sier en ikke [kɾæ:], men [kɾɛ:] i Oslo-dialekten. Det heter *å* [kɾɛ:] *seg* i infinitiv og *hun* [kɾɛ:r] *seg* i presens, men likevel [kɾæ:r] om substantivet *klede* i flertall, i hvert fall i moderne danna talemål (men da sjølsagt uten tjukk *l*). Vi har derimot verba *se* – *ser* og *skje* – *skjer* som eksempler på at lang [e:] holder seg som [e:] også foran /r/. På ei annen side har vi substantiva *et tre* – *flere trær* og *et kne* – *flere knær* der [ɛ:] blir til [æ:] foran /r/. Kølle skriver blant annet *se* – *ser*, men *Træ* – *Trær*. Vi ser her at dagens moderne uttale har sin opprinnelse i disse uttalene, for i dag heter det altså [se:r], men [træ:r] i det danna talemålet.

I ubestemt form entall av disse substantiva har en derimot ikke [æ:] i dag. Oslo-dialekten har således ikke [træ:] og [knæ:] som det kanskje kunne hett på grunn av dansk påvirkning. Grunnen til dette er nok at /æ:/ var fonetisk avhengig av etterfølgende /r/ eller

²¹ *Snev* har jeg ingen belegg på, men mønsteret er nok likeledes. Husk også at dansk verken hadde eller har stemte plosiver i innlyd, og jeg skriver altså ustemte plosiver i transkripsjonene.

retrofleks i Kristiania-dialekten, og at [ɛ:] ikke fantes som allofon. Det kunne altså ikke hete [trɛ:] i Kristiania-dialekten som i det norske og danske danna talemålet. Dette peker også Knudsen på når han sier at «Østlæendingen udtaler gjerne e istedenfor langt æ [ɛ:]; Sjæl lyder da hos ham som (Navnet) Scheel; Ordet Hæl som Ordet heel; Læge som lege, Ræven som Reven» (Knudsen 1862: 109). [kɾæ:] var likevel, som nevnt ovafor, en «fin» uttale som kan ha vært i bruk i standardframtvindinge kontekster omkring 1900 av folk som ellers brukte Kristiania-dialekt.

Den danna dagligtalen har derimot mest sannsynlig hatt allofonen [ɛ:] av fonemet /ɛ:/, som i [trɛ:], etter mønster fra høgtidstalen (jf. Kølle) som hadde dette fonemet fra dansk danna talemål. Høgtidstalen hadde altså kanskje [ɛ:], også foran /r/, noe som kan ha ført til det faktum at uttalen av lang [æ:] også er litt trangere i moderne danna dagligtale i Oslo enn i moderne Oslo-dialekt.

Dansk og norsk danna talemål hadde også formen [le:və], altså med samme rotvokal som i Kristiania-målet (Bredsdorff: *levə*, Kølle: *leve*), og [lɛ:sə], med ulik vokal (JHB: *læsər*, KK: *læse*, ABL: *le:sa*). I dansk har kort [i] i for eksempel gammeldansk *lifæ* blitt åpna og forlenga til [e:], (*lifæ* > *lefue* > *lëve*²²) (Hansen 1962:17), slik som gammelnorsk *lifa* har blitt til [le:va] i Kristiania-dialekten (og for øvrig mange andre norske dialekter). Men dansk har altså fått [ɛ:] av gammeldansk *læse* mot norrønt *lesa*, og dette var ei endring som skiller gammelnorsk fra gammeldansk alt på 900-tallet. Denne endringa setter altså spor etter seg i det danske danna talemålet, og dermed i det norske danna talemålet.

6.2.4 Sammenfall og fonemsplitt

I tabell 6.2.2 så vi at allofonen [ɛ:] har forsvunnet i østnorsk danna talemål etter 1900, og at systemet dermed blir mer som systemet i Kristiania-dialekten slik det er beskrevet av Larsen (1907). Allofonen [ɛ:] av /ɛ:/ har falt sammen med [e:] i /e:/, slik at vi får for eksempel [tre:], men fortsatt [træ:r] fra de eldre antatte formene [trɛ:] og [træ:r] i norsk danna dagligtale.

Tilsvarende har vi nok enda litt tidligere hatt et sammenfall av kort [ɛ] og [e] i Kristiania-målet, og i den danna dagligtalen muligens først etter 1900: Brekke (1881: 19) har fortsatt et system med [ɛ] og [e]. Dette fører til ei fonemisering av [æ] til /æ/, mens [ɛ] blir en allofon av /e/ (Torp 1986: 11). Dansk og norsk danna talemål hadde i utgangspunktet både kort [e] og [ɛ], jf. former som *hende* og *vemodig* hos Kølle i motsetning til *æfter* og *ræt*. Sammenfallet må derfor ha skjedd på slutten av 1800-tallet eller begynnelsen av 1900-tallet i

²² Danske *skib* er et unntak til dette. Makron (streken over for eksempel ē) blir brukt av Hansen for å markere lengde.

den danna dagligtalen. I Kristiania-målet har nok sammenfallet av [ɛ] og [e] skjedd mye tidligere, og sammenfallet av [ɛ:] og [e:] kanskje omkring 1800. Både Larsen og Borgstrøm viser komplett sammenfall av både kort og lang [ɛ(:)] og [e(:)].

Vi får altså en fonemsplitt i den danna dagligtalen etter mønster fra Kristiania-dialekten: [ɛ] og [ɛ:] var tidligere allofonene av henholdsvis /ɛ/ og /ɛ:/, ved sida av allofonene [æ] og [æ:] som stod foran /r/. De to førstnevnte allofonene, [ɛ] og [ɛ:], falt så sammen med [e] og [e:] og hørte deretter altså til fonemene /e/ og /e:/. Den eneste allofonen av /ɛ:/ som gjenstod, var da [æ:], og det blir derfor mer naturlig å skrive dette fonemet som /æ:/. [ɛ:] og [e] finnes altså ikke lenger i det fonologiske systemet i moderne danna Oslo-mål, og heller ikke i Oslo-dialekten.²³ I alle former for moderne Oslo-mål er det [ɛ] som har tatt over for [e], bortsett fra foran /r/, for der blir det [æ].

Den kortfatta språkhistoriske forklaringa på forskjellen mellom dansk danna talemål og Kristiania-dialekten er at dansk har hatt adskillig flere vokalåpninger, og en kan av store mengder håndskriftmateriale bevitne en økende bruk av bokstaven <æ> i middelalderen (jf. Hansen 1962 og Skautrup 1944: 131–132). Bruken av grafonemet /<æ>/ i skrift var nokså variabel og lite konsekvent, men ut ifra de kildene vi har tilgjengelig, kan det se ut som om åpningsgraden av vokalen var bestemt av de fonetiske omgivelsene (Hansen 1962: 49).

Noe som skiller østnordisk, her dansk og sørsvensk, fra vestnordisk (norsk, islandsk og færøysk) på dette punktet, er nemlig at lang, trykksterk [e:] blei åpna til [ɛ:] i utlyd i østnordisk allerede på 900-tallet, slik at gammeldansk for eksempel får *fǣ*, *knǣ* og *trǣ* mot vestnordisk (norrønt) *fé*, *kné* og *tré* (jf. Skautrup 1944: 131–132). Denne forskjellen er tydelig i det moderne danske skriftspråket, som har mange flere former med <æ> i alle stillinger enn bokmål.

I hele det østnorske området (Danmark og Sverige), og for øvrig i flere norske dialekter, skjedde det også ei åpning av den korte varianten [e] → [ɛ] (Skautrup 1944: 131–132). Da kan det kanskje virke rart at dansk og norsk høgtidstale omkring 1800 har minimale par som [hɛnə] og [hɛnə], men dette er resultat av en lukking av [ɛ] til [e] igjen noen hundre år etter vokalåpninga av [e] til [ɛ]. Ellers kan kort [e] ha oppstått fra gammel kort [i] eller ved forkorting av lang [e:], som normalt ikke resulterer i kort [ɛ] (Hansen 1962: 50). Dette kan forklare at Kristiania-dialekten antakelig ikke hadde kort [e], med mulig unntak av enkelte ord som er lånt fra danna dagligtale, i motsetning til dansk og norsk danna talemål der /e/ var et fonem med allofonen [e].

²³ I dag har også /æ/ blitt fonemisert i moderne Oslo-mål (se Torp 1986: 10–11). R-åpning kan dermed sies å ikke være en fonologisk regel lenger.

Knudsen var frustrert over at [ɛ:] var begynt å forsvinne i den danna dagligtalen på slutten av 1800-tallet, og han presiserer at «Ä i svensk er det samme som æ hos os» (Knudsen 1876: VIII). Som nevnt får vi i løpet av 1800-tallet altså en fonemsplitt når [ɛ] → /e/ og [ɛ:] → [e:] i den danna dagligtalen, og systemet blir tilsvarende det i tabell 6.2.2. Knudsen uttrykker ytterligere frustrasjon over dette:

En grun til at æ således er ille likt av mange som medførende en ny uttale, er uten tvil den vane, de har, i alle fal hær på østlandet, at nævne den i bokstav-rækken (a – e – i ... æ ...) med den mere åpne æ-lyd, som den almindelig (østen- og nordenfjæls i alle fal) uttales med alene i en enkelt lydstilling, næmlig forved bokstaven r [...]. Men at kalle tegnet æ med den åpnere lyd, som det sjældnest uttrykker, og gi denne ut for dets egentlige og almene betydning er ikke bedre æn at kalle dets nabo, tegnet ø, med den åpne ö-lyd, som også hær forekommer forved r [...]. Tegnet ø har imidlertid til navn (navnelyd) den lukkede ø-lyd, som finnes bl. a. i Død, løs, sød, Bøn – og så skulde det være i skolerne med navnet på æ også (Knudsen 1876: VII)

Knudsen beskriver altså et system som svarer til det i tabell 6.2.1, mens han antakelig er irritert på at systemet begynner å bli slik som i 6.2.2 på slutten av 1800-tallet. I Kristiania-dialekten var jo [æ:] og [æ] de eneste allofonene av /æ:/ og /æ/, og da kan en anta at når dialektbrukere fra Kristiania leste i skolen, leste de <æ> som [æ(:)]. I den danna dagligtalen var <æ> i utgangspunktet ensbetydende med [ɛ:] og [ɛ], som var allofoner av henholdsvis /ɛ:/ og /ɛ/. Dette systemet begynte altså å falle fra hverandre på slutten av 1800-tallet og blir likt systemet i Kristiania-dialekten. Bokstaven <æ> endra med andre ord navn fra [ɛ:] til [æ:]. Kølle, som blant annet skriver <æ> i utlyd i for eksempel *Knæ* og *Træ*, baserer seg tydelig på et dansk system i dette tilfellet. Dette kan forsterke hypotesen i 6.2.1 om distribusjonen av [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)] i det norske danna talemålet på 1700- og 1800-tallet.

6.3 Uttale og bøyning

Når jeg nå skal gjennomgå uttalen av forskjellige ord i høgtidstalen, vil jeg bruke vokalkvalitetene som jeg kom fram til i kapittel 6.2 og 6.3. Når det gjelder de runda bakre vokalene, vil jeg benytte den danske vokalkvaliteten konsekvent, sjøl om denne kvaliteten kun blei overført i noen varianter i den danna dagligtalen. Orda i kursiv følger moderne norsk rettskriving med mindre jeg presiserer noe annet. Kvantiteten i norsk og dansk høgtidstale er fra ODS, sjøl om det er svært usikkert hvilken kvantitet den norske høgtidstalen baserte seg på. Jeg har valgt å følge den danske av systematiske hensyn, men den kan like godt være norsk i de fleste tilfeller. Antakelig hadde noen ord dansk kvantitet, og andre ord norsk kvantitet, men jeg lar dette problemet ligge.

6.3.1 Pronomen

Førsteperson *jeg* uttales [jɛi] i nominativ ifølge Kølle. Han skriver *jæy* for dette pronomenet. <y> bruker han kun i det han beskriver som diftongforbindelser, slik som i *jæy* (Kølle 1794: 137), men han kunne like godt skrevet *jæj* – bruken av <y> i slike sammenhenger er bare en formalitet. Kristiania-dialekten hadde [jæi], altså med en mer åpen [æ] i diftongen (se seksjon 6.2.2 ovafor). Larsen fører også opp [jæ] og [jə] som varianter i trykklett stavelse, der sistnevnte variant høres ut som en mindre sannsynlig uttale i Kristiania-dialekten (jf. diskusjonen om schwa i *etter* i 6.2.1). Dersom uttalen skulle vært utelukkende basert på skriftspråket, hadde en antakelig sagt [je(:)g], ikke [jɛi]. Kølle følger altså en muntlig, og ikke skriftrett, uttale.

Andreperson *du* uttales som [du], altså skriver Kølle *du* som i moderne norsk og dansk skriftspråk. Tredjepersonspronomenet skriver Kølle som *han* og *hun*, og de uttales da antakelig [han] og [hun] i høgtidstalen. Kristiania-dialekten har [hʉ:] eller [hɛnər]²⁴, former som overhodet ikke finnes i danna talemål. Kvantiteten i [hun] kan enten være analogi til [han], eller det kan være dansk påvirkning. På hjemlig grunnlag ville det i den danna dagligtalen hett *[hʉ:n], men det heter altså [hʉn] i danna dagligtale, både på 1800-tallet og i dag.

I akkusativ har vi derimot de mer skriftnære formene [mi:g] og [di:g], og [si:g] som det refleksive pronomenet. Uttalen av disse orda stemmer godt med norsk uttale av dansk skrift, men kan også stemme med dansk danna talemål dersom vi kanskje ser bort ifra frikativ [ɣ]. Uttalen stemmer dårligere med den danna dagligtalen i København ifølge Bredsdorff, for her har vi [mɛi], [dɛi] og [sɛi] ved sida av [jɛi], identisk med den norske danna dagligtalen, og nesten som i Kristiania-dialekten, som ifølge Larsen har [jæi], [mæi], [dæi] og [sæi].

I flertall het det [vi] i førsteperson, [i] i andreperson og [de] i tredjeperson. Alle tre stemmer overens med både dansk høgtidstale og dansk skrift. [vi] er identisk med Kristiania-målets form hvis vi ser bort fra kvantiteten, mens [de(:)] avviker fra Kristiania-målets [dœm]²⁵, slik det også het i akkusativ.

Interessant er det å se at dansk [i] faktisk samsvarer med Kristiania-dialekten når dette pronomenet står i trykklett stilling; da het det nemlig [i] der også. Det er derimot ingen grunn til å tru at vi har med påvirkning å gjøre. I trykksterk stilling het det ikke [i] i Kristiania-dialekten, men [di:] (*skal dere bli med* = [ska: di: bʁi: me:]), eller (sjeldent) [de:rə] dersom

²⁴ Ved bruk av [hɛnər] som nominativ er rotvokalen merkelig nok kort [e] ifølge Larsen (1907: 112).

²⁵ Det kunne også hete [di:] på grunn av påvirkning fra danna talemål ifølge Larsen (1907). [dum] og [dom] var også alternativer, se nedafor.

ordet blei vektlagt ekstra mye (som i *er det dere som er her?*). Bruken av [i] i trykklett stilling er parallell til bruken av [u] i trykklett stilling av andrepersonspronomenet *du* (*kommer du* = [koməru], *kommer dere* = [koməri]). I utgangspunktet forekom de trykklette [u] og [i] foran /r/ i endinger, altså som ei sandhi-form, men Larsen peker på at han «har truffet på individer (som maske forsåvidt representerte kredse), der ikke gjorde nogensomhelst forskjell mellom *u* og *du* eller *i* og *di*» (Larsen 1907: 110).

Pronomenet *dem* (MN) fortjener litt ekstra oppmerksomhet. Larsen kommer med en interessant observasjon angående de indeksikalske verdiene til de forskjellige variantene av dette pronomenet:

[D]ēm [IPA: dɛm], som 3 pers. flertals pron. i nominativ [...] forekommer nu som en penhet istedenfor *dæm* [dɔm, IPA: dɛm], *døm* [IPA: dom] eller *dom* [IPA: dum] hos folk som ellers taler vulgært, og som en moderat »kjækhed« hos skolegutter der egentlig hjemme har lært at bruke *di* (Larsen 1907: 24).

Dette vil si at [dɛm] ses på som en mer danna form enn [dɔm], sjøl i nominativ for barn fra den danna klassen der det helst het [di:] i dagligtalen eller [de(:)] i høgtidstalen, parallelt til dansk danna talemål. Uttalen [dɛm] med [ɛ] fantes altså ikke før i Kristiania-dialekten, men er lånt gjennom norsk danna talemål, som igjen har fått den fra dansk.

Kristiania-dialekten har altså i utgangspunktet ingen e-lyd eller æ-lyd i dette pronomenet, og dansk skriftspråk har <e>, ikke <æ>. Derfor må Kølle ha hatt et dansk forbilde her, noe som igjen styrker konklusjonen om at det er dansk danna talemål som har vært mønster for norsk danna talemål i forbindelse med distribusjonen av [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)] (se delkapittel 6.2).

Riktignok kan Kølle ha brukt Kristiania-dialektens lydinventar som basis for hva som var korrekt, også i former der dialekten mangla en tilsvarende form til dansk. Således kunne Kølle brukt den sedvanlige korte [ɛ] der skriften hadde <e> som kunne tolkes som kort, men dette lyder nokså usannsynlig. Kølle presiserer at «Æ bør skrives allevægne, hvor den tydelig kan høres» (Kølle 1794: 136), og han presiserer gjentatte ganger at det ikke er dialekt han gjengir. [ɛ] kan jo heller ikke høres i *dem* (MN) i Kristiania-dialekten, og da må det være dansk som Kølle sikter til her: «I de Ord: dæn, dæt, dæm, rænse ær hæller ikke æ tviilsøm» (Kølle 1794: 136).

I akkusativ i tredjeperson entall har vi [ham] og [hendə], der sistnevnte må være en skriftspråksnær uttale – i dansk høgtidstale het det [henə]. Kristiania-dialekten hadde ikke forskjell på nominativ og akkusativ av hankjønnspronomenet i tredjeperson entall og hadde [han] for begge formene. I tillegg har Kristiania-målet [ɛ] som rotvokal i [henər], mens dansk

og norsk danna talemål har [e] (jf. 6.2).

I førsteperson flertall i akkusativ het det [ɔs] i norsk og dansk danna talemål. Kristiania-dialekten avviker ganske mye fra dette med uttalen [voʃ]. Tredjepersonspronomenet i akkusativ flertall, *dem*, er nokså likt i dansk og norsk danna talemål, men avviker fra Kristiania-dialekten, for både dansk og norsk danna talemål har [dɛm], mens Kristiania-målet har [dœm] som i nominativ. Men Kristiania-dialekten har også [dum] og [dom] som alternativer til den hyppigst forekommende uttalen [dœm], der [dum] var klart vanligst av de to. [dom] hadde visst et slags formelt og høgtidelig preg (Larsen 1907: 114). Kanskje kan [dom] ha hørt mer høgtidelig ut fordi dansk, og antakelig norsk danna talemål, hadde flere åpne runda bakre vokaler enn den norske dialekten, slik at slike bakre uttaler blei assosiert med høgtid?

Eder (MN: *dere*), akkusativsformen av andrepersonspronomenet i flertall, skrives som i skriftspråket som *eder* hos Kølle og uttales derfor antakelig som [e:dər]. Uttalen [e:dər] finner vi verken i den mest formelle uttalen hos Bredsdorff eller hos DG, sjøl om DG nevner at virkelig formell uttale kan ha [e:r], altså ei sammentrekning av skriftspråksformen *eder*, mens sedvanlig uttale er [jær], både hos DG og Bredsdorff. Det kan tyde på at uttalen [e:dər] er en rein skriftspråksform i høgtidstalen i Kristiania. En annen mulighet er at det er påvirkning fra det danske høgtidsspråket i ei tid der det het [e:r] eller [e:ðər] i dansk danna talemål. Og dersom nordmenn for eksempel hørte [e:r] i talen og så *eder* i skrift, kan de ha restituert dette etter skriftspråket.

I tabell 6.4.1 og 6.4.2 har jeg oppsummert denne seksjonen med en oversikt over pronomen i norsk høgtidstale jamført med dansk skrift, dansk høgtidstale og Kristiania-dialekten. Jeg har ikke tatt med alle variasjoner i Kristiania-dialekten. Kolonnen med norsk høgtidstale inneholder både Kølles opprinnelige skrivemåte og estimert IPA-transkripsjon, mens kolonnene med dansk høgtidstale og Kristiania-dialekten kun inneholder IPA-uttalen som grovt tilsvarer de opprinnelige transkripsjonene.

Jeg presiserer nok en gang at jeg har valgt å benytte det danske systemet konsekvent med hensyn til runda bakre vokaler og kvantitet også i kolonnen over norsk høgtidstale. Som vist i 6.1.1 kan det nemlig hende at høgtidstalen var såpass dansk at den hadde danske runda bakre vokaler, i hvert fall i en del ord. Kvantiteten er derimot usikker, og den kan i tillegg ofte veksle mellom tykksterke og trykksvake former. Som tidligere nevnt er det derimot kvaliteten som er primær.

Tabell 6.4.1 *Bøyingsmønster for pronomen, nominativ i danna talemål omkring 1800*

Bøyingsmønster for pronomen				
Nominativ				
	Norsk høgtidstale	Dansk skrift	Dansk høgtidstale	Kristiania-dialekten
1. person entall	jæy, [jɛi]	jeg	[jɛi]	[jæi]
2. person entall	du, [du]	du	[du]	[dʊ:]
3. person entall	han, [han]	han	[han]	[han]
	hun, [hun]	hun	[hun]	[hʊ:], [henər]
1. person flertall	vi, [vi]	vi	[vi]	[vi:]
2. person flertall	i, [i]	I	[i]	[de:rə], [di:], [i]
3. person flertall	de, [de]	de	[de]	[dœm], [dum], [dom], [di:]

Tabell 6.4.2 *Bøyingsmønster for pronomen, akkusativ i danna talemål omkring 1800*

Bøyingsmønster for pronomen				
Akkusativ				
	Norsk høgtidstale	Dansk skrift	Dansk høgtidstale	Kristiania-dialekten
1. person entall	mig, [mi:g]	mig	[mi:ɣ]	[mæi]
2. person entall	dig, [di:g]	dig	[di:ɣ]	[dæi]
3. person entall	ham, [ham]	ham	[ham]	[han]
	hende, [hendə]	hende	[henə]	[henər], [a]
1. person flertall	ås, [ʌs]	os	[ʌs]	[voʂ]
2. person flertall	Eder, [e:dər]	Eder	[jɛ:r], [e:r]/[eðər] (eldre)	[de:rə]
3. person flertall	dæm, [dɛm]	dem	[dɛm]	[dœm], [dum], [dom]
Refleksivt	sig, [si:g]	sig	[si:ɣ]	[sæi]

6.3.2 Determinativer

Blant de bøyelige possessivene finner vi lite avvik mellom dansk og norsk danna talemål. Hos Kølle finner vi blant annet *min, mine, din, dine, sin, sine, vår, vårt*. De fleste av disse orda er ikke belagt hos Bredsdorff, men det er ingen grunn til å tru at de ville vært spesielt avvikende fra slik Kølle skriver. Derimot avviker de fra Kristiania-målet ved at dansk og norsk danna talemål har felleskjønn, mens alle norske dialekter, med unntak av bergensk, har trekjønnsystem. I Kristiania-målet har vi altså [mi:], [di:] og [si:] i hunkjønn. I tillegg har possessivene i hankjønn kort vokal, altså heter det [min], [din] og [sin] istedenfor det danna [mi:n], [di:n] og [si:n] (Larsen 1907: 116). Uttalen med lang vokal kan altså regnes for ei dansk påvirkning.

Larsen bemerker også at: «om *vår* kan regnes for eksisterende form i Kvlg. [Kristiania vulgærtale], synes uvist» (Larsen 1907: 116). Dette har han nok helt rett i, for også i dag kan [vo:r] regnes for «fint» i enkelte østlandsdialekter. [vo:rəs] er nok adskillig mer brukt nå, og var det kanskje også da. I tillegg kan det ha vært vanligere å bruke uttrykk med prepropriell artikkel for å uttrykke et slikt eiendomsforhold (for eksempel *den er min og hass Ola* istedenfor *den er vår*).

De bøyelige kvantorene i det norske danna talemålet skiller seg også fra Kristiania-målet ved at de ikke bøyes i hankjønn og hunkjønn, men i felleskjønn etter dansk mønster. Kølle skriver *en* (felleskjønn), *et* (n.), *nogen* (felleskjønn), *noget* (n.), *nogle* (pl.), *ingen* (felleskjønn), *intet* (n.), *ingen* (pl.), altså med uttalene [e:n], [et], [no:gən], [no:gət], [no(:)glə]. Dette stemmer omtrent overens med Bredsdorff, som har [e:n], [et], [no:γən], [no:γət], [no(:)γlə]. Larsen skriver *ēn*²⁶(m.), *ē* eller *æi* (f.)²⁷, *ett* (n.), *nō'n* (m.), *nōa* (f.), *nōā* (n.), *nō'n* (pl.), *iηη'an* (m.), *iηη'a* (f.), *iηη'an* eller *iηη'a* (pl.) (ABL). Dette utgjør flere bøyingsformer enn i det danna talemålet fordi Kristiania-målet har et trekjønnsystem. Likevel har ikke Kristiania-dialekten noen intetkjønnsform av *ingen* (Larsen 1907: 116), men må bruke flere ord for å uttrykke dette (for eksempel *ikke noe*).

Bortfallet av /g/ i *nō'n* er ikke spesielt for Kristiania-målet, for vi kan se de samme tendensene i dansk også. I moderne dansk heter det ['noən], ['no:əd] og ['noən] (DDO), altså helt uten /g/. I både høgkøbenhavnsk (dansk danna dagligtale) og lavkøbenhavnsk var endringa allerede skjedd på Bredsdorffs tid; han skriver *noæt* hos samtaledeltaker A og *noæn* hos samtaledeltaker B (se vedlegg 6).

Noen het *nøkkur* på norrønt, og Larsen mener at den nyere uttalen i Kristiania-

²⁶ Makron over vokalen betyr lang vokal hos Larsen.

²⁷ Artikkelen *ei* er bare kort [e].

dialekten med den lukka vokalen [u:], [nu:n], kommer av bokstavrett lesing av skriftspråket (1907: 107). Bennett angir [nu:gn] og [nu:gøt] som korrekte former innafor høgtidstalen, men nevner også at [no:gøt] er en mer korrekt uttale for noen. Dette kan tyde på at den danske uttalen med [o:] (eller [ɔ:]) har vært vanlig i høgtidstalen, men har seinere måttet vike for den mer norskbaserte skriftuttalen av <o>, [u:]. [nu:ə] var det sedvanlige i den danna dagligtalen (Hanssen 2012: 103).

De fleste av de bøyelige demonstrativene er interessante på grunn av rotvokalene. Her støter vi også på æ/e-problematikken. Kølle skriver *dæn*, *dæt*, *de*, *dænne*, *dætte*, *disse*. Formen *de* har jeg tidligere behandla under kapitlet om pronomene. [dɛn] og [dɛt] stemmer godt overens med det danske danna talemålet, mens vi bare finner samsvar med [dɛn] i Kristiania-målet. *Det* heter nemlig [de:] i Kristiania-dialekten og avviker altså en del fra det danna talemålet. [dɛn] sto ofte heller ikke aleine; for eksempel kunne det ofte hete *den herre* (*her*), eller *den derre* (*der*) i Kristiania-målet (Larsen 1907: 115). En slik uttrykksmåte finner vi verken hos Kølle eller Bredsdorff, for der brukes *denne*.

Denne og *dette*, [dɛnə] og [dɛtə], har samme rotvokal i dansk og norsk danna talemål, nemlig [ɛ]. *Disse*, [disə], samsvarer også godt. Kristiania-dialekten har [dɛna] eller [dɛnanə], [dɛta] eller [dɛtanə] og [disa] og [disanə]. Her har vi avvik fra danna talemål i rotvokalen i [dɛta] og [dɛtanə] i tillegg til at dialekten har [a] i endinga i alle tre orda. Dialekten har også de alternative formene med *ane*-ending som ikke fantes da, og heller ikke finnes nå, i danna talemål.

Igjen er det påfallende at kort [e] ikke er notert som [ɛ] hos Larsen. Han kan ha transkribert feil også her, eller det kan hende at IPA-transkripsjon på dette punktet ikke svarer helt til Storms lydskrift. Kanskje var [e] såpass nær [ɛ] i uttale at det var minimal forskjell. Uansett regner jeg fortsatt med [ɛ] som den vanlige realiseringa av kort /e/ i Kristiania-dialekten.

Hvilken skriver Kølle naturligvis uten *h*, altså som *vilken*, [vilkən]. At denne *h*-en er stum, påpeker han i flere sammenhenger: «Førnæmmelig misbruges i vårt Spræg g, h, k: f. Æx. Hvad, thi, giemme, gielde, Skiers, Skjold. Vad Ulæylighed kunde dæt væl føre mæd sig, æm man lige æfter Udtalen skriver: Vad, ti, jæmme, jælde, Sjærs, Sjæld?» (Kølle 1794: 138). Skulle det danna talemålet utelukkende vært basert på skrift, måtte [h] her blitt uttalt også i framlyd, og det blir den altså ikke. Dersom det hadde vært [h] i framlyd i dansk danna talemål foran [v], antar jeg at Kølle ville skrevet denne lyden også, men slik var det jo ikke. Det er nok lenge sia at en uttalte [h] foran [v] og [j], både i dansk og norsk standarduttale, og uttalen til Kølle er derfor talemålsbasert, og ikke skriftrett.

Av de ubøyelige determinativene kan *selv* trekkes fram som et ord som stiller seg i rekka blant ord der rotvokalen i den norske høgtidstalen samsvarer med den danske høgtidstalen, men ikke med skrift. Både Kølle og Bredsdorff foreskriver [sɛlv] som korrekt uttale, mens det danske skriftspråket har *selv*. Fra Kristiania-dialekten kommer i hvert fall ikke denne uttalen, for der het det utelukkende [ʃæ:ɾ] eller [ʃø:ɾ].

6.3.3 Adjektiv og adverb

Adjektivet *meget* (DS) het [mø:ə] i den danna dagligtalen, ikke [my:ə], som var Kristiania-dialekt, eller [me:gət], som var høgtidssuttale (Larsen 1907: 29). Rotvokalen [ø] hørte her bare til den danna dagligtalen, ikke folkemålet (Wiggen 2007: 240). I dansk danna talemål het det [me:yət] i høgtidstalen og [mæ:iət] i den danna dagligtalen. Uttalen [mø:ə] kan likevel komme fra dansk, for det finnes belegg på uttalen [mø(:)jət] i dansk (ODS).

Adverbet *ikke* er særst interessant, for her har vi spor etter uttalen [intə] i Kristiania-dialekten i flere kilder. Conradine Dunker nevner en episode der en mann i Kristiania sier «Kan int' si» (Wiggen 2004: 22), hos Meltzer dominerer *inte* (Wiggen 1997: 243), men alternerer med *ikke*, og i Sinding-Larsens viser forekommer gjennomgående *inte/'nte*, til dels også *itte* og *ikke* (Wiggen 1996: 69). Larsen registrerer ikke denne formen, men påpeker at «særegen for KVlg. [Kristiania vulgærtale] synes derimot antagelsen av nægtelsen **ikke**, mens omegnen har **itte** og **inte**, måske en temmelig ny forandring, men vel gjennomført» (Larsen 1907: 21). Uttalen [ikə] er således gjennomført også i dialekten på starten av 1900-tallet.

Påfallende er det at [intə] samsvarer med dansk danna dagligtale. Ifølge Bredsdorff het det nemlig *intə* i den varieteten også, men ikke i høgtidstalen. Det er vanskelig å si hvilken språkvarietet som ovennevnte person fra Dunkers beretninger brukte, men det kan altså hende at formen kommer fra dansk danna dagligtale likeså godt som det kan hende at den kommer fra Kristiania-dialekten. Som tidligere nevnt i kapittel 4 hadde Dunker og hennes nærmeste god kjennskap til dansk talemål. Med sterkt minkende kontakt med dansker og det danske språket gjennom 1800-tallet hadde ikke [intə] noen grobunn lenger, og vi fikk isteden den reint skriftspråklige formen [ikə] i både Kristiania-dialekten og i den danna dagligtalen.

6.3.4 Preposisjoner, konjunksjoner og subjunksjoner

Preposisjonen *af* (DS) skrives *av* hos Kølle, noe som samsvarer med dansk høgtidstale [av]. Dette ser altså ut til å være dansk påvirkning, for i Kristiania-dialekten het det [a:] eller [ta:] (Larsen 1907: 119). I *Norske Intelligens-Sedler* fra 1796, nr. 46, finnes det et interessant innlegg angående dette: «En Normand, som elsker Oplysning, beder sig behageligst underrettet af visse studerede Folk: paa hvilken Grund de skrive „ av ” i Stedet for

Præpositionen „ af ”» (Desiderius 1796).

Det kan her virke som om denne mannen (som går under pseudonymet Desiderius) er konservativ og helst vil at det tradisjonelle skriftspråket skal være normen for «korrekt språk». Men overraskende nok fortsetter han: «og ligeledes: hvorfor de mangesteds bruge de 2de Bogstave „ ch ” i norske Navne, hvor Lyden dog kun er K?» (Desiderius 1796). Ut fra dette virker det også som om mannen er ortofonist! Dette kan være et tegn på at også uttalen [a(:)f] også eksisterte. Likevel måtte i så fall denne uttalen vike, og siden både Kølle og den danna dagligtalen hadde [a(:)v], kan vi regne med at det var den riktige uttalen på 1700- og 1800-tallet, i hvert fall blei den det.

Kølle skriver *åk* for konjunksjonen *og* (DS), i tillegg til at han skriver at det skal rime på *nok*: «I Poesien vil denne Skrive-Maade (efter Udtalen) ganske vist være heldigere; thi da passede vel sammen, f. Ex: er (ær) med nær, for med naar, nok med og, af med gav, o. s. v.» (Kølle 1796). Det vil si at uttalen må være [ok] med kort vokal. Indrebø peker på at «*åk* mun vera lese- og talemål frå den tid då dei skreiv ‘oc’» (Indrebø 1951: 377). Dette trur jeg han har rett i, for noe samtidig talemålsgrunnlag finner jeg ikke for denne varianten, verken i dansk eller i norsk. Moderne svensk uttale [ok] er også for øvrig en seinere skriftspråksrestitusjon.

Infinitivmerket *å* (MN) skriver Kølle som *at*, akkurat som i dansk høgtidstale og dansk skriftspråk. Bennett skriver også [at] som høgtidsuttale, mens [o] er danna dagligtale (Hanssen 2012: 109) parallelt til høg- og lavkøbenhavnsk. Kristiania-dialekten hadde [o]. Subjunksjonen *at* (MN og DS), heter også [at] i både norsk og dansk høgtidstale, men [atø] i Kristiania-dialekten.

6.3.5 Substantiv

Det er sjølsagt mye en kan si om substantiv, både vedrørende fonologi, morfologi, syntaks og semantikk. Jeg vil derimot ikke drøfte slike sider ved verken substantiv eller verb, men heller prøve å generalisere og sette opp et generelt bøyingsmønster for substantiv og verb som lett kan refereres til og jamføres med andre tradisjonelle bøyingsskjemaer. Jeg har brukt samme type tabell som i kapitlet om dansk danna talemål, både for å lette jamføringa, men også rett og slett fordi systemene er svært like. Et generelt bøyingsskjema for substantiv i høgtidstalen kan med Kølle som kilde konstrueres slik:

Tabell 6.5: Bøying av substantiv i norsk høgtidstale omkring 1800

	Entall		Flertall	
	Ubestemt	Bestemt	Ubestemt	Bestemt
Utrum	- (en Stjerne)	- ən (Stjernen)	- ər (Stjerner)	- ərnə (Stjernerne)
	- (en Færdām)	- ən (Færdåmmen)	- ə (Færdåmme)	- ənə (Færdåmmene)
Nøytrum	- (et Skrift)	- ət (Skriftet)	- ər (Skrifter)	- ərnə (Skrifterne)
	- (et Spræg)	- ət (Spræget)	- (Spræg)	- ənə (Sprægene)
	- (et Hus)	- ət (Huset)	- ə (Huse)	- ənə (Husene)

Dette systemet er identisk med systemet i dansk høgtidstale, men også med dansk skrift, omkring 1800 (se kapittel 5.3.5). Kølle følger sjølsagt systemet med utrum og nøytrum som i dansk og påpeker faktisk i latingrammatikken som han skreiv i 1785, at en viktig forskjell mellom dansk og norsk er at norsk (bortsett fra bergensk) kan markere genus ved bøyingssuffikser, mens dansk må markere det ved bruk av pronomen (han, hun, det): «Genus (Kjøn) er 3. kjendes i Dansk paa han, hun, det. i Norsk paa en, e, et. f: en Mand, e Kone, et Dyr. Manden, han er, Konen, hun er &c» (Kølle 1785: 3).

En interessant ting vi kan kommentere, er bøyingsformene av nøytrumsord som *hus* (MN). Flertallsformene *huse* og *husene* har ikke støt i dansk, og støt svarer til norsk tonem 2. Siden det het *huse* med to stavelser også i norsk høgtidstale, kan det forklare at *husene* også i moderne danna talemål kan få tonem 2, ikke tonem 1 som sedvanlig i for eksempel *smellene*, *slagene*, *skrittene* og *årene*, som alle hadde Ø-ending i dansk. Andre eksempler på ord som har fått tonem 2 er *fjellene*, *brevne*, *skibene* og *landene* (se Kloster-Jensen 2004 og 2009 for flere eksempler).

Bøyingsformen *-erne* er også litt interessant, for her har Kølle altså svært sannsynlig svekka vokal der han skriver <e>, altså identisk med Bredsdorff, som skriver *-ərnə* i slike eksempler. Hadde Kølle brukt vokalsystemet i Kristiania-dialekten, hadde uttalen mest sannsynlig blitt [æŋə].

6.3.6 Verb

Oversiktene over verb følger den samme notasjonen som i kapittel 5.3.6, men her med eksempler fra Kølle. Formene med stjerne (*) er konstruert ut fra ord av samme bøyingsklasse. Tilde (~) betyr uregelmessig bøyning. Den svake verbbøyinga følger dette mønsteret i høgtidstalen ifølge Kølle:

Tabell 6.6.1: *Bøying av svake verb i norsk høgtidstale omkring 1800*

Entall				Flertall
Infinitiv	Presens	Preteritum	Perfektum partisipp	Presens
At passe	- ər (passer)	- ədə (*passede)	- ət (passet)	- (*passe)
At have	~/ -ər (har/haver)	- de (havde)	- t (haft)	- (have)
At *indbilde	- ər (*indbilder)	- te (indbilte)	- t (*indbilt)	- (*indbilde)

Vi ser at også dette systemet tilsvare det danske skriftspråks- og talespråkssystemet. Til og med flertallsbøying av verb er med. Tilsvarende er også bøyningssystemet til sterke verb nokså identisk med dansk høgtidstale:

Tabell 6.6.2: *Bøying av sterke verb i norsk høgtidstale omkring 1800*

Entall				Flertall	
Infinitiv	Presens	Preteritum	Perfektum partisipp	Presens	Preteritum
At være	~ (ær)	~ (var)	- ət (været)	- ə *ærə	- ə (vare)
At blive	- ər (bliver)	~ (blev)	- ət blevet	- ə (blive)	- ə (*bleve)
At få	- er (fåer)	~ (fik)	- ət (fået)	- ə (*fåe)	- ə (*finge)

Helt identisk er likevel systemene ikke når det gjelder de sterke verba. Kølle viser blant annet ikke til den avvikende formen *fonən* i perfektum partisipp, slik som Bredsdorff gjorde. Vi ser også at verbet *få* i presens, *fåer*, har *-er* istedenfor *-r* som ending. Dette er ei rein skriftspråkspåvirkning som viser nok en gang at den norske høgtidstalen har mange flere skriftspråksrestitusjoner enn den danske.

6.4 Danske, svenske og norske trekk i den danna dagligtalen

Her vil jeg kort gjøre rede for noen uttaler i den danna dagligtalen som ikke kan forklares ut fra Kølles tekster. Først vil jeg vise til noen uttaler i danna dagligtale på 1900-tallet som best kan forklares med påvirkning fra dansk talemål. Deretter vil jeg belyse noen former i danna dagligtale som kan tenkes å komme fra svensk. Til slutt gjør jeg kort rede for noen tilsynelatende norske trekk i den danna dagligtalen på 1800-tallet.

6.4.1 Danske trekk

Substantivet *Morgen* (DS) uttales ifølge Bennett som [morgən] eller synkopert [morgn] i høgtidstalen. Dagligtalen hadde derimot [mon]²⁸ som hilsen. *I morges* het [i morgəs] i høgtidstalen og [i mårəs] i dagligtalen (Hanssen 2012: 103). Alnæs (1925) beskriver [mo:rən] og [i mårəs] som korrekt uttale.

Ifølge Kølle og bokstavrett uttale skulle det hett [morgən] med [g] og kort [o]. Det het det også i den danske høgtidstalen. Men i den danske danna dagligtalen omkring 1800 het det [mo:rən] (Skautrup 1953: 190). I Kristiania-dialekten het det ikke annet enn [mora] (Larsen 1907: 50), så [mo:rən] ser ut til å komme fra den danske danna dagligtalen. Likeledes må det være med hilsenen [mon], som nok kan ha vært det folk oppfatta når danske folk hilste på dem i Kristiania på 1800-tallet.

En annen uttale som kan tyde på dansk påvirkning, er uttalen [hu:də] av substantivet *Hoved* (DS, MN: *hode*). Den danske høgtidstalen hadde [ho:vəð], men i dagligtalen var [ho:ðə] det vanligste (ODS). I Kristiania-dialekten var uttalen [hæ:ə], så [hu:də] er nok påvirkning fra dansk uttale [ho:ðə] med leseuttale av <o> med norsk kvalitet [u:].

Substantivet *Bord* uttales [bu:r] og adjektivet *haard* (DS, MN: *hard*) uttales [ho:r] i norsk danna dagligtale (Hanssen 2012: 105). Kølle skriver *Bord* og *hård*, så uttalen i høgtidstalen var nok [bo:rd] og [hø:rd] med skriftspråksrestituert [d]. Sedvanlig dansk høgtidstale og danna dagligtale var [bo:r] og [hø:r] (ODS). Likedan er det med substantivet *Jord*, *Gaard*, *Ord* (DS) og andre ord med utlydende <rd>. Østlandsk har tradisjonelt tjukk *l* i disse tilfellene ([bu:ɾ], [ha:ɾ], [ju:ɾ], [go:ɾ]), så den danna dagligtalen har ikke basert uttalen sin på dialekten i dette tilfellet, i og med at den ikke har former med retrofleks. Uttalen [bu:r] og [ho:r] i den danna dagligtalen ser ut til å være dansk uttale med tilpassa norsk vokalkvalitet, slik som i tilfellet med [hu:də] ovafor.

²⁸ Merk at når Storm angir transkripsjon i Bennetts utgave, bruker han ikke retroflekstegn. Brekke (1881: 18) hevder derimot at den danna dagligtalen har retroflekser i slike forbindelser, og jeg har derfor valgt å modifisere Storms transkripsjon ved å legge til retroflekser i slike tilfeller.

Siden den danna dagligtalen ikke hadde tjukk *l*, må en uttale som [fɥ:l] uten tjukk *l* komme av dansk påvirkning. Kristiania-dialekten hadde [fɥ:ɾ] eller [fæɥəɾ] (Larsen 1907: 69). [fɥ:ɾ] kan ha vært en danskpåvirka uttale, men altså med tjukk *l*. I dansk høgtidstale het det riktignok [fu:yl], men i dansk danna dagligtale het det [fu:l] (ODS). En slik uttale tyder på at den danna dagligtalen i slike tilfeller fikk lateral approksimant istedenfor retrofleks flapp fra dansk danna dagligtale, i og med at det het [fu:gl] med [g] i høgtidstalen ifølge Kølle, akkurat som i dansk høgtidstale.

6.4.2 Svenske trekk

Merkverdig nok finnes det uttaler i den danna dagligtalen som faktisk passer best med svensk uttale. Om dette virkelig er lånt fra svensk, kommer jeg ikke til å drøfte her. Poenget mitt er å gjøre rede for noen uttaler i den norske danna dagligtalen som verken likner helt på norsk eller dansk, men som tilsvarer svensk uttale.

Uttalen av *barna* (MN) var vel helst [bona] i Kristiania og området rundt på 1800-tallet. Uttalen [ba:nə] kommer ikke direkte fra dansk, for der het det [bœ:rnənə] (ODS). Rotvokalen kan tenkes å være analogisk fra ubestemt form entall, for det het det [ba:rn] i dansk. Men a-endinga er likevel påfallende. Det er få ord som helst har a-ending i den danna dagligtalen, men *barna* er ett av dem, og *bena* et annet. Det het riktignok [bæina] i Kristiania-dialekten, men da med diftong. Høgtidstalen hadde nok [bœ:rnənə], for Kølle skriver *Børn*. Uttalene [ba:nə] og [be:na] ser ut til å være svenske former.

Uttalen av *Skov* (DS) kunne være [sku:g] i danna dagligtale, og det er den fortsatt i dag. Alnæs (1925) oppfører [sko:v] som en utdødd uttale. I Kristiania var [skæu] den vanlige uttalen (Larsen 1907: 66). Riktignok het det [sku:g] i norske dialekter litt lenger nord på Østlandet, men ikke i umiddelbar nærhet med Kristiania. Uttalen [sku:g] passer derfor best med svensk uttale, sjøl om en ikke kan utelukke norsk innflytelse fra andre dialekter.

6.4.3 Norske trekk

Vi har sett at det danna talemålet i Norge har flere danske elementer i seg, og vi har sett noen eksempler på elementer i den danna dagligtalen som kom fra Kristiania-dialekten. Jeg hevda i kapittel 4.6.3 at den danna dagligtalen var ganske dialektprega i starten. Her vil jeg altså kort gjøre rede for noen folkemålsvarianter som holdt stand i den danna dagligtalen helt inn til siste halvdel av 1800-tallet.

Mens kanskje den eneste retrofleksen i høgtidstalen var [ʂ], hadde den danna dagligtalen adskillig flittigere bruk av retrofleks der [t], [d], [l] og [n] forekom etter /r/. Dansk danna talemål hadde ikke retrofleks, så dette må være et utprega folkemålstrekk. Det

het altså [sna:t], [fotje:nə], [fæ:dj], [fodømə], [ga:ŋ], [jæ:ŋə], [o:i] (årlig) og [ska|a:gən] i den danna dagligtalen (Brekke 1881: 18–19).

Bennett nevner de apokoperte formene [ti:], [da:] og [ska:] ved sida av [ti:d], [da:g] og [skal] som mulige uttaler av *tid*, *dag* og *skal* (MN) i den danna dagligtalen (Hanssen 2012: 102–103). Tilsvarende kunne *dag* i bestemt form entall hete [da:n] og i ubestemt form flertall [da:r] (Vinje 1984: 215). Her gikk det altså an å veksle mellom den ene og den andre varianten. Det het derimot kun [gli:] og [be:] for *glide* og *bede* (DS) i den danna dagligtalen, mens det het utelukkende [gli:də] og [be:də] i høgtidstalen (Hanssen 2012: 102–103).

Vinje viser også til noen tilsynelatende dialektale former som i dag ikke er særlig akseptert i den danna dagligtalen, men som var fullt brukbare på 1800-tallet: [brølup], [humœ:r], [sirup] og [da:n] (MN: *dagen*) (Vinje 1984: 215). Brekke påpeker at uttalen [sirʊp], og for øvrig [hʌmər] (*hummer*), er affektet (Brekke 1881: 37). Tilsvarende het det bare [sukər] i danna dagligtale – uttalen [sʌkər] var det bare dialektbrukere som brukte for å virke danna (Hanssen 2012: 106).

Sjøl om de uttalene som jeg har nevnt ovafor, er sammenfallende med Kristiania-dialektens folkemålsformer, er det viktig å ikke uten videre avfeie dansk påvirkning. Kortformen [da:] fantes også på dansk (ODS), og tilsvarende kortformer av *dagen*, *skal* og *tid* kan ikke utelukkes fra dansk dagligtale i Kristiania. I tillegg er [brølup], [humœ:r], [sirup] og [sukər] helt sammenfallende med dansk danna uttale (jf. ODS). [humœ:r] blei nok også uttalt med dansk kvantitet i den danna dagligtalen, altså med lang [œ:]. Dette kan tyde på at disse uttalene som før har blitt sett på som dialektale uttaler som av merkelige grunner har fått hevd i den danna dagligtalen, kan ha hatt høy prestisje fordi de kom fra dansk, ikke fra Kristiania-dialekten. Det at de var sammenfallende med dialektens former, gjorde at de etter hvert utgikk som godtatte former i danna dagligtale. Alt i alt er det altså bare retrofleksene som nokså sikkert er norsk uttale.

7 Oppsummering og konklusjon

Problemstillinga for denne oppgava lød som følger: *Var norsk danna talemål påvirka av dansk danna talemål?* I dette kapitlet vil jeg oppsummere kort hvilke funn jeg har gjort i løpet av redegjørelsene og drøftingene i kapittel 4, 5 og 6 og dermed prøve å gi et svar på denne problemstillinga.

7.1 Sosial påvirkning

Forskningsspørsmål 1 var formulert slik: *Hvordan oppstod det danna talemålet i Norge, hvordan utvikla det seg, og hvilken rolle spilte kontakten med dansk danna talemål og skriftspråk i disse prosessene?* I kapittel 4 redegjorde jeg for de sosiale og historiske sidene ved det danske og det norske danna talemålet for å belyse dette forskningsspørsmålet. Vi så at det var store likheter mellom etableringa av det engelske og det danske danna talemålet, mens det norske skilte seg ut på flere områder.

7.1.1 Dansk danna talemål i København

Dansk danna talemål begynte som en sosiolekt blant ei gruppe av den sosiale eliten i hovedstaden København omkring 1500. Dette danna talemålet var en varietet som blei brukt i alle sammenhenger av dem som hadde det som morsmål.

Under etableringa av det standardiserte danske skriftspråket var det flere varieteter som fikk gjennomslag i skrift, men det var i størst grad den danna dagligtalen som fikk mest å si for utforminga av den skriftlige standarden. De eksoglossiske skriftspråksstandardene, spesielt latin, hindra en tidligere anerkjennelse av det danske skriftspråket. Når Latin omkring 1700 gradvis hadde mista sin posisjon som overordna skriftspråksideal, kunne den nasjonale skriftspråksstandarden bli godtatt som den mest korrekte normen.

Den skriftlige standarden og det danna talemålet i Danmark påvirka hverandre gjennom flere hundre år, noe som har ført til en strammere og strammere skriftspråksnorm. Det danna talemålet har også retta seg mer og mer etter skriftspråket, og da dansk skriftspråk fikk hevd som korrekt norm omkring 1700, resulterte det i en formell leseuttale, altså høgtidstalen.

Høgtidstalen var strengt domenebegrensa til foredrag, taler, prekener og opplesning, og den hadde trulig begrensa påvirkningskraft på dagligtalen, i hvert fall fram til 1850 da høgtidstalen og den danna dagligtalen konvergente mot hverandre og falt sammen i det danske standardtalemålet omkring 1900.

7.1.2 Norsk danna talemål i Kristiania

I Norge var det antakelig dansk som fungerte som danna talemål fram til omkring 1800, og denne varieteten kjente ikke nordmenn uten tilknytning til Danmark eller kultureliten noe særlig til. Dialekt blei antakelig brukt også av norskfødte embetsmenn i de fleste situasjoner. Prester har antakelig forsøkt seg på en leseuttale som lå nærme det danske skriftspråket og til dels dansk talemål, men med en del elementer fra norsk dialekt.

I motsetning til i Danmark oppstår den norske høgtidstalen før den norske danna dagligtalen i Kristiania. Ifølge kildene mine kan det se ut som om den norske høgtidstalen i størst grad baserer seg på den danske høgtidstalen, men med en del flere skriftspråksrestitusjoner og med noen norske folkemålstrekk. Den norske høgtidstalen er altså mer konservativ og enda mer skriftnær enn den danske høgtidstalen. Sjøl om vi antakelig hadde bestemte leseuttaler som prestene brukte allerede fra da vi fikk det danske skriftspråket på 1500-tallet, var det nok ingen særlig konsensus rundt denne normen før om lag 1700 da det danske skriftspråket begynte å få høyere status. Denne høgtidstalen førte til at vi fikk et element av diglossi i det norske språksamfunnet fram til slutten av 1800-tallet.

Samtidige kilder som Kristian Kølle og Jacob N. Wilse støtter oppunder antakelsen om at høgtidstalen i Norge i stor grad er basert på dansk skrift og tale, og at den på 1700-tallet er ganske ens i hele landet. I tillegg hevder Kølle at denne høgtidstalen lyder helt ens i Norge som i Danmark. At dette stemmer, så vi at er lite plausibelt, men det kan likevel tyde på at det er ganske stort samsvar mellom de to varietetene.

Den danna dagligtalen i Kristiania ser ut til å være utvikla i møtet mellom Kristiania-dialekten, høgtidstalen og det danske talemålet i Kristiania med det danske skriftspråket som rettesnor. I hvert fall kan dette virke plausibelt ut ifra de kildene vi har fra blant annet Conradine Dunker og Knud Knudsen, og ut ifra de språkstrukturelle undersøkelsene mine. Den danna dagligtalen befinner seg altså i krysninga mellom det nasjonale og det danna. Denne egenskapen er med på å gjøre det egna til å bli brukt i alle situasjoner, i motsetning til høgtidstalen. I hvor stor grad dansk talemål har påvirka den norske danna dagligtalen, må vi derimot studere språkstrukturen for å finne ut, og det har jeg gjort i kapittel 6.

7.1.3 Standardtalemål

Jeg har også drøfta standardtalemålbegrepet for å kunne vise at det kan være gunstig å operere med et skille mellom danna talemål og standardtalemål på et historisk grunnlag. Et talemål får standardstatus i kraft av å være et reelt normideal for flere enn dem som har dette talemålet som naturlig dagligtale.

Danmark fikk ikke et standardtalemål før høgtidstalen og den danna dagligtalen hadde konvertert, mens vi i Norge ikke fikk nevneverdig konvergens mellom høgtidstalen og den danna dagligtalen. Nasjonale verdier sto i motsetning til det danske skriftspråket, høgtidstalen og det danske talemålet, og det førte til at disse varietetene ikke fikk like høy status i Norge på 1800-tallet. Dette har ført til at vi får et standardtalemål i Norge ganske seint, og at standardideologien i Norge aldri har stått særlig sterkt.

Vi kan si at det fremste idealet for «korrekt» språk, er skriftspråket. Deretter kommer den skriftrette høgtidstalen. Den danna dagligtalen er idealet etter dette og er ikke så domenebegrensa som høgtidstalen. Det egentlige standardtalemålet kan sies å oppstå når den danna dagligtalen og høgtidstalen konvergerer til én varietet. Minst status har dialektene, sjøl om det jo var en slags dialekt, eller sosiolekt, som blei utgangspunktet for skriftnormen i både England og Danmark.

7.2 Språkstrukturell påvirkning

Forskningsspørsmål 2 var overveiende deskriptivt formulert og lød slik: *Hvordan var språkstrukturen i den danske og den norske høgtidstalen?* I kapittel 5 redegjorde jeg for språkstrukturen i den danske høgtidstalen, med noe sammenlikning med dansk danna dagligtale i København og København-dialekten. I kapittel 6 gjorde jeg det tilsvarende med det norske høgtidsspråket, men her diskuterte jeg i større grad sammenhengen mellom norsk og dansk, og mellom det norske høgtidsspråket, Kristiania-dialekten og den danna dagligtalen i Kristiania. Jeg kommer ikke til å redegjøre for elementer i språkstrukturene på nytt her, men heller oppsummere forskningsspørsmål 3, siden forskningsspørsmål 2 egentlig bare var et skritt på vegen mot dette.

Det siste, og viktigste, forskningsspørsmålet mitt var altså dette: *Hvilke språklige trekk i det danna talemålet i Kristiania omkring 1800 tok utgangspunkt i det danske skriftspråket, i det danske danna talemålet og i den norske dialekten i Kristiania?* Dette var hovedfokuset for kapittel 6, men bakgrunnen i kapittel 5 er nødvendig for å få et helhetlig bilde av dette. Jeg vil nå oppsummere noen av de viktigste funna jeg gjorde.

7.2.1 Trekk fra Kristiania-dialekten

I høgtidstalen var det kanskje naturlig nok lite å finne av trekk fra Kristiania-dialekten. Likevel fant vi ut at det kan hende at [ɕ] og [ç] fantes i høgtidstalen. Disse fonene kom nok ikke fra dansk, så her har vi et par trekk som kan være basert på Kristiania-dialekten. Likeså kan de palataliserte uttalene av *Give*, *Gøg* og *Gevær* som [ji:və], [jø:g] og [jevæ:r] være fra Kristiania-dialekten.

Vi har ingen sikre indikasjoner på om vi hadde frikative velarer og dentaler i den norske høgtidstalen. Derimot kan vi være sikre på at den danna dagligtalen ikke hadde det. Slik er det også med opposisjonen mellom plosiver ved stemthet. Vi kan ikke vite om høgtidstalen hadde det norske eller det danske systemet her, men den danna dagligtalen brukte i hvert fall det norske systemet.

Som vi så, var det flere uttaler i den danna dagligtalen som stemte med Kristiania-dialekten, men som også ofte stemte overens med dansk dagligtale. Vi kan derimot være nokså sikre på at retrofleksene i hvert fall er norske trekk i det norske danna talemålet. Høgtidstalen hadde altså [ʂ], og dagligtalen hadde i tillegg [d], [ŋ], [l] og [t].

Distribusjonen av ø-fonemene var i den danna dagligtalen nesten identisk som i dansk høgtidstale, men kanskje enda mer samsvarende med systemet i Kristiania-dialekten. Det er derfor vanskelig å avgjøre hvor dette systemet kom fra, men noe kan tyde på at det kom fra Kristiania-dialekten. Høgtidstalen kunne vi ikke si noe om på bakgrunn av de dataene vi hadde.

7.2.2 Trekk fra det danske skriftspråket

I både den danske og den norske høgtidstalen forekom det mange skriftspråksrestitusjoner. En skulle være tydelig og klar i de autoritative kontekstene som høgtidstalen blei brukt i, og det var om å gjøre å uttale så mange fonem-grafemsegmenter som mulig. Bredsdorff peker på dette i samtalen mellom dialektbrukeren (her tilhører) og han som bruker danna dagligtale (her talende):

jæj menør åså a de ær pasønø, å at vor man talør tel en hel fårsamlen, vorav manør ær lant fra ås, å når matøriøn [materiøn] sæl brejør ås tel et lantsåmørø fårødray, må man talø tyðøliørø, å la manøn en lyð hørø såm fårbigås, når man har sin telhørør ve sæj, å når de især ær en åm å gjörø å talø horti (Bredsdorff 1817: 15).

Den norske høgtidstalen var spesielt skriftspråksnær, for den hadde ikke umiddelbar nærhet med innovasjonene i København. Således var åpning av de fremre vokalene [i], [y] og [u] som i *skrift* → *skreft*, *stykke* → *støkke* og *slurk* → *slork* ikke en del av høgtidstalen. Derimot så vi at den norske danna dagligtalen hadde noen slike åpna uttaler, og at ikke alle av disse samsvarte med Kristiania-dialekten (for eksempel *blet* for *blitt*). Uttalen av <b> i postvokalisk stilling fulgte skriftbildet og den danske høgtidstalen.

I den danna dagligtalen finnes det flere forkortinger, og den har ikke samme krav til tydelig uttale av flest mulige fonem-grafemsegmenter som høgtidstalen. Likevel finnes det fortsatt i dag et krav om ekstra tydelighet også i denne varieteten. Dette bunner sjølsagt i at

også danna dagligtale ses på som en korrekt uttale av skriftbildet.

En del av de skriftnære uttalene har nok vært fra den danske høgtidstalen. Uttalen [ikə] av nektingsadverbet er for eksempel en rein skriftspråksuttale. Derimot kan uttalen [si:gə] likeså godt være fra den danske høgtidstalen (da kanskje med frikativ [ɣ]) som fra skriftspråket, og slike tilfeller er det vanskelig, hvis ikke umulig, å avgjøre opprinnelsen til. Poenget er at både den norske og den danske høgtidstalen lå svært tett opp til det danske skriftspråket.

7.2.3 Trekk fra dansk talemål

Det som kanskje har vært mest interessant, og som egentlig svarer best på problemstillinga mi, var drøftinga av hvorvidt det fantes danske talemålstrekk i det danna talemålet i Norge. Seip er kjent for i visse tilfeller å prøve litt for hardt å forklare språklige trekk som hjemlige elementer med norsk opphav, og jeg vil nødig være for påståelig på den andre sida og hevde at vi har mer dansk i det norske danna talemålet enn det kanskje er rimelig å anta. Likevel har jeg prøvd å vise med denne avhandlinga at det danna talemålet i Norge ikke nødvendigvis bare er «dansk skrift uttalt i norsk munn» og har således prøvd å nyansere disse tidligere antakelsene. Jeg har altså prøvd å belyse det danna talemålet i Norge fra ei dansk side.

Noen uttaler som stemte påfallende mye med det som ses på som «vulgære» norske folkemålsformer i dag, var for eksempel [brølup], [humæ:r] og [sirup]. Men vi så at disse uttalene var identiske med dansk uttale omkring 1800, og det er kanskje mer nærliggende å tru at det er derfor disse folkemålsformene har vært godtatt i den danna dagligtalen på 1800-tallet. Etter hvert forsvant disse formene fra den danna dagligtalen, og det skjedde antakelig fordi de også var en del av Kristiania-dialektens «vulgære» former, og fordi kontakten med dansk talemål avtok.

Et særlig fokus for å vise at det var danske talemålstrekk i det norske danna talemålet, var distribusjonen av fonene [ɛ(:)], [æ(:)] og [e(:)]. Her så vi at systemet i den danna dagligtalen, og særlig høgtidstalen, i størst grad samsvarte med dansk talemål. Vi så også at dette ikke er former som kan leses direkte fra skriftbildet i alle tilfeller, og at det derfor best kunne forklares med dansk talemålpåvirkning.

Tilsvarende var det også med de runda bakre vokalene. Sjøl om det ikke lot seg påvise at den norske høgtidstalen utelukkende tok utgangspunkt i dansk uttale, var det mange trekk, både i høgtidstalen og i den danna dagligtalen som viste oss at det måtte ha vært ei ganske betydelig påvirkning fra dansk talemål.

Under gjennomgangen av bøyning og uttale gruppert etter ordklasser kom jeg innom

mange ord der den norske og danske uttalen falt sammen, men i de fleste tilfeller tyda også skriftspråket på en slik uttale. I noen tilfeller var det derimot åpenbart at vi hadde med dansk talemålpåvirkning å gjøre. Kvantiteten i for eksempel [hun] og [mi:n], [di:n], [si:n] [e:n], [he:l] og [de:l] kommer antakelig fra dansk. Former i den norske danna dagligtalen som [mø:ə] (MN: *mye*), [mo:rən] (MN: *morgen*), [bu:r] (MN: *bord*), [hu:də] (MN: *hode*), [fæ:l] (MN: *fugl*) tyder sterkt på dansk talemålpåvirkning. Verken dansk eller norsk høgtidstale hadde slike former, for her var skriftspråksidealet for sterkt.

Vi så også at bøyingsformene i dansk og norsk høgtidstale stemte godt overens, men også at skriftspråksformene naturlig nok stemte godt med hvordan det blei uttalt i disse høgstatusvarietetene. Likevel så vi at ord som *husene*, *fjellene*, *brevene* og *skipene* i moderne norsk kan ha tonem 2, og at dette ser ut til å svare til at en i den norske høgtidstalen uttalte e-endinga i *Huse*, *Fjelle*, *Breve* og *Skibe* som i dansk.

7.3 Feilkilder

Underveis har jeg drøfta noen feilkilder, blant annet avstanden i tid mellom Larsen og Kølle og begrensningene ved å bruke forskjellige modeller og forenklinger. Det er også viktig å være klar over at det heller slettes ikke er sikkert at Kølles tekster er representative for den gjengse høgtidstalen i Kristiania, sjøl om Kølle sjøl er ganske sikker på dette.

Likevel har jeg nevnt at Rasmus Rask berømmer Kølles presise ortografi, og P.A. Munch hedrer Kølle som den fremste og mest konsekvente ortofonisten gjennom tidene. Mye kan tyde på at uttalen er nokså representativ, men en del kan også tyde på at mange likevel ikke kjente spesielt godt til denne uttalen. I debatten mellom Vangenstein og Kølle i *Norske Intelligensseddler* kommer dette klart fram. I Danmark var nok derimot høgtidstalen adskillig bedre anerkjent og i tillegg et klarere normideal.

Det er nærliggende å anta at høgtidstalen i Danmark har hatt mer å si for språkutviklinga der enn høgtidstalen i Norge har hatt å si for den norske danna dagligtalen. Den norske danna dagligtalen har heller flere elementer fra andre dagligtaler i seg, både danske og norske, sjøl om skriftspråket også her i visse tilfeller korrigerer disse elementene.

7.4 Konklusjon

Det viser seg altså tydeligere at vi har å gjøre med dansk påvirkning når vi ser på enkelte former i den norske og danske danna dagligtalen. Høgtidstalen var så skriftnær at det kan være vanskelig å spore talemålstrekk her, sjøl om vi også har sett eksempler på det. Dette har nok ført til den delvis feilaktige konklusjonen om at norsk danna talemål kun var basert på

dansk skrift og «uttalt med norsk munn».

Vi starta med å spørre: *Var norsk danna talemål påverka av dansk danna talemål?* Vi har sett flere tilfeller på at dette var tilfellet, både i høgtidstalen og i den danna dagligtalen i Norge. Under drøftinga mi av sosiale og historiske forhold ved danna talemål i Norge og Danmark så vi at ei påvirkning mellom dansk og norsk var ganske sannsynlig ut fra samfunnsforholda på den tida. Og dette bekrefta jeg deretter ved å vise til flere former i norsk danna talemål som vanskelig lar seg forklare uten å regne med påvirkning fra dansk talemål.

7.5 Videre forskning

Dette emnet har det vært skrevet forbløffende lite om, kanskje på grunn av nasjonale forestillinger og på grunn av at vi særlig tidligere ville distansere oss fra dansken, både språklig og kulturelt. Det jeg har prøvd, er derfor å gi et oversiktsbilde av danna talemål i Norge og Danmark for å legge til rette for at en kan fortsette med liknende studier av dette feltet.

Jeg har sjølsagt ikke gått uttømmende til verks, verken når det gjelder sociolingvistisk eller språkstrukturell analyse og drøfting. Ved bruk av mer detaljrike språkmodeller kan en helt sikkert finne andre og interessante strukturer, og ved mer omfattende bruk av sociolingvistiske teorier kan en avdekke språksosiale forhold på en mer utdypende måte. Jeg har derimot fokusert på å se en overordna sammenheng mellom språk og samfunn i et felt som har blitt lite studert, og jeg håper at dette vil bidra til å øke debatten rundt et tema som er svært viktig innafor språkvitenskapen, men som dessverre har blitt neglisjert i altfor stor grad.

Internasjonalt har standardspråk og standardspråksideologier fått mer og mer oppmerksomhet, og en går fra å forkynne det «korrekte» til å se på hva som egentlig er bakgrunnen for at noe oppfattes som «korrekt» og noe annet som «vulgært». En kan med fordel studere også den norske standardvarietetens historie, språkstruktur og sosiale betydning gjennom tidene, slik at en blir mer bevisst på hvordan forestillinga om *korrekthet* har utvikla seg og vært en del av stadig forhandlende kommunikasjonsprosesser.

Språkstrukturen i høgtidstalen og den danna dagligtalen kan også med fordel studeres mer i detalj. Enkelte trekk som er vanskelig å forklare eller si noe om ut ifra Kristian Kølles tekster, kan en kanskje få mer informasjon om hvis en studerer skriftlige kilder fra dansketida, ei tid som ofte har blitt forbigått innafor nordisk språkvitenskap. Jeg oppfordrer derfor til en videre debatt og drøfting rundt danna talemål og standardspråksideologier i Norden.

Litteraturliste

- Akselberg, G., Mæhlum, B., Røyneland, U. og Sandøy, H. 2003, *Språkmøte: Innføring i sosiolingvistikk*, Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Allen, W.S. 1965, *Vox Latina. A Guide to the Pronunciation of Classical Latin*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Alnæs, I. 1925. *Norsk uttaleordbok*, 2. utg., Aschehoug, Kristiania.
- Basbøll, H. 2005, *The Phonology of Danish*, Oxford University Press, Oxford.
- Bennett, T. 1874, *A Selection of Phrases for Tourists Travelling in Norway*, 3. utg., Christiania.
- Borgstrøm, C.H. 1973, *Innføring i sprogvidenskap*, 2. utg., Universitetsforlaget, Bergen.
- Braunmüller, K. 1998, *De nordiske språk*, Novus, Oslo.
- Bredsdorff, J.H. 1817, *Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning*, Gyldendal, København.
- Brekke, K. 1881, *Bidrag til dansk-norskens lydlære*, trykt hos W.C. Fabritius, Kristiania.
- Brink, L. og Lund, J. 1975, *Dansk rigsmål: lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på socioletterne i København*, bind 1 og 2, Gyldendal, København.
- Cheshire, J. Graddol, D. og Swann, J. 1994, *Describing Language: Second Edition*, 2. utg., Open University Press, Buckingham.
- Cramer, J. og Kirkegaard, P. 2004, *Dansk sproglære for nordmænd*, Gyldendal, Oslo.
- Den Danske Ordbog*, 2005, [online], Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, tilgjengelig fra <http://ordnet.dk/ddo> (søkefunksjon, uttale 1955–2012), <http://ordnet.dk/ddo/artiklernes-opbygning/udtale> (om uttale 1955–2012) [12. august 2012].
- Deumert, A., Leap, W.L., Mesthrie, R. og Swann, J. 2009, *Introducing Sociolinguistics*, 2. utg., Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Desiderius (pseudonym) 1796, «Angaaende Retskrivning», i *Norske Intelligens-Sedler No. 46: Onsdagen den 16. November 1796*, Kristiania.
- Dixon, R.M.W 2010, *Basic Linguistic Theory: Volume 1: Methodology*, Oxford University Press, Oxford.
- Endresen, R.T. 1988, *Fonetikk: Ei elementær innføring*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Endresen, R.T., Hovdhaugen, E. og Simonsen, H.G. 1988, *Språkvitenskap: En elementær innføring*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Faarlund, J.T., Lie, S. og Vannebo, K.I. 1997, *Norsk referansegrammatikk*,

Universitetsforlaget, Oslo.

Gerner, H.T. 1690, *Epitome philologiae Danicae, eller Et kort Begrib paa det beste oc zirligste danske Sprocks Lyst oc Artighed [...]*, trykt hos S.D. Eicherns Efterl., København.

Grønnum, N. 1998, *Fonetik og Fonologi: Almen og Dansk*, Akademisk forlag, København.

Hansen, Aa. 1962, *Den Lydlige Udvikling i Dansk: Fra ca. 1300 til Nutiden: I. Vokalismen*, CEC Gads Forlag, København.

Hanssen, E. 2012, «Turisten får språkråd – og lingvisten viser språknormer anno 1874», i Enger, H.O. *Grammatikk, bruk og norm; festskrift til Svein Lie på 70-årsdagen 15. april 2012*, Novus forlag, Oslo, s. 97–114.

Haugen, E. 1972, *First grammatical treatise: the earliest Germanic phonology: an edition, translation and commentary*, 2. utg., Longman, London.

Haugen, O.E. (red.) 2004, *Handbok i norrøn filologi*, Fagbokforlaget, Bergen.

Henderson, E.J.A. 1971, *The Indispensable Foundation: a Selection from the Writings of Henry Sweet*, Oxford University Press, London.

Henriksen, C. C. 1976, *Dansk rigssprog: en beskrivelse fra 1700-tallet: Gl. kgl. Saml. 789 fol.*, Akademisk forlag, København.

Ordbog over det danske Sprog, 2005, [online], Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, tilgjengelig fra: <http://ordnet.dk/ods> (søkefunksjon, uttale 1700–1950), <http://ordnet.dk/ods/forkortelser/udtale> (om gammel uttale 1700–1950).

Høst, J.K. 1796, i *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* nr. 29, Kjøbenhavn, s. 461–462.

Høysgaard, J.P [utgitt anonymt] 1743, «Anden Prøve af Dansk Orthographie [...]», utgitt i Høysgaard, J.P. 1747, *Accentuered og raisonnered Grammatica: som viser det danske Sprog i sin naturlige Skikkelse, saavel som dets Riime-Konst og Versregler [...]*, trykt hos Johann Christopher Groth, Kjøbenhavn.

Høysgaard, J.P [utgitt anonymt] 1747, *Accentuered og raisonnered Grammatica: som viser det danske Sprog i sin naturlige Skikkelse, saavel som dets Riime-Konst og Versregler [...]*, trykt hos Johann Christopher Groth, Kjøbenhavn.

Høysgaard, J.P [utgitt anonymt] 1769, *Første Anhang til den Accentuerede Grammatika, angaaende Indretningen i et orthographisk Ord-Register, hvoraf en Prøve følger bag efter*, trykt hos det Kongelige Waysenhusets Bogtrykkerie av Gerhard Giese Salikath, Kjøbenhavn.

Indrebø, G. 1951, *Norsk Målsoga*, A.S John Grieg Boktrykkeri, Bergen.

Jahr, E.H. 2006, *Clara Holst: kvinnelig pionér i academia i Norge*, Novus forlag, Oslo.

- Jespersen, O. 1966, *Modersmålets Fonetik*, Gyldendal, København.
- Knudsen, K. 1856, *Haandbog i Dansk-Norsk Sproglære*, trykt og utgitt av Jacob Christian Abelsted, Kristiania.
- Knudsen, K. 1862, *Er Norsk det samme som Dansk? Indbydelsesskrift til den offentlige Examen ved Kristiania kathedralskole 1862*, Det Steenske Bogtrykkeri, Kristiania.
- Knudsen, K. 1864, *Om norsk Uttale og Oplæsning*, [Kristiania].
- Knudsen, K. 1876, *Den landsgyldige norske uttale*, trykt hos A.W. Brøgger, Kristiania.
- Kloster-Jensen, M. 2004, *Bokmålets vippere (tonelagsspar)*, (10.05.2005), [online], tilgjengelig fra: <http://folk.uio.no/janengh/Kloster-Jensen/index.html> [2. oktober 2012].
- Kloster-Jensen, M. 2009, *Danismer i norsk ordbetoning. Litt målstrev*, (06.12.2011), [online], tilgjengelig fra: <http://folk.uio.no/janengh/Kloster-Jensen/Danismer.pdf> [2. oktober 2012].
- Kress, G. 2003, *Literacy in the new media age*, Routledge, London.
- Kulbrandstad, L.A. 2005, *Språkets mønstre: grammatiske begreper og metoder*, 3. utg., Universitetsforlaget, Oslo.
- Kølle, C. 1774, *Kort Underviisning for Begyndere i det Høy-Tydske Sprog*, trykt hos Johan Rudolph Thiele, Kiøbenhavn.
- Kølle, C. 1785, *Compendium grammaticae latinae, eller Kort udtog af den latinske Sprog-Lære*, trykt hos Jens Ørbek Berg, Christiania.
- Kølle, C. 1792, *Kort Beskrivelse over Snarøen, en liten Gaard ved Christiania*, [Christiania].
- Kølle, K. 1794, *Ær dæt Fårnuftigt at have Religion? æk Vilken av så mange ær dæn Fårnuftigste?*, trykt hos Jens Ørbek Berg, Christiania.
- Kølle, K. 1796, «Indsænt tjænstl: Jænsvar fra K. på Sn. Til Sandhedens Ven», i *Norske Intelligens-Sedler No. 37: Onsdagen den 14. September 1796*, Kristiania.
- Kølle, C. 1797, «Svar på Recensionen i de kjøbenhavnske lærde Efterretninger 1796, No. 29, S. 461, angaaende Skriftet: Ær dæt Fårnuftigt at have Religion? etc.», i *Norske Intelligens-Sedler No. 31 1797*, Kristiania.
- Kølle, K. 1805, *Ms.4° 983* [Kristian Kølles sjølbibliografi], tilgjengelig på Nasjonalbibliotekets spesiallesesal i Oslo.
- Langacker, R.W. 1973, *Language and its Structure: Some Fundamental Linguistic Concepts*, 2. utg., Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- Larsen, A.B. 1907, *Kristiania bymål*, Cammermeyer, Kristiania.
- Levin, I. 1844, «Dansk Lydlære og Dansk Kjønslyære: To Monographier», i *Haandbog i det*

- danske Sprogs Grammatik, nærmest bestemt til Selvstudium*, Samfundet til den danske Literaturs Fremme, København.
- Lodge, R.A 1993, *French: From Dialect to Standard*, Routledge, London.
- Lodge, R.A 2004, *A Sociolinguistic History of Parisian French*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Matthews, P.H 2001, *A Short History of Structural Linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mugglestone, L. 2007, *Talking Proper: The Rise and Fall of the English Accent as a Social Symbol*, 2. utg., Oxford University Press.
- Munch, P.A. 1875, *Samlede Afhandlinger*, Albert Cammermeyer, Christiania.
- Mæhlum, B. 2007, *Konfrontasjoner: når språk møtes*, Novus forlag, Oslo.
- Mæhlum, B. 2009, «Standardtalemål? Naturligvis! En argumentasjon for eksistensen av et norsk standardtalemål», i *Norsk Lingvistisk Tidskrift*, hefte 1, 27. årgang.
- Nathan, G.S. 2006, «Is the Phoneme Usage-Based? – Some Issues», i *International Journal of English Studies* vol. 6 (2), s. 173–194.
- Nerbøvik, J. 1999, *Norsk historie 1860–1914: eit bondesamfunn i oppbrot*, 2. utg., Samlaget, Oslo.
- Odden, D. 2005, *Introducing Phonology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pedersen, I. L. 1997, «Sprogarter og sprogforandring i 1800-tallet», i Kunøe, M. og Widell, P. (red.), 6. *Møde om Udforskningen av Dansk Sprog til minde om Peter Skautrup 1896-1996*, Århus universitet, Århus, s. 237–245.
- Pedersen, I.L. 2003, «Traditional dialects of Danish and the de-dialectalization 1900–2000», i *International Journal of the Sociology of Language* nr. 159, s. 9–28.
- Rask, R. 1826, *Forsøg til en videnskabelig dansk retskrivningslære med hensyn til stamsproget og nabosproget*, trykt hos Det Poppeske Bogtrykkeri, København.
- Rian, Ø. 2003, *Embetsstanden i dansketida*, Det Norske Samlaget, Oslo.
- Robinson, A. 2007, *The Story of Writing: Alphabets, Hieroglyphs & Pictograms*, Thames & Hudson, London.
- Røyneland, U. 2009, «Vertical Convergence of Linguistic Varieties in a Language Space», i Auer, P. og Schmidt, J.E. (red.), *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation, HSK [offprint]*, De Gruyter Mouton, Berlin, s. 259–274.
- Seip, D.A. 1913, «Nogen norvagismer i norsk-dansken i det 18de hundreaar», i Olsen, M. (red.), *Maal og Minne*, Bymaals-lagets forlag, Kristiania, s. 125–130.
- Seip, D.A. 1916, «Om skriftsprog og norsk uttale før 1800», i Olsen, M. (red.), *Maal og*

- Minne, Bymaals-lagets forlag, Kristiania, s. 129–146.
- Seip, D.A. 1938, «Kølle, Christian», i Brøgger, A. W. og Jansen, E. *Norsk biografisk leksikon: Bind VI: Kristensen-Løwenhielm*, Aschehoug, Oslo, s. 112–114.
- Seip, D.A. 1959, «Grunnlaget for det norske riksmål», i Hanssen, E. (red.), *Om norsk språkhistorie*, Universitetsforlaget, Oslo, s. 144–168.
- Schmandt-Besserat, D. 1996, *How Writing Came About*, University of Texas Press, Austin.
- Silverman, D. 2006, *A Critical Introduction to Phonology: Of Sound, Mind, and Body*, Continuum, London.
- Skautrup, P. 1944, *Det danske Sprogs Historie: Første Bind: Fra Guldhornene til Jyske Lov*, Gyldendal, København.
- Skautrup, P. 1947, *Det danske Sprogs Historie: Andet Bind: Fra Unionsbrevet til Danske Lov*, Gyldendal, København.
- Skautrup, P. 1953, *Det danske Sprogs Historie: Tredie Bind: Fra Holbergs Komedier til H.C. Andersens Eventyr*, Gyldendal, København.
- Skautrup, P. 1968, *Det danske Sprogs Historie: Fjerde Bind: Fra J.P. Jacobsen til Johs. V. Jensen*, Gyldendal, København.
- Spurkland, T. 1991, *En fonografematisk analyse av runematerialet fra Bryggen i Bergen*, doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Torp, A. 1986, «‘The Decline and Rise of the ninth Vowel’ og Noen betraktninger om r-lydens vesen, vanskjebne og uvesen i enkelte former av sørlig skandinavisk», i *Norskrift. Arbeidsskrift for nordisk språk og litteratur*, nr. 51, Universitetet i Oslo, Oslo, s. 1–54.
- Torp, A. 2005, «The Nordic languages in the 19th century I: Phonology and orthography», i Bandle, O., Braunmüller, K., Jahr, E.H., Karker, A., Naumann, H.P., Teleman, U. *The Nordic Languages. An international Handbook of the History of the North Germanic Languages. Volume 2*, Walter de Gruyter, Berlin, s. 1425–1437.
- Torp, A. og Vikør, L.S. 2003, *Hovuddrag i norsk språkhistorie*, Gyldendal akademisk forlag, Oslo.
- Ullmann, V. 1903, *Fra Tyveaarene og lidt mer*, Det norske Aktieforslag, Kristiania.
- Vangensteen, J.J. 1796a, «Indsendt», i *Norske Intelligens-Sedler No. 35: Onsdagen den 31. Augusti*, Christiania.
- Vangensteen, J.J. 1796b, «Duplik til Herr Kölle», i *Norske Intelligens-Sedler No. 39: Mandagen den 26. September*, Christiania.
- Vinje, F.E. 1978, *Et språk i utvikling: Noen hovedlinjer i norsk språkhistorie fra*

- reformasjonen til våre dager*, Aschehoug, Oslo.
- Vinje, F.E. 1984 «'Damer sier kjød' Dannet dagligtale den gang og nå», i Fossestøl, B., Vannebo, K. I., Venås, K. og Vinje, F.E., *Festskrift til Einar Lundeby 3. oktober 1984*, Novus, Oslo, s. 211–236.
- Wiggen, G. 1983, *En oslomålsbiografi*, i Holm-Olsen, L. og Lundeby, E. (red.), *Maal og Minne 75*, Bymålslaget, Oslo, s. 82–93.
- Wiggen, G. (red.) 2004, *Språkkulturen i Christianias beaumonde: opplysninger om språk og språkbruk ca. 1790–1830 i Conradine Dunkers brev til Christopher Hansteen*, Tapir Akademisk Forlag, Trondheim.
- Wiggen, G. 2006, «Folkemålet i Olaves Pedersens Viser (1860–1872): Christiania bymål?», i *Norsk lingvistisk tidsskrift*, hefte 1, 24. årgang, s. 27–79.
- Wiggen, G. 2007, «Reflekser av Christiania bymål i Harald meltzers 'Politinotitser' og 'Smaa Næringskilder i og omkring Christiania'», i Akselberg, G. og Myking, J. (red.), *Å sjå samfunnet gjennom språket. Heidersskrift til Helge Sandøy på 60-årsdagen 14.06.2007*, Novus, Oslo, s. 237–245.
- Wilse, J.N. 1779, *Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn i Aggershuus-Stift udi Norge [...]*, trykt av C.S. Schwach, Christiania.
- Wilse, J.N. 1790, *Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande: med Hensigt til Folkenes og Landenes Kundskab [...]*: Første deel, bd. 1 av 5, C. Poulsens Forlag, København.

Vedlegg

Vedlegg 1: Kart over Kristiania 1790 (fra Wilse 1790)

Vedlegg 2: Utdrag fra Kristian Kølles sjølbibliografi (Kølle 1805)

Vedlegg 3: Debattinnlegg mellom Kristian Kølle og J.J. Vangenstein

A. Kritikk fra Vangenstein (Vangenstein 1796a)

B. Svar fra Kølle (Kølle 1796)

C. Svar fra Vangenstein (Vangenstein 1796b)

Vedlegg 4: Debattinnlegg mellom Kristian Kølle og J.K. Høst

A. Kritikk av J.K. Høst (Høst 1796)

B. Svar fra Kølle (Kølle 1797)

Vedlegg 5: Bredsdorffs eventyr på dansk høgtidstale (Bredsdorff 1817)

Vedlegg 6: Bredsdorffs utdrag av samtale med dansk danna dagligtale og københavnsk dialekt (Bredsdorff 1817)

Kommentarer til vedlegga:

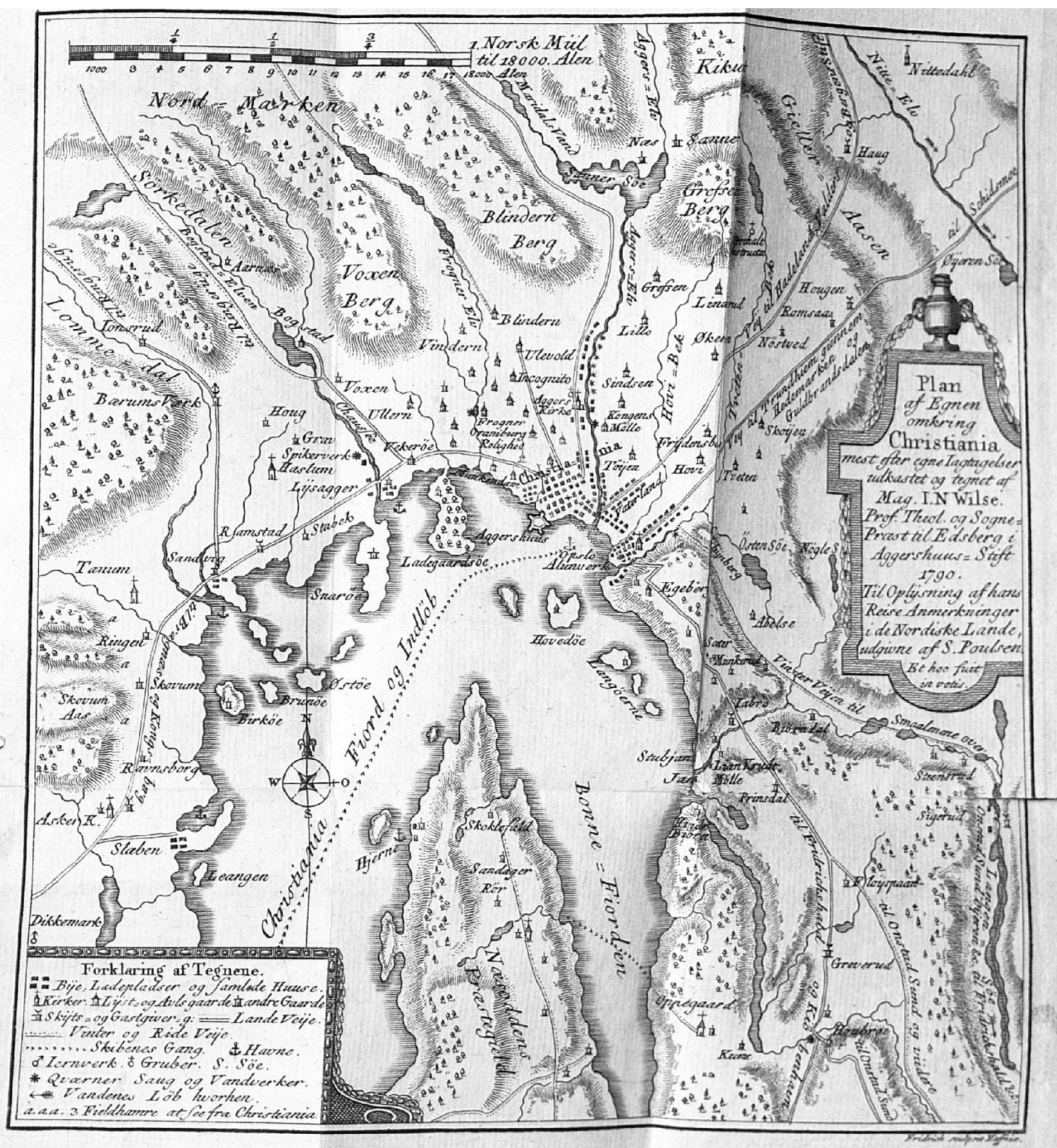
Vedlegg 1 er ment å vise Kristiania og Snarøya på Kølles tid og gir en indikasjon på størrelsen til Kristiania på denne tida.

Vedlegg 2 viser et utdrag av Kristian Kølles håndskrevne sjølbibliografi og er lagt ved som ei språkprøve. En kan av dette utdraget se at Kølle holder ved sin egne ortografi hele livet.

Vedlegg 3 er språkprøver på Kølles ortografi, men gir også informasjon om debatten som pågikk rundt rettskrivinga hans. Jeg har prøvd å holde meg til den opprinnelige typografien så langt det lot seg gjøre, men har tilpassa den noe for å lette lesinga. Kølle, og Høst i vedlegg 4, bruker opprinnelig gotisk fraktur, mens Vangenstein bruker latinske bokstaver. Sedvanlig er latinske sitater skrevet med latinske bokstaver, så jeg har valgt å kursivere dem for å skille dem ut. Vedlegg 4 er skrevet med dansk normalortografi og viser debatten fra dansk side. Feil er korrigert i klammer.

En annen grunn til at jeg har valgt å legge ved alle disse tekstene, er at originalene er ganske utilgjengelige, i til dels dårlig kvalitet og ikke digitaliserte eller søkbare.

Vedlegg 1: Kart over Kristiania 1790

Vedlegg 3: Debattinnlegg mellom Kristian Kølle og J.J. Vangenstein

A. Kritikk fra Vangenstein

Indsendt

Herr K. paa Sn. vedbliver sin udmerkede Skrivemaade efter Udtalen og søger den indført hos Flere, hvilket dog hidtil ikke ret vil fort. Imidlertid kunde vel nogle Enkelte forledes og overalt fortjener den brave Mand et Svar. Her er da eet ganske kort fra den samme Talestol, hvorfra Hr. K. allerede i nogle Aar paa sit underlige Maal har tiltalt det studsende Publikum:

De vil efter Scaliger p: „ at man skal skrive som man taler “. Vel nok, – naar den hele Nation overalt talte eens; men nu har hver Provinds, hver Bye, og nesten hvert Sogn sin forskjellige særegne Mundart, og i denne skulde der skrives og trykkes!! – hvilken babelsk Forvirring! Nej Gud bevar os! – om en Lespende eller Stammende skulde skrive som han taler; – hvilken Latterlighed! Jydsk f. Ex. vilde see smukt ud; Oplændingen vilde faae ondt ved at forstaae Vesterlænderen o. s. v. Nu forstaaer man dog hinanden let i rigtig Skrift fra Flensborg til Vardöe. Og hvor blev da al vor surt dannede Skriverigtighed af? Den Bygning er skröbelig, som ikke har nogen fast Grundvold. Vel er Talen ældre end Skrivningen; – Men fordi vi vare Börn, skal vi derfor stedse blive det?

Kjære Hr. K. har De betænkt dette og mere förende De gjorde Deres Forslag? – Maaske var det bedre: om vi taledes som vi skrive?

Fra en Frihedens og Sandhedens Ven –

advorfum omnia paratus

B. Svar fra Kølle

Indsænt tjenstl: Jænsvar fra K. paa Sn. til Sandhedens Ven. a. o. p. se No. 35.

Fårtryd æy min Hr., at jæy bliver ved min udmærkede Skrive-Måde: dæn fårekammer adsjillige sælsøm, æfter min egen Spødøm, dog dærav følger æy, at dæn ær urigtig: *Non enim qvod admirabile est, vel cum comuni hominum opinione non convenit, ideo falsum*. Cic: Jæy tilstår at dærsøm jæy dærvæd skulde jive virkelig Årsage til Deres æmmældte babelske Spræg-Fårvirring æk urimelige Sammenblanding i Skriven av de utallige Mund-Arter, var dæn både urimelig æk høyst skadelig; mæn sådan Besjyldning falder snart bort; sjønt De ær så vis i Deres Sats, at De bruger adsjillige Udrøb! it: Gud bevar os! it: hvilken Latterlig! Kjære Hr. Sandhedens Væn, sig mig, når fant De i min Udtale (jæy har hålt mange æffentlige Taler) æl: i mine Skrifter dæn urimelige Misk-Mask av Jydsk, Åplandsk, Væsterlandsk æø? æl: vorfra har De fået dæt Indsfald? I min Avhandling æm Skrive-Rigtigheden æfter Udtalen ær dæn I Regel: I Almindelighed bør man skrive Ordene med de Bogstaver, som [søm] nærmest passer

til dæn Måde at tale på, såm er brugeligst, æk forståes af [av] alle Danske æk Norske i Almindelighed. De almindelige Ord, som [såm] man da skal betjene sig af [av], ær de, såm får det [dæt] meste høres på Prædikkestolen, eller i andre æffentlige [æffentlige] Taler, æller af [av] færnemme æk studerede Følk, når de taler mæd Beskjedentlighed [Besjedentlighed]. Æk dætte ær Hoved-Regelen, hvoraf [vorav] de øvrige hænger. M: 1) Hvor mange færskjellige Dialekter der [dær] end er [ær] i et Sprog, så ær der [dær] dog en almindelig Måde at tale på; såm forståes af [av] alle i det [dæt] samme Land, hvilken [vilken] mæ antages får dæn rigtigste i Talen æk Skriven: f. Ex. [Æx.] Præsterne til Fjelds i Norge, de i Jylland æk de i Kjøbenhavn, bruge de samme Ord at prædikke mæd, æk forståes ligevel på de Stæder, i ihvor [ivor] færskjellig [færskjellige] end deres Dialekter er [ær]. Derfor 2) Enhver [envær] såm taler æffentlig, bør da færnemmelig bruge de almindelige rigtige Ord, æk ey [æy] i sine offentlige [æffentlige] Taler indføre sådanne Ord, som allene henhører til en vis Dialekt. Hær vises jo åbenbare dæt Modsatte.²⁹

At besvare: Æm jæy har betænkt dette [dætte] etc. må jæy hænvisе Mhr. til æmmældte Avhandling, dæn fåes i Bogtrykkeriet får 2 ss – til mit Svar på dæn Kjøbenhavnske Kritik – til Færtalen i min Avhandling æm dæn færnuftige Religion. De ær slæt ingen Mæster-Stykker, dog væl ikke ugrundet Narre-Fjas! Dær fattes mig såre meget i en passe Betænksæmhed, dog ved jæy dæn nyttige Regel: *Βουλευου δέ προῦ ἐργου, ὅπως μη μωρα πεληται*. Får at være plat imod, siger De: Maaske var det bædre: om vi talede, som vi skrive? Bevis Deres Udsagn i Jærningen; så har jæy søgt at jøre, Skulde man i Udtalen rigtig følge Bogstavernes væsentlige Lyd, æk udsige f. Æx, h i hvad, æ i Græve, k i e i Skieg, u u i Huus æ. s. v. dæt vilde blive en synderlig Vællyst får være Øren. Væl vilde de spøgende Harselister kæmme fræm mæd deres: *Rifum teneatis amici?* mæn derimod envær nidkjær Årtograf (av dæt Slags) vilde jænjlæde dæt Spætteri mæd deres Laurbær: *Eris mihi magnus Apollo*. De lader æs tilsidst vide, at De ær *advorsum omnia paratus* (bered imod Alt). Jæy kan mæd Sandhed tilstå Dem: at jæy ær altid ubered til Ord-Krig. Vo såm har meget Lyst til Trætte, bør æk være meget bered; ti han må ligefræm færestille sig: at jiver han en Uvedkæmmende et Par Ørefigen, vil dæn anden muligens jive samme Traktemænt: *Ingenum homo inkuriam nec infent, nec patitur*. I dæt mindste drister jæy mig ikke i Kamp mod Dæm! Vad! vil Spurre gå i Dans mæd Traner? Dværge i Strid mæd Kjæmper? Næy, Næy! Jæy har dog lært Ord-Spræget: Cede majori v: potiori. Jæy kan dærimod uden Skam tilstå Dæm, at jæy snyder Dæm æk envær dæn dybeste

²⁹ Alle feilene her kan komme av at han siterer seg sjøl fra «Kort avhandling om den Danske Skrивerigtighed til nøyere Overveiyelse» (Kølle 1794: 129 – 144). Der modifiserer han rettskrivinga si gradvis etter hver regel.

Ære-Frykt, såm mæd fuld Viehed æy allene kan kalde sig, o dæt Store! Sandhedens (når dæt tillige kan bede: æk Førsigtigheds) Væn; mæn æk æffentlig, uden Skryderi, æm sig sælv kan bevidne: at han ær *adversum omnia paratus*; vortil jæy færhæn i min Enfældighed troede at dær utfordredes en mere ænd menneskelig Klogskab og Arrågenhed.

Snar-Øen

Kølle.

C. Svar fra Vangenstein

Duplik til Herr Kølle

Forlad mig, jeg er heller ingen Elsker af nogen Slags Krig, men vel af videnskabelig Undersøgelse. Det var ingen lunde Hensigten med hin Indrykkelse, at gjøre en fortjent Medborger latterlig eller paaføre ham nogen Injurie, men kun at bestride hans, vistnok velmeente, men – sit *venia verbo!* – ilde overlagte Projekt, som og ventelig faaer andre lige *) Projekters Skjebne: „det kommer ikke i Stand“. De havde altsaa ikke havt nødig, at ivre Dem saa stærkt, samt opholde Dem saa meget ved Indsenderens Simple Underskrift, som han troer, ethvert redeligt Menneske kan gjøre til sin. Jeg har aldrig hørt Deres Taler, ligesaa lidet beskyldt Dem for, deri at indblande „nogen urimelig Miskmask af Jydsk, Oplandsk“ p. Deres Svar paa den kjøbenhavnske Kritik har jeg ikke seet. Jeg troer, tildeels med Dem, – at vi kan gjerne undvære C, Q, W, Z af vort Sprog, og at vi, i Stedet for I, bør bruge Jod for og efter en Vokal i samme Stavelse, saasom: „Skjeg, (ikke „Skieg“) jevn Vej, Hjort, forskjellig o. s. v.“ Jeg holder ydermere for, at man ikkun bør bruge latinske Bogstaver, som jeg uden al Tvivl troer, ere rundere, jevnere, smukkere, læseligere, lettere at gjøre, og med et Ord: naturligere end vor nu havende Munkeskrift. Taal for Resten, at man med Beskjendtlighed gjør Dem, som Videnskabsmand, opmærksom paa nogle Varianter der allerede have indsneget sig i Deres ny Skriveart: I Afhandlingen „om Skriverigtigheden“ skriver De: „Greve“; i Intelligentsbladet „Græve“. I Religionsafhandlingen: „Fortale“; i Intell: „Færtalen“ I Beskrivelsen over Snarøen: „Christiania“ – og bag efter: „Kristianiæ-Fjorden“. Ej at tale om, at De skriver „værøm“ og „vortil“.

De taler om Vellyst for vore Oren; men kan „en alt fær skrælende Kjirke-Musik æk Sang av Ære-Værket“ nogensinde blive behageligt for vore Ojen og Oren? vale!

V – b – g, d. 20 Septbr. 1796.

J. J. V.

*) Her menes aldeles ikke de om et Universitet i Norge, og om Morkfossens Udvidelse.

Vedlegg 4: Debattinnlegg mellom Kristian Kølle og J.K. Høst

A. Kritikk av J.K. Høst

Ær dæt fårnufigt at have Religion? Æller vilken af så mange ær dæn fårnuftigste³⁰?

Christiania, 1794. Trykt hos Jens Ørbek Berg. XI. og 144 S. i 8vo.

Læseren studser maaskee ved denne Titel; uvis om, hvad Sprog Bogen er skreven i; – jo! det skal saamænd være reent Dansk, eller, om man hellere vil, Norsk-Dansk, og Forf. kalder sig under Fortalen (maaskee af Frygt for Misforstand, ikke Faartalen) Kristian Kølle. Det er det gamle Indfald, at bruge Udtalen til Rettesnor for Skrifsproget, som denne Forf. vil have realiseret, og hvortil han her selv gjør en Begyndelse; dog nej ikke her en Begyndelse; thi han har tilforn i sin tydske Grammatika leveret en kort Avhandling om den Danske Skriverigtighed til nøyere Overvejelse, som her ogsaa er hængt bagved (fra S. 129), som og anbragt den samme Skoliographie i en Beskrivelse over Snarøen ved Christiania, hvor Hr. Forf. opholder sig. Han er imidlertid saa redelig, strax at tilstaae, at „dænne Skrive-Måde æy ændnu har fundet så stort Bifald;“ og Recens. vil ikke smigre ham med den falske Trøst, at den formodentlig nogensinde skulde vinde dette Bifald; thi ikke allene maatte der da være ligesaa mange Orthographier, som Dialekter, men ligesaa saa mange som Menneskeklasser, og Kredse, ja, noget nær som der ere Individuer i enhver Nation; dog denne Grille er allerede saa tidt og saa kraftigen viist i sin Urimelighed, at Anm. ikke vil gjentage disse Beviser, men nøjes med at fraraade Hr. Forf. ved slig Særhed, at berøve sig de, mueligens faa Læsere, hans Værk ellers maaske kunde have faaet; thi som det nu er, maatte dens Læsning koste ikke langt fra ligesaa megen Tids, som at lære Græsk eller Hebraisk, for at kunne læse et med saadanne Bogstaver skrevet dansk Product. For dem som ønske at vide endnu lidet mere om Forf., tilføjes her af Fortalen, at Forf. for nogle og 20 Aar siden ej længer fandt det raadeligt, som Ansøger at ligge i Kjøbenhavn; han blev derfor Landbruger, hvis Forretning det er, mere at grave i Jorden end i Bøger, hvorfor han beder undskyldt den her savnede Klygt og Lærdom.

J.K.H.

³⁰ Denne refererte tittelen samsvarer ikke helt med verkets egentlige tittel. Se litteraturlista.

B. Svar fra Kølle

Svar paa Recensionen i de kjøbenhavnske lærde Efterretninger 1796, No. 29, S. 461, angaaende Skriftet: *Ær dæt Fårnuftigt at have Religion?* Etc.

Lit. 2. v. 15: Lad ingen foragte dig.

I Foraaret fik jeg en Pakke Kjøb. 1. Eft. Jeg stødte da paa denne efter fulde 2 Aar indkomne Recension [recension = kritikk]. Hr. Recensenten J. K. H. finder intet at udsætte paa Skriftet selv; men med Orthographien synes han meget misfornøyet; hvilket jeg kunde spaae mig af en forhen udkommen Rec., da det synes at have sig med en vis nedstigende Recensent-Linie, som med den hellige Dalailama, hviis Sjæl, naar han afgaaer, farer i hans Eftermands Legeme. En billig Kritike bør enhver taale; men den Haanlighed hvormed Rec. synes at stikle paa Forfatteren, vil denne just ikke uomtalt fordøye, f. Ex: Læseren studser – Norsk – Dansk. Fortale etc., it: igjentager Forf. Ord: landbruger – grave i Jorden – den her savnede Klygt og Lærdom. Læseren studser: smuk Undskyldning af Rec., som veed, at de tydske Å, å, og hans svenske Å, å ere ey indførte af Forf. – Om det danske Æ, æ seer noget bredt du, er ey heller Forf., men Bogstavernes og den deraf kommende taabelig Fantasies Skyld. Norsk – Dansk! Hvad for et Sprog i vore Dage? Mon beskedentlige Norske bruge et urigtigere Sprog end Danske? Ney, ney. Jeg ikke heller. Er saadant andet end Ordspil, Consequens Magerie, og Rec.s nydelige Skoliographie (tortuosa descriptio)? I Skriftet [*Ær dæt fårnuftigt at have Religion?*] findes ikke norske Dialect-Ord. At en høylærd Rec. maae kunne skrive renere Dansk, ja Dansk-Dansk, bør jeg vel vide, f. Ex. realicere, Skoliographie, Individuer, Product etc. At proppe et Skrift fuld med saadanne unødvendige fremmede Ord, er Mynster for dansk orthographisk Stiil. Jeg enfoldige Landbruger havde troet det forstaaeligt for læg Folk efter mit Norsk-Dansk: Stifter, Sogne etc. Mennesker; men hvor slet vilde det ey have viset sig imod Hr. Rec.s Menneskeklasser, Kredse, Individuer? Fortale (Faartale). Om det Ord var Feylskriven eller Feyltryk, hvad da! Hvorledes passer her Rec. uundværlige Skoliographie (sluttelig Scholiographie) på dette Sted? De Gr. Rec. skulde ey spille Tiden og Rummet med at udbasunere saa smaa ligegyldige Ting; thi det kan dog ey borttage den menneskelige Feyltagelighed: opirrer Gemytterne: hindrer usigelig Literaturen; mangel lærd Mand vil heller tie end blive saa igjennemdrøftet. Dog findes nogle Rec., som forkaste den kaade og krillende Dadlelyst, sigen den nødvendige Sandhed, paa en oplysende, opmuntrende, lærerig og beskedentlig Maade; Ære og Tak være dem! Landbruger – grave i Jorden – den her savnede Klygt og Lærdom. Om vi Landbrugere, der maae savne saa mange Hjelpe-Midler til Lærdom, ikke kan blive saa høylærde; om vi ofte for vores daglige Brød, fordi det er bleven

vores Kald, fordi vi ey vil bedrage, snyltre, bankerotere etc. fordi vi vil bidrage til Statens offentlige Udgifter etc. noget alvorligere sysle os med landlige Arbeyder, uaar andre i stor Magelighed ligesom svømme imellem store Bogsamlinger, lærde Skrifter, Lerica, flygtige Hoveder etc. er os Ære, ey Vanære, naar vi derhos redelig bruge den mindre Leylighed og det Pund, som os er betroet: saa maae derfor ey de, som kan troe sig at have dem saa meget større, finde Behag i at afføre os al sund Sands og Fornuft, eller handle med os, som der fortælles i Fabelen: at et Dyr sparkede Hjernen ud paa det andet. Det er aldeles ingen Følge, at, fordi nogen er en arbejdsom Landbruger, han derfor skulde være en foragtelig Dosmer. Retskafne og nyttige Lærde ere Høyst agtværdige Mænd; men Lærde, uden sand Redelighed og Nytte, er med den blotte Lærdom *inutilia terra pondera*. Vist nok var jeg værd Hr. Recensentens haanlige Stiklen, ja og de udfølgte Ord, Grille, Urimelighed, Særhed, om jeg var Skyld i det, som mange, efter Rec. Kritike, maae mistænke mig for. Hr. Rec. Ord ere iblant andre disse: ikke allene (nemlig naar man skulde bifalde den Skrivemaade efter Udtalen, maatte der da være ligesaa mange Orthographier, som Dialecter, men ligesaa mange som Menneskeklasser og Kredse, ja noget nær som der er Individuer i enhver Nation. Maae ikke enhver heraf slutte, at jeg paastaaer, at man i det almindelige Sprog bør indføre alle Dialecter, Mundarter, Bondesprog, ja ethvert Menneskes uforstaaeligste ord i Skrift og Tryk, og jeg da maae være en stor Grillenfænger [person med tåpelige ideer/fantast]? Hr. Rec. Hovedbeviis imod mig, maatte være saa mange Ortographier – som Individuer. Hvor kan en høylærd Rec. skrive saa ubetænksomt? Naar enhver skal skrive efter sin Udtale, saa falder jo alle Ortographier bort; ikke 1 eneste er da muelig. Hvortil nytter et Beviis, hvor det sidste plat kuldkaster det første, og tvert imod? Om jeg vilde gjøre en saadan Slutning: Da der ey er tilstrækkelig Fond til et Akademie med 12 – 16 Professorer paa det passeligste Stæd i Norge; saa raader jeg de Norske at indrette 4 Høyskoler, og, for at begynde i det smaa, kun i det første sætte 8 Professorer ved enhver, det er kun 32, og etc. etc; saa maatte jeg vel for en saa taabelig Slutning vente omtrent samme Roes, som den Hanibal gav den lærde Phormio. Istedensfor at skrive efter Dialecternes Udtale, har jeg tvertimod fremsættet: at skrive efter den almindelige antagne rigtige Udtale i det danske Sprog. Til Beviis herpaa maae jeg og her anføre noget af min Afhandling: Reg: 1. I Almindelighed bør man skrive Ordene med de Bogstaver, som nærmest passer med den Maade at tale paa, der er brugeligt af alle Danske og Norske i Almindelighed. De almindelige Ord, som man da skal betjæne sig af, ere de, som for det mæste høres paa Prædikke-Stolen, eller i andre offentlige Taler, eller af fornemme og studerede Folk, naar de tale med Beskjedentlighed. Mærk 1) Hvor mange forskjellige Dialecter, der end ere i et Sprog, saa er der dog en almindelig Maade at tale paa, som forstaaes

af alle i det samme Land, hvilken maae antages for den rigtige i Talen og Skriven; f. Ex: Præsterne til Fjelds i Norge, de i Jylland og de i Kjøbenhavn, bruge de samme Ord at prædikke med, og forstaaes dog lige vel paa de Stæder, i hvor forskjellige end deres Dialecter ere. Derfor 2) Enhver, som tale offentlig, bør da fornemmelig bruge de almindelige rigtige Ord, og ey i fine offentlige Taler indføre saadanne Ord, som allene henhøre til en vis Dialect, eller han selv har vænnet sig til etc. Behøves noget tydeligere imod Dialect-Sprogene, eller til Beskyttelse for det rigtige danske Sprog? At der af mig findes nogle Ord skreven paa forskjellig Maade, gjør ey den hele Plan til Intet. Jeg kan, ligesom andre, lættelig tage Feyl; men jeg har og skrevet det samme Ord paa forskjellig Maade med rigtig Overlæg; f. Ex: i Afhandlingen om Skrive-Rigtigheden er begynt med den brugelige Skrive-Maade, som lidt efter lidt forandres efter de ansatte Regler; og paa nogle andre Stæder kan det og være skeed med Aarsage. Mit Forslag, at skrive: vad, jøre, By etc. i St. f. hvad, gjøre, Bye, gjør ingen Forskjel i den almindelige rigtige Udtale. At A, a med Stræg over eller Å, å, skal udtales som Aa, er ligesaa rimeligt som Ø,ø, og ey i den Stæd Oe, oe. Er det fornødent med dobbelt Vokal at tilkjiendegive et langt Tonehold, som i Meel, Huus, Jis etc., saa kan det være ligesaa fornødent f. Ex. i Faaaar, Laaaar ect. Hvor unaturligt for Børn at stave den aa; ligesom og naar o skal sige aa, e – æ, æ – e, c snart k, snart s – g, h, k ofte ey høres i Udtalen; det Ord og skal sige aak; endog langt annerledes end endog etc. Kan det være Urimelighed, Særhed, Grille, at jævne noget i saadan, sig selv uliig, Skrivemaade? Vil man endnu være saa uklog at troe: at læg og simple Folk (som dog vel maae skrive) skal forstaae, naar et Ord kommer af det Græske, Latinske, Franske, Tydske, Angelsachsiske etc. imod Udtalen. Kjære Læser! gaee et lidet ud fra indgroede Fordomme, dem saa. Saare stor Urimelighed og Vanskelighed syntes den besyndelige Forandring med alle Bogstaverne fra Skrift til Tryk at indføre; nu skal en saa liden Forandring til det lettere og jævne medføre en saa urimelig Urigtighed! Ja det vil (efter Rec. Formening) blive næsten ligesaa vanskeligt at læse et saadant Skrift, som om det var Græsk eller Hebraisk. Løber nogen igjennem Afhandlingen, seer han, at neppe 1 – 2 Timer behøves til at forstaae den Skrive-Maade, som læg Folk og Bønder her lettelig læse. At jeg mueligen kan have taget Feyl i nogle Ords Udtale, s. i jive eller give, jyldig eller gyldig etc., derom har jeg advaret Læseren, at følge hvad han veed rigtigst. Feylen kan deri være, som i Myndt og Mønt, Mynster og Mønster etc. I Henseende til Derivasionen og den Formening, at mange Ord, forskjellig i Meningen, bør skrives forskjellig, derom har jeg talt i Afhandlingen. Skulde man noget nøye tage disse 2 i Agt, hvorfor skriver man da ikke ver, vere – af er (i gammel Tryk findes og ær), da desuden være betyder og at lugte. I nogle Ord vil man ingen Derivasion see, i andre seer man med Forstørrelses-Glas: Derivasionen er en

Spille-Bold efter Indfald. Hvorfor mon Kunst skal skrives Konst? det kan rimelig ledes af kunne; Udtalen og Skrivningen har været Kunst i Dansk og Tydsk, begge Døtre af en Moder. Hvad man uden Anstød i Udtalen og Skriven kan jævne efter Derivationen, burde vel skee, f. Ex: spørget, sættet, lægget, i Stæden for spurgt, sat, lagt; jo ordentligere jo bædre. Aldrig bør nogen efter eget Indfald forandre noget Ords Udtale eller Skriven, naar det giver Anstød og ingen overveyende Nytte i Regel-Retheden. Prøv imod hinanden: Moro, Morroer, morrosom, Morrosomhed etc., Morskab, Morskaber, morskabelig, Morskabelighed etc. Hvad støder meest? Det er slet ingen Ulykke i Orthographien, om man troer, at Morroe kan komme af Ro, Tilfredshed, Fornøjelse etc. Saadanne ganske unødvendige Forandringer begriber ey læg Folk, som nok vil ynde Orthographien mer, naar den var iført en, saa at sige, simpel passende Klædes Klædning, end med en vayende Kappe af smukke Blomster, Papirer og kulørede Silke-Stykker. Ey at tale om, at de fasteste Derivations Grunde ofte staaer paa svage Fødder, f. Ex. Myndt, Mynster bør uimodsigelig skrives, da det ey synderlig støder imod Udtalen: Mønt, Mønster af Monetam monstro; men naar man nu veed at aa, æ og ø ere enkelte usammensatte Vokaler, ligesaavel som de øvrige, saa kan aa og æ ey have a, ø ey o i sig; saa bliver ingen Grund deri, at jeg skal forandre y til ø. I Poesien vil denne Skrive-Maade (efter Udtalen) ganske vist være heldigere; thi da passede vel sammen, f. Ex: er (ær) med nær, for med naar, nok med og, af med gav, o. s. v. Nu passer det ikke, ey heller: og med Bog, jeg med Eeg, seer med er; thi enten støder det mod Øret eller imod Øyet, som ofte gjør en Poet forlegen. Hr Rec. vil ey smigre mig med den falske Trøst, at den (Skrive-Maade efter Udtalen) nogensinde skulde finde Bifald. Jeg kan give Rec. den Trøst, at det tusindformede Misfoster (Skrift og Tryk efter Dialect- og Individuel-Sprogenes Udtale) aldrig af nogen opfostres. Men at det aldrig skulde komme i Bruug, at jævne Sproget efter den rigtige, almindelige antagne Udtale, den Trøst tør jeg ey give Rec.; thi jeg har nok mærket, at mange (ja endog Recensenterne selv) dels har samtykket, dels fremkommet med det samme, som deres egne Tanker. I de Kjøb. l. Eft. A. 1796 d. 4. Jul. siger Hr. Rec. i Anledning af min Afhandling: Man vil af flere Exempler vise, at Forfatteren har virkelig Ret i mange Ting: at aa, æ, ø virkelig ere enkelte rene Vokaler, der altsaa bør have deres enkelte Navne efter Lyden, og en enkelt Figur at betegnes med o. s. v. 1790 S. 309. Her findes Forslag om at bruge 1 enkel Vokale [sic] i Stæden for 2, som i Meel, Huus, Soel etc. efter mit Forslag: Mel, Hus, Sol, eller Møl, Hūs, Søl, 1790. S. 809. Her foreslaaes at antage en egen Figur til den Lyd, man hidtil i Dansken har skrevet og trykket med aa. Forslaget (siger Recens.) er understøttet med uimodsigelige Grunde. Synderligt er det, at man er saa seen til at antage Forslaget. 1791. S. 492, om at sammentrække aa til 1 Bogstav, som tilfører Nytte. 1792. S. 347. Vokalen

aa bør ikke forvexles med 2 a etc. – Endelig tykkes Rec., det var paa høy Tide, man blev enig om, at undgaae den heel urimelige Læsning, at Ca siger sa, men ce siger se, o. fl. St. Det er derfor nu ey rart, imod nylige Tidens Brug, at skrive: Kapitel, Sitat, Sirkel, Triumf, nasional, Ortografi, Tid, Værk, Brug o. s. v. Ja Hr. Rec. J. K. H., i hvor varsom han end maae have været i sin korte Kritike (*breves argutiæ svaves*), har dog, som passer med 3 Regler i min Ortografi, skrevet: Dialekter, Klasser, Værk, Tid. I de norske Int. Sædl. 1796, No. 39, siger Hr. J. J. V til mig: Jeg troer til Deels med Dem – at vi kan gjerne undvære C., Q., W., Z., og at vi bør bruge Jod for og efter en Vokal etc. 1797, No. 4, er Forslag om at skrive de (i vort Sprog brugelige) franske og fremmede Ord med gothiske Bogstaver, og efter norsk Skrive-Maade, it: at c bør udelates – q ligeledes – it: og x og z – o. s. m. Hvilket alt i en sammenhængende Orden er med Regler og Beviis fremsættet i min Afhandling om Skrive-Rigtigheden efter Udtalen, hvor man snart vil finde nys anførte igjen. Hvad behøver jeg flere Vidnesbyrd? Enten maae ny alle disse litterate Personer ansees, hver i sin Grad, tilligemed mig, som urimelige Orthographer; eller og kan jeg sætte dem (foruden mine anførte Grune) imod enhver, som vil beskyldte mig for orthographisk Urimelighed, og derhos næsten bruge samme Ord, som hun vittige Bonde, da han for sine fordomsfulde Tilskuere fremvise den levende Griis, som han havde skiulet under sin Kappe, sigende: Denne (Disse) viser, hvordan Dommere I ere.

Efter-Skrift: Ærbødigst forlanger jeg, at Selskabet indfører ovenstaaende i de kjøbenhavnske lærde Efterretninger; men beder Skriftet fritaget for tyske Å, å, og svenske Å, å; da A, a faaes hos Skrift-Støberen.

At jeg har ladet dette trykke her, er iblant andre Aarsager, fordi der maaskee vil løbe mange Aar hen, førend det kan trykkes i Selskabers Bogtrykkerie, da den korte Kritike forhaledes over 2 Aar.

Snar-Øen d. 2den Augusti 1797.

C. Kølle

Vedlegg 5: Bredsdorffs eventyr på dansk høgtidstale

-----
 dæn snilø bonepiyø
 en færtælenj åversat av tysk
 -----

dær var engan en fatiy bonø, sām enjøn jor havdø mæn kon et lilø hus åy en enøsdø datør.
 datørøn saydø tel ham: vi sgulø beðø kånjøn åm et sdøke ryðølan. da kånjøn hørtø vor fatiye de
 varø, så gav han dæm åyså en lil græsplæt, dæn hakøðø hun åy faðørøn åm, får at så en smule
 korn dæri, åy da de næsdøn varø færðiye, fant de i jørøn en mortør av purø gul.

hør, saydø faðørøn, siðøn kånjøn har værøt så nåðiy åy sgjænkøt ås dænø ayør, så må vi givø
 ham mortørøn igjæn. mæn datørøn vilø ekø tellaðø dæt åy sayde [saydø]: faðør, når vi havø
 mortørøn åy ekø sdøðørøn, så fårølanjøn han åyså at vi sgal sgafø sdøðørøn, dærfår ti hælørø
 sdelø. mæn han vilø ekø lyðø henø, toy mortørøn åy bar dæn hæn tel kånjøn, åy saydø, dæn
 havdø han fonøn i jørøn. kånjøn toy mortørøn åy sburytø, åm han ekø havdø fonen merø. næj,
 svarøðø bonøn. da saydø kånjøn, han sgulø åyså sgafø støðørøn [sdøðørøn] telvæjø. nu saydø
 bonøn, dæn havdø han ekø fonøn; mæn dæt jalp ham ekø uð av sdæðøt, han blev sat i fæjnsøl
 åy sgulø siðø dær tel han sgaføðø sdøðørøn telvæjø.

tjænørnø mātø dayliy brejøn ham van åy brøð; da hørtø de vorleðø manøn sgrey i et væk: åk
 gið jæj havdø adlyt min datørs råð. da gik tjænørnø tel kånjøn, åy færtaltø ham, vorleðø han
 råbtø åy vilø værkøn sbisø ælør drekø. nu befaløðø han tjænørnø, at de sgulø brejøn ham tel
 ham, åy dærpå sburytø han ham, vorfår han uåphørliy sgrey såleðø, ”væð har jærø datør da
 saxt?” ”ja hun har saxt, at jæj sgulø ekø brejøn mortørøn, ti så mātø jæj åyså sgafø sdøðørøn.”
 ”har i da så klåy en datør, så lað henø engan kāmø hið.”

hun mātø altså kāmø tel kånjøn. han sburytø henø åm hun verkøliy var så klåy, åy saydø at han
 vilø givø henø en mörk talø; dærsām hun kunø fenø uð av dæn, så vilø han tayø henø tel æxtø.
 hun svarøðø, hun sgulø nåk uðfenø dæn. da saydø kånjøn: ”kām tel miy, ekø påklæt, ekø nøyøn,
 ekø riðøndø, ekø kjørøndø, ekø på væjøn ekø uðøn får væjøn, åy når du kan dæt, så vil jæj giftø
 miy mæð diy.

da gik hun hæn åy klætø siy av, saa [så] var hun ekø paaklæt [påklæt], åy toy et sdort
 fægøgarn oy [åy] svøbtø siy dæri, så var hun ekø nøyøn, dærpå læjødø hun siy et æsøl oy [åy]
 bant fægøgarnøt veð dæts halø, at dæt kunø sløbø henø avsdæð, så var hun værkøn riðøndø

ælær kjørændæ, åy æsælæt mātæ slæbæ henæ i julsboræt, så at hun kon rørtæ veð joræn með [mæð] dæn sdoræ tå; dæt var værkæn på væjæn ælær uðæn fār væjæn. åy da hun kām såleðæs avsdæð, så sayðæ [saydæ] kånæn, at hun havdæ trofæn dæn mörkæ talæ, åy at altenj var åpfylt; da loð han faðeræn løs av fængsælæt åy toy henæ tel siy sām sin gemalenæ åy betroæðæ henæ det [dæt] kånæliyə goðs.

noylæ år æftær, da kånæn engan hålt paraðæ, hæntæ det [dæt] siy at noylæ bøner, sām havdæ sályt brænæ, hålt fār slåtæt mæð dæræs våwnæ, noylæ mæð åksær åy noylæ mæð hæsdæ. en av bønærnæ havdæ tre hæsdæ, av disæ fek dæn enæ et føl, sām sdraks løb bårt åy laydæ siy veð en våwn mæð åksær fār, met imælæm bæge åksærnæ. da nu bønærnæ kām samæn, begøntæ de at kivæs, smælæ åy sgjælæ. bonæn mæð åksærnæ vilæ behåle følæt åy saydæ, at åksærnæ havdæ fået dæt, åy dæn anæn sagdæ næj, hans hæsdæ havdæ fået dæt, åy dæt hørtæ ham tel.

sdriðæn blev brayt fār kånæn åy han fæltæ dæn dām, at vor følæt havdæ legæt, sgulæ dæt blivæ, åy altså fek bonæn mæð åksærnæ dæt, sgjönt dæt ekæ telhørtæ ham mæð rætæ. dæn anæn gik bårt åy græð åy hylæðæ åvør sit føl. nu havdæ han hørt at dråneņen var så nåðių, fārði hun sælv var føt av fatiųæ bønærfålk. han gek dærfār tel henæ, åy bað henæ åm hun vilæ jælpæ ham tel at få sit føl iųjæn [igjæn]. ”ja,” svaræðæ hun, ”når i låvør mių, at i ekæ vel røbæ mių, så vel jæj siųæ jær råð. i mårųæn tiðlių, når kånæn går på vaxtparaðæ, så sdel jær met på gaðæn, sām han sgaliųjænæm, tay et sdort fægægarn åy lað sām i fægæðæ, åy røst dæt imælæmsdunær uð, sām åm i havdæ dæt ganskge fult.” hun saydæ ham åyså, vað han sgulæ svaræ, når kånæn sburytæ ham.

bonæn sdoð altså dæn følyændæ ðay [ðay] åy fægæðæ på en tör plaðs; da kånæn kām fārbi åy så dæt, sæntæ han sin løbær hæn fār at sböryæ, vað dæn tåsæðæ man havdæ fār. jæj fægær, svaræðæ han. løbæræn sburytæ, vorleðæs han kunæ fægæ, siðæn dær var intæt van. bonæn svaræðæ: så yæt [gåt] sām to åksær kan få et føl, så yæt [gåt] kan jæj fægæ på tört lan. løbæræn gek hæn åy braxtæ kånæn svaræt. dænæ lod bonæn kāmæ tel siy: åy saydæ tel ham: ”dæt havdæ han best ekæ af [av] sių sælv; væm han havdæ dæt fra? han sgulæ sdraks bekjænæ.” mæn bonæn vilæ ekæ, åy saydæ altið: guð bevaræ mių! jæj har dæt av mių sælv. mæn de bant ham på et knepæ halm, åy sloų åy pintæ ham så læņæ tel han bekjæntæ, at han havdæ dæt av dråneņen.

da kånæn kām jæm, saydæ han tel sin konæ: vorfār ær du så falsk imoð mių? jæj vel værkæn æjæ ælær havæ dių meræ, yå [gå] du hæn i bonæhusæt, vor du ær kāmæn fra. dāų gav han henæ låw tel en teņ, hun mātæ tayæ det [dæt] kjæræsdæ åy bæsdæ mæð av vað hun havdæ. hun saydæ: ”ja, når du befalær, så vel jæj åyså gjöræ dæt, åy savnæðæ åy køsæðæ ham, åy saydæ, at hun vilæ tayæ avsgeð mæð ham. nu loð hun en sdærk sāvædrekių kāmæ, fār at drekių avsgeð mæð ham.

kåņen drak en sdor slork, mæn hun drak kon gansgæ liðæt. han falt snart i en dyb söwn. da hun så dæt, kaltæ hun på en tjænær åy toy et smokt vit layæn åy svøbtæ ham dæri, åy tjænæræn mætæ bæræ ham uð i en våwn uðæn får döræn, åy nu kjørtæ hun ham jæm tel sit lilæ hus. dær laydæ hun ham på en sæņ, åy han såw day åy nat uð i et træk.

da han våynæðæ, så han siy åm åy saydæ: guð! vor ær jæj? han kaltæ på sinæ tjænæræ, mæn eņæn var telsdæðæ. ænæliy kom hans konæ hæm tel ham åy saydæ: kjæræ hæræ kåņæ, i har befalet miy, at jæj sgulæ tayæ dæt kjæræsdæ åy bæðsdæ [*bæstæ* forekommer også] mæð fra slåtæt; nu har jæj tayet diy mæð. kåņæn saydæ: ”kjæræ konæ, du skal væræ min åy jæj din,” åy toy henæ mæð tilbæye tel slåtæt åy loð siy viæ tel henæ igjæn. dær levæ de nu åy bygæ åy bo dæn day i day ær.

Vedlegg 6: Bredsdorffs utdrag av samtale med dansk danna dagligtale og københavnsk dialekt

-----
samtalø

B. fenør du entø at **s talø var fårtræfeliy?

A. jo! jæk kan intø næxtø at dæn var meyøt uðarbæjdet; dær var årdøn i tankegagøn å liv, kraft å behayæliyheð i de ænkøltø. je har hælør intø noøt å uðsætø på hans fårødray i de helø. kon en tenj sdötø mæk.

B. va var de? åm jaj må sbörø.

A. de fårøkåmør mæk, at han intø iaxto dæn fårsgjæl man bör gjörø mæløm uðtaløn i en samtalø å i en åföntli talø. når je hørtø ham sie maj, daj, ve, mæ, ge, go, i sdæðøn får miy, diy, veð, mæð, givø, goð, så fårøkåm de mæk, sãm åm jaj sað jæmø i min sduø å hørtø en a minø yoo [goø] vænør snakø, å dæn höjtiðæliø sdæmnenj, sãm var vakt hos mæk, måtø sdraks fårsvenø .

B. du anser de får en manjøl, sãm jaj tværtimod hælør får en fulkåmmønheð. de ær jo dåy avgort at va dær sgäl talø tel jærtøt må kåmø fra jærtøt, å vor kan dæn tale kåmø fra jærtøt, vori man mærkør afæktaşon åvøralt?

A. du kalør de altså afæktaşjon, når man uðtaler orønø sådan, sãm di egentli lyðør i sbråyøt?

B. si hælørø, sådan sãm di sgrivøs, ælør i de hājæsdø, sådan sãm di i gamlø dayø har lyt. jaj menør a dæn uðtalø a di åmtaltø or, sãm du anser får dæn rextiyø, ær får laj tið siðøn tabt a sbråyøt, å a man i al fal kan enu bruø dæn, i de man sdavør tel et or, mæn når man æntøn talør ælør læsør samønhaşgønø, ejenlunø.

A. du har ræt: dæn ær tabt a sbråyøt får så vit de ær åmgaşsbråy; mæn en anøn say ær de mæ talørsbråyøt; dær gjælør dænø uðtalø enu.

B. mæn har dænø disdenşon mæløm åmgaşssbråy å talørsbråy åså noøn gron? æftør min mænenj [mænenj] bær de værø et å de samø.

A. jæg vel intø siø, a de ær et fårtrin hos et sbråy at dænø fårsgjæl fenør sdæð; mæn får de försdø fenøs dæn engan i sbråyøt, å får de anøt ær de mæjøt naturliyt a dæn fenøs dær. dæn har åså sdæð i aðsgeliø andrø sbråy; dæn ær får æksæmpøl mæjøt kjænøli i de fransgø, vor mañfåldiø or uðtaløs anørleðøs i talør en i samtalør. jæg menør åså a de ær pasønø, å at vor man talør tel en hel fårsamleñ, vorav mañø ær lañt fra ås, å når matørion [materion] sæl breñør ås tel et lañsåmørø fårødray, må man talø tyðøliørø, å la mañøn en lyð hørø sām fårbigås, når man har sin telhørør ve sæj, å når de især ær en åm å gjörø å talø horti.

B. jaj vel teldå, dær kan værø gronø får de du siør, å når jaj tæñkør maj ræt åm, så fenør jaj åså, a jaj har hørt noøn goø talørø følø (følge) dæn uðtalø, sām du hālør får rexti, uðøn a jaj har fonøn de afæktørøt, å på dæn anøn siðø, at andrø har yåøt [gåøt] så vit i å æftørliñø værødaysbråyøt a de ær blevøn ubehayølixt. jaj sgäl dærfår åvervajø sayøn nærmørø. imedlørtið kan detø dāy så tæmøli værø maj liøgyldigt, da jaj aldi tæñkør å visø maj sām talør. mæn ve åplæsneñ telaðør du væl dāy, at man følør dæn samø uðtalø sām i dæn dayliø talø.

A. hær kāmør mæjøt an på åmsdændigheðørnø, å de blir vansgelixt at gi besdæmtø reglør. så mæjøt ær best, a dær gis telfælø, vor de ær telat å følø dæn jæwnø uðtalø, næmli når de man læsør ær sgrevøn i en gansgø jæwn å lav tonø; mæn ælørs tror jæg intø man noønsenø kan fritæs dærfår, når man læsør værs; får værkøn bør [bör] jo dāy rimøt alønø værø får øjøt ælør foðmåløt alenø får måløsdåkøn; mæn i alø goðø dansgø værs, jæg kjænør, ær rim å foðmål enrætøt æfter [æftør] dæn uðtalø, jæg talør åm, så at får æksæmpøl miy rimør sæj på undørliy, mæn intø på væj, ekø rimør sæj på sdekø, mæn aldri på klentø, å givø ræjnøs får to sdavølsør, intø får en. dæn samø fårsgjæl, menør jæg, bør åså iaxtas på teatørøt, at man næmli i tragediør, især når di ær på værs, bør bruø dæn uðtalø, sām fenør sdæð i talør, mæn i komeðiør åmgangsbråyøts.

B. dænø reyøl blir lañt fra ente iaxtaøt a alø vorø sguøselørø; mæn de kan gærnø værø a di gorø rextiyst i å følø dæn.